ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2026 - Impact Factor : 8.709

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 12, Vol. I, ISSUE - CXLIX, July -2026

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 12, Vol. I, ISSUE - CXLIX, July -2026

SIDDHI PUBLICATION
सिद्धी प्रकाशन
श्रीनगर, नांदेड.
येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातील.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.
संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067

OUR SERVICES
- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe BHIM 9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India).
Email :shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067
SIDDHI Siddhi Prakashan
ISSN 2454-7905

SIDDHI
Siddhi Prakashan
Nanded.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed SJIF

Impact Factor 8.709

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled ____ ____of Dr./Mr./Miss/Mrs. ____ it is peer reviewed and published in the Issue CXLIX, Vol. I , Year - 12 in the month July- 2026.

Thank You!

Pallavi

- Cheif Editor -

Miss. Pallavi Laxman Shete

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: **8.709**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I ISSUE - CXLIX Year – 12 July 2026

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director: Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by
Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Suhas Pathak** Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology,Winston Salem, NC, USA.	**Dr. Sachin G. Khedikar** Principal & Professor,Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Uttrakhand 246174 (India.)	**Dr. Mayuresh M. Rampurkar** Sardar Vallabhbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Kulkarni J. N.** Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	**Dr. Suman K. S.** Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	**Dr. Baswaprabhu Jirli** Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	**Dr. Chandan Bora** Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	**Dr. Mangesh W. Nalkande** Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	**Dr. M.B. Kulkarni** Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	**Dr. Vasant Biradar** Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	**Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni** Head,Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	**Dr. Sanjay S. Pekamwar** School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	**Dr. Shashikant B. Dargu** Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Wanale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	**Dr. Subhash T. Pandit** Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Vinay D. Bhogle** Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	**Dr. Sharada Bande** Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	**Dr. Gananjay Y. Kahalekar** Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	**Dr. Vikas Kundu** Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	**Dr. Kamalakar Sharad Ingale** Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	**Dr. Sudhir Kokare** Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	**Prof. Dr. Chitanand M. P.** Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Ashish Divde** Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	**Dr. Anand R. Ashturkar** Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	**Dr. Karale Nagesh Baburao** Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	**Dr. Jeevan Pimpalwadkar** (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	**Dr. Rajendr Jadhav** Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	**Dr. Jayanth Chapla** Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____________

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title ……………………………………………

………………………..………………………………………………………...…….

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor itis under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors
Designation:
Affiliation with full address & Pin Code:
Residential address with Pin Code:
Mobile Number (s):
Landline Number (s):
E-mail Address:
Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold.All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ………... the author/authors of the paper titled………………………………………………………………………………..
……authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed)

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research** (A Peer Reviewed Referred) against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : ……………………………………………………………………………..

Official Address :……………………………………………………………………………..
…………………………………………………… **Pin** ……………………..

e-mail id :……………………………………………………………………………..

Mobile and Phone No. : ……………………………………………………………………………..

Signature of the Author(s) : ……………………………………………………………………………..

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full :____

2. Nationality: ________________________

3. Address for Correspondence: ____

____

Phone (STD code): _______________________ Mobile No : ___________________________

4. Name of the College/Employer : ____

____

5. Present Position/Designation: ____

6. Email Address: ____

Date: **(Signature of the applicant)**

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	**International**
Individual	**Rs. 1500**	**$ 150**
Institutional	**Rs. 1500**	**$ 150**

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs.Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India**,**Branch – Taroda Naka Dist**. NANDED. (MH., India.)
IFSC Code : **SBIN0016667**
Branch Code : 16667
Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Role of Udham Singh Nagoke in the Development of Education as President of the SGPC	Dr. Sandeep Kaur	01
02.	Brethren Missions Work and Services Among the Pariah Tribe	Dr. Anand Jonathan Kanchan	07
03.	Tuluva Rituals - With Special Reference to *Aati*	Mrs. Kavitha K	12
04.	From Community Participation to Water Prosperity: A Study of the First Prize-Winning Villages in the Paani Foundation Water Cup Competition in Buldhana District	Sandip Baban Wagh Prof. Dr. Avinash A. Gedam	15
05.	AI Tools in Education and Research	Dr. Gunaji Pandurang Nalge	23
06.	National Policy on Disaster Management (NPDM), India: A Framework for Disaster Risk Reduction and Resilient Development	Dr. J. B. Kangaqne	26
07.	The Anatomy of an Unplanned Revolution: Tracing the Spark and Subversion of the Animal Revolt in *Animal Farm*	Dr. Kiran Wamanrao Gutte	34
08.	"Reconceptualising India's National Security Strategy: An Integrated Defence Policy Framework for Multi-Domain Security and Strategic Resilience''	Dr. Arvind kumar	37
09.	Gender-Neutral Maintenance Laws in India: Need, Challenges, and the Way Forward	Adv. Sagar Ashok Mahajan Dr. Nayana Nitin Mahajan	56
10.	Green Banking Practices and its Sustainable Growth	Khushbu Garg Dr. Shailendra Kumar Bharal	65
11.	Consumer Protection with Special Reference to E-Commerce in India	Dr. Yogesh A. Mahajan	71
12.	Assessment of Environmental Impact and Groundwater Contamination Caused by Municipal Solid Waste Leachate: A Case Study of Latur City, Maharashtra, India	Mr. Nilesh D. Sable Dr. Amul M. Late Dr. Anand R. Ashturkar	75
13.	Impact of Gold and Silver Price Fluctuations on Jewellery Retailers and Customers: An Empirical Study of Jabalpur Division	Kajol Soni Dr. Smriti Jain	81
14.	Evaluation of Adoption Barriers and Noise Pollution Dynamics of Electric Vehicles: A Comprehensive Review and Future Outlook	Miss. Priyanka R. Gaikwad Dr. Krishnanand B. Patil Dr. Anand R. Ashturkar	88
15.	Effectiveness of A Professional Development Workshop on Enhancing Teaching Competencies among B.Ed. Student Teachers: A Pre-test–Post-test Experimental	Ms. Aaliya Khan Dr. Vinayak Shinde	92

	Study		
16.	Understanding the Digital Literacy and its Importance in- Current Era	Jyoti Laxman Tarode	95
17.	Humanism and Social Realism in Mulk Raj Anand's Untouchable: A Study of Caste, Marginalization, and Reformist Consciousness	Yogesh Tiwari	101
18.	International Financial Markets	Asst. Prof. Miss Shweta Prakashrao Shinde	170
19.	कालिदास रचित ग्रन्थों में विवेचित नैतिक मूल्य	पवन डॉ, राजेश उपाध्याय	114
20.	महाकविमाघविरचितशिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रयोजनम्	प्रो. (डॉ.) गीता त्रिपाठी बरनाली पाल	117
21.	मद्यपानाचा मद्यपींच्या शारीरीक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम	प्रा. अर्जुन बोकाडे प्रा. डॉ. अविनाश गेडाम	120
22.	महात्मा ज्योतिबा फुलेचा राष्ट्रीय शिक्षणावरील प्रभाव	प्रा. डॉ. रमेश महादेवराव भगत	126
23.	जागतिक शांततेसाठी DPCW चे महत्त्व : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. संजय पंढरीनाथ गायकवाड	130
24.	बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण	135
25.	भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अर्थतज्ञ व अर्थ प्रशासक...	डॉ. भुजबळ एस. एम.	138
26.	संत साहित्यातील सामाजिकता	प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे	141
27.	मानवी अस्तित्वाचा शोध घेऊ पाहणारी कथा	डॉ. गीता जाधव	147
28.	महाराष्ट्र विधानसभेतील विरोधी पक्षांची भूमिका : लोकशाहीतील उत्तरदायित्वाचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. अभिजीत सुग्रीव गटकुळ	151
29.	"लैंगिक समानता आणि नवीन कामगार कायदे"	मडके साधना हरिदास	156
30.	नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटन उद्योग : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	श्री. सुरेश विठ्ठल चव्हाण डॉ. सुनिल बाळू घुगे	159
31.	गिग इकॉनॉमी आणि रोजगाराचे बदलते स्वरूप : भारतातील गिग कामगारांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	Prof. Parag Sudhakar Narsingkar	165
32.	कृषी पर्यटन आणि स्थानिक संसाधनांचा वापर: ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून एक अध्ययन	डॉ. शिवराज कदम	171
33.	ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची भूमिका	डॉ. आरती राणे	178
34.	"भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचे योगदान"	डॉ. शिल्पा दि. मेश्राम	188
35.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातून आलेले सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्न	डॉ. सुमन जाधव	193

36.	भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रियांचे योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास	डॉ. शितल अरविंद धरम	**197**
37.	संत चोखामेळा यांच्या अभंगातील जातीव्यवस्थेविरुद्धचा सांस्कृतिक विद्रोह : एक चिकित्सक अभ्यास	डॉ. शिल्पा दि. मेश्राम	**202**
38.	वारकरी संप्रदाय : एक मुक्ती आंदोलन	प्रा. डॉ. बालाजी गणपतराव भंडारे	**209**
39.	**Policy Transition and Rural Livelihoods: MGNREGA vs. VB-G RAM G**	**Dr. Shridevi Patil** **Mr. Sagar Mhetre**	**213**

Role of Udham Singh Nagoke in the Development of Education as President of the SGPC

Dr. Sandeep Kaur
Research Scholar,
Department of History and Punjab Historical Studies, Punjabi University, Patiala.

Abstract

This paper examines the contribution of Udham Singh Nagoke (1894-1966), President of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee (SGPC), to the promotion of Sikh education and religious propagation during the post-partition period. Based on SGPC proceedings, resolutions, and contemporary records, it analyses the educational initiatives undertaken under his leadership between 1948 and 1952. The study highlights Nagoke's role in establishing the *Dharma Prachar* Department, introducing scholarships for economically disadvantaged and refugee students, supporting educational institutions, training *Granthis*, and promoting Sikh missionary activities. It also examines his advocacy for Punjabi in Gurmukhi script as the medium of education and official language, his efforts to uplift marginalized Sikh communities through educational and vocational programmes, and his vision for establishing Guru Nanak Engineering College. Additionally, it discusses his initiatives to establish libraries and centres for Sikh learning. The paper argues that Udham Singh Nagoke viewed education as a powerful means of moral upliftment, social equality, cultural preservation and nation-building. His leadership combined Sikh religious values with modern educational development, making a lasting contribution to Sikh educational policy, institutional growth, and community welfare in the post-partition era.

Keywords: Amrit, Dharma Prachar, Granthis, Gurbani, Kirpan, Morcha, Sindh Horse, Shahidi Jatha, Vidya Ashramas

During the post-partition period in India, the value of education took on renewed significance amidst the tumultuous aftermath of partition. The partition of India in 1947 resulted in widespread displacement, communal violence, and social upheaval, leaving behind a fractured society grappling with immense challenges. Amidst this backdrop of turmoil and uncertainty, education emerged as a beacon of hope and a catalyst for progress, offering a pathway to healing, reconciliation, and reconstruction. Against this backdrop, leaders like Udham Singh Nagoke recognized the pivotal role of education in empowering individuals, rebuilding communities, and fostering social cohesion. As the President of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee (SGPC), Udham Singh Nagoke made significant strides in advancing Sikh education and propagating religious values, laying the foundation for a brighter future in the post-partition era.[1] His visionary leadership and unwavering commitment to education exemplified the transformative power of learning in shaping the destiny of nations and shaping the fabric of society.

Udham Singh Nagoke was born on April 28, 1894, and his father was Bela Singh and his mother, Attar Kaur. He hailed from the village of Nagoke, tehsil Tarn Taran, in Amritsar District.[2] He belonged to a *Khehra Jat* Sikh family, and his grandfather, Buta Singh, was a man of religious inclination. As the background of the family was full of Gursikhi ideas, it had a significant impact on the personality of Udham Singh Nagoke. His mother was also a religious woman who had great faith in *Gurbani,* which influenced Udham Singh Nagoke. As a result, he drank the holy water *Amrit* and became an

[1] *Daily Vartman,* Amritsar, April 10, 1948, p. 2.

[2] The district of Amritsar was in the Lahore division of the Punjab, situated between the north latitudes of 31°-10' and 32°-3' and the east longitudes of 74°-30' and 75°-24', with an area of 1560 square miles. It formed part of the tract known as the Bari Doab, the region lying between the rivers Ravi and Beas, A. Macfarquhar, *Punjab District Gazetteers Amritsar District*, Chandigarh, 1947, p. 1.

Amritdhari Sikh.[3] Udham Singh Nagoke began receiving religious education from the *Granthi Singh* of Gurdwara, and this was how he received religious education in his early years.[4] During the First World War, he enlisted in the army.[5] He was inducted into the Magazine No. 11, which was called *the Sindh Horse* and this battalion served in the army under Charles Napier.[6] But he resigned from the army in 1920 to take an active part in the ongoing Gurdwara Reform movement.[7] He was imprisoned and fined for participating in the Gurdwara Reform movement.[8] He was released in 1926 after completing the two-year sentence for being the Jathedar of the *Shahidi Jatha* during the Jaito Morcha, then he was again appointed as the Jathedar of the Akal Takht Sahib.

On May 28, 1948, the Punjab Government convened the General Assembly of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee in accordance with Section 54 of the Gurdwara Act, 1925.[9] During this General Assembly, Udham Singh Nagoke was elected as the President of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee.[10] Basant Singh Moga was appointed Senior Vice President of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee and Gurdayal Singh Katani (Ludhiana) was appointed Junior Vice President. Upon assuming the presidency of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee, Udham Singh Nagoke astutely identified illiteracy as the foremost barrier to the progress of the Sikh community. He acknowledged that while the partition of India was rooted in communal tensions[11], its aftermath led to a multitude of challenges, including the exploitation of women, property loss, widespread displacement, communal violence, and the unjust persecution of innocent individuals.[12] Amidst these tumultuous circumstances, Udham Singh Nagoke underscored the pressing need to prioritize education as a pivotal avenue for the advancement of Sikhism.[13]

On June 20, 1948, Udham Singh Nagoke established a committee focused on education and religious preaching. The primary objective of this committee was to spread education and religious preaching among the Sikhs as the main aims of the Guru Panth. Therefore, a distinct department came into existence within the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee under the name of *Dharma Prachar.* The preachers went far and wide in the country and abroad to spread Sikhism. Udham Singh Nagoke also provided scholarships to the students of *Gurmat,* which is being followed regularly till now. With the order of Udham Singh Nagoke as President of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee, Jathedar Mohan Singh Nagoke[14] of Akal Takht Sahib in July 1948, with the support of his Ragi Jatha and Pracharak Singhs, in the villages of Ajitwal, Salina, Nathewal, Phulewal, Dina Thathe Pura, Badhni, Drauli Bhai Ki, Bagha Purana, Ghaziana, Paka, Masse, Raunkarke Ke Kala, Sekha of Malwa, organised diwans and preached *Amrit* with great foresight and diligence and thus conducted a series of Sikh historical lectures by the Sikh History Society. Udham Singh Nagoke's establishment of an education and religious preaching committee marked a pivotal moment in the

---

[3] *Sikh Rehat Maryada: The Code of Sikh Conduct & Conventions*, Dharam Prachar Committee, Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, Amritsar, 1994, p. 34.
[4] Giani Partap Singh, *Akali Lehar de Mahan Neta*, Amritsar, 1976, p. 150.
[5] Interview of Gurinder Singh S/o Ajit Singh (Udham Singh Nagoke's grandson), this interview was conducted by the researcher on March 14, 2022, at Nagoke, Dist. Tarn Taran, Punjab.
[6] Partap Singh Giani, *Akali Lehar de Mahan Neta*, Amritsar, 1976, p.169.
[7] *Akali te Pardesi*, Amritsar, December 20, 1923, p. 3.
[8] Ishar Singh Majhail and Partap Singh Giani, *Akali Lehar te Azadi de Surbir Jarnail Jathedar Udham Singh Ji Nagoke,* Amritsar, 1967, p.5.
[9] Shamsher Singh Ashok, *Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee da Panchah Saala da Ithihas (1926-1976),* Sikh History Research Board, Amritsar, 2003, p. 238.

[10] *Vartmaan,* Amritsar, May 31, 1948, p. 5. Also see *Akali Patrika*, Amritsar, November 16, 1949, p. 3.
[11] *Partition of India - SGPC Records (1946-47) Vol. 2,* Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee, pp. 9, 10, 11.
[12] *Report of the Punjab Commission*, Government of India Press, New Delhi, 1962, p. 2.
[13] *Akali Patrika*, Amritsar, June 16, 1948, p. 2.
[14] Jang Singh Giani, *Shri Akal Takht Sahib de Mahaan Jathedar Mohan Singh Ji Jiwan te Panthic Sewa,* Ludhiana, 2004, p. 16.

promotion of Sikhism.[15] His leadership paved the way for the preservation and dissemination of Sikh heritage, ensuring its continued relevance and impact in the modern world.[16]

During the meeting of the Executive Committee of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee chaired by Udham Singh Nagoke on September 24 and 25, 1948, a significant decision was made to support needy students from backward and lower classes.[17] Udham Singh Nagoke approved the allocation of two thousand rupees from the committee's funds to provide stipends for these deserving students. This financial assistance aimed to alleviate the educational barriers faced by students from disadvantaged backgrounds. To ensure the effective distribution of these stipends, a sub-committee comprising Basant Singh Moga, Umrao Singh Advocate, and Sarmukh Singh Chamak was formed, tasked with overseeing the fair and equitable distribution of funds to refugee students in need.[18] This initiative underscored Udham Singh Nagoke's commitment to promoting education and providing support to marginalized communities within the Sikh fold.[19]

Udham Singh Nagoke, as President of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee, exhibited a steadfast commitment to the holistic advancement of the backward and lower Sikh classes, encompassing religious, social, and educational spheres. In 1948, the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee took a monumental step by reserving twelve seats for these categories, ensuring their representation and participation in decision-making processes. Additionally, thirteen members, including one member for the Executive Committee, were elected from these segments, amplifying their voices within the member Committee's structure. Eight preachers were also appointed from these categories to propagate Sikhism, and the other five advisers were appointed from among whom consultations were taken on necessary matters as per need. Furthermore, two significant conferences were organized at Fatehgarh Sahib and Muktsar Sahib for religious advancement within these categories.[20]

On the educational front, Udham Singh Nagoke's initiatives were equally impactful. The distribution of free Shri Guru Granth Sahib beers to deserving locations and the awarding of scholarships to forty-five impoverished students underscored his commitment to educational accessibility and empowerment. Furthermore, the establishment of handicraft training schools imparted valuable skills, such as weaving and leather tanning, thereby contributing to the economic development of these communities. Udham Singh Nagoke's efforts extended beyond the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee, influencing governmental policies that aimed to uplift the backward and lower Sikh classes. His advocacy led to the East Punjab government's announcement of concessions, including land, stipends, and job opportunities, akin to those provided to Harijans. Notably, Udham Singh Nagoke emphasized the importance of uplifting these underprivileged Sikhs in all aspects, advocating against their classification as lower categories within the Sikh community. His visionary leadership and unwavering dedication transformed the lives of the backward and lower Sikh classes.

Udham Singh Nagoke, the President of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, made significant efforts to improve the management of the Sikh Gurdwaras, provide financial assistance to *Vidya Ashramas* and needy students, and protected the rights of Sikhs. He also worked for the promotion of the Punjabi language. To achieve this objective, Udham Singh Nagoke passed a resolution in the general assembly of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee on March 6, 1949.[21] This resolution conveyed the demand of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee that the Governments of East Punjab and India should designate Punjabi as the official language in Gurmukhi script within the courts and also as the medium of education in the province of East

[15] *Gurdwara Gazette*, Amritsar, October 1949, p. 39.
[16] *Daily Vartman,* Amritsar, April 10, 1948, p. 2.
[17] *Vartmaan,* Amritsar, September 30, 1948, p. 2.
[18] Shamsher Singh Ashok, *Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee da Panjah Saala Ithihas (1926-1976),* p. 247.
[19] *Gurdwara Gazette,* August 1948, p. 48.
[20] Shamsher Singh Ashok*, Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee da Panjah Saala Ithihas (1926-1976),* p. 249.
[21] *Gurdwara Gazette*, July 1949, p. 34.

Punjab.[22] Udham Singh Nagoke sent copies of this resolution to the governments of India and East Punjab, insisting that they should declare Punjabi as the official language of the state.[23] Through his efforts, Udham Singh Nagoke demonstrated a steadfast commitment to the cultural and linguistic heritage of the Sikh community, striving to secure its rightful place in society.[24] His advocacy for Punjabi language rights reflects his broader vision of fostering pride and identity among Sikhs, contributing to their social and cultural empowerment.[25]

On June 17, 1949, Udham Singh Nagoke, as the President of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee, approved the allocation of 65,000 rupees from the educational fund to Sikh educational institutions through Resolution No. 1695 of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee. This allocation was intended to promote education among the Sikh community. A sub-committee consisting of Basant Singh Moga, Gurdayal Singh, Sarmukh Singh Chamak, etc., was appointed to distribute this fund to the educational institutions.[26] Additionally, on the same day, Udham Singh Nagoke passed Resolution No. 1700, which authorized financial support for the cremation of unclaimed bodies that had passed away in Darbar Sahib and other related Gurdwaras. It also allowed for the arrangement of fares for pilgrims to return to their homes from the Gurdwaras if their belongings and money had been stolen.[27] As a result, an expenditure of up to Rs. 1000 from the 1949-50 budget was allocated for the cremation of unclaimed bodies and the assistance of the poor and needy. Through these initiatives, Udham Singh Nagoke contributed to the betterment of the community.

According to Resolution No. 1744, Udham Singh Nagoke took the initiative to establish one school to train the *Granthis* in each district of East Punjab. These schools not only provided education but also offered accommodation for those who completed their *Granthi* training. The curriculum covered a range of subjects, including:

1) *Sri Guru Granth Sahib* with explanations.
2) *Dasam Granth* with explanations.
3) *Varan* and *Kabit* with explanations.
4) *Ghazals* of Bhai Nand Lal Sahib.
5) *Suraj Prakash* and *Panth Prakash.*
6) *Rahitnama* and *Gurmat Sanskar.*

To enroll in these classes, individuals had to be at least proficient in reading *Sri Guru Granth Sahib*.[28] These training schools were opened by Udham Singh Nagoke to give full training to the *Granthis* so that they could spread the teachings of Gurus among the people. With this, the people could understand the true meaning of *Gurbani.* On June 18, 1949, Udham Singh Nagoke opened a centre for the propagation of Sikhism in the U.P. through Resolution No. 1746 to carry out the work of propagation of Sikhism. Udham Singh Nagoke travelled to Uttar Pradesh to establish the Sikh propaganda centre, where he arranged a suitable location and promptly reported to the Executive Committee of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee. He, along with his colleagues, dedicated considerable time to completing this task.[29]

Udham Singh Nagoke wanted to spread the Sikhism among the people because he believed that Sikhism was another name for perfect humanity.[30] First, a subtle thought of this originated in the depths of the heart of Guru Nanak Dev. Then many people adopted it and got the secrets of life from it. Finally, these people were called by the name of Khalsa because of their virtue, love, and service.

---

[22] Interview of Gurinder Singh S/o Ajit Singh (Udham Singh Nagoke's grandson).
[23] *Gurdwara Gazette,* July 1949, p. 34.
[24] *Gurdwara Gazette,* July 1949, p. 33.
[25] *Gurdwara Gazette,* July 1949, pp. 34, 35. Also see *Gurdwara Gazette,* June 1949, p. 44.
[26] *Gurdwara Gazette*, July 1949, p.29.
[27] *Ibid.*
[28] *Gurdwara Gazette*, July 1949, p. 30.
[29] *Akali, Lahore*, November 14, 1940, p. 15.
[30] *Gurdwara Gazette*, February 1951, p. 16.

Udham Singh Nagoke felt that, at that time, there was a dire need for religious education for the upliftment of moral values among the people. As the President of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee, he had the biggest responsibility in this regard. To connect people with Sikhism, he initiated a religious movement. As part of these efforts, *Satsangs* were established in the towns, villages, and streets. In these *Satsangs*, articles were read, lectures were delivered, as well as mutual discussions were held to propagate Sikhism. Three such *Satsangs* were conducted with great success in three cities - Shimla, Patiala, and Civil-Line Amritsar. Udham Singh Nagoke made these efforts to bring change in the religious and social life of the people as a whole.[31] In December 1950, Udham Singh Nagoke sent a Sikh mission to Uttar Pradesh (U.P.) to accomplish a similar goal. During this mission, a Diwan was organized in Aligarh and Eta to preach to the people and connect them with Sikhism. Jathedar Harbhajan Singh arranged *langar* there to serve the *sangat*.[32]

The Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee under the chairmanship of Udham Singh Nagoke had been endeavouring to establish an engineering college to offer engineering training to the youth of Punjab. This initiative was driven by the pressing need for engineers to contribute in the progress of the country at that time, as the government had launched numerous significant projects requiring engineering expertise. During the era of British colonial rule, the handicraft industry also suffered extensive damage. However, despite the challenges, the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee's wish to open an engineering college could not be fulfilled. Nonetheless, the village of Gill, situated in the Ludhiana district, generously provided 75 acres of land for the engineering college.[33] Under the leadership of Udham Singh Nagoke, this effort was made to advance education, and it received significant appreciation.[34] The demand for Guru Nanak Engineering College, Ludhiana, was put forward and approved through Resolution No. 458 of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee.

On February 7, 1951, in remembrance of the Sikhs who had valiantly sacrificed their lives during the riots of 1947, a committee was established through Resolution No. 273 of the Executive Committee, under the leadership of Udham Singh Nagoke. The committee's primary objective was to inaugurate a library at Gurdwara Cheharta Sahib as a tribute to these martyrs.[35] On March 3, 1951, according to resolution number 491 of the appointed members of this committee, it was decided to allocate a room at a suitable place on the premises of the Gurdwara Sahib to create a memorial in the memory of these martyrs. In this solemn space, the names of the fallen Sikhs were engraved onto stones, alongside accounts detailing the circumstances of their martyrdom. Furthermore, it was agreed upon to establish a library and reading room within this memorial area, serving as a lasting tribute to the valour and sacrifice of these brave souls.[36]

Under the chairmanship of Udham Singh Nagoke, a meeting of the Executive Committee of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee passed a resolution on March 31, 1951, to establish a trust of Rs. ten lakhs for the Guru Nanak Engineering College to spread education among the Sikhs.[37] A committee was also appointed to formulate the rules and regulations of this trust, to propose the name of the college and the trust, and to suggest the content and curriculum of studies in the college. This committee was tasked with submitting its report to the Executive Committee of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee as soon as possible. The members of this committee included Udham Singh Nagoke, Sardar Bahadur Karnail Singh (Chief Engineer), Swaran Singh (M.L.A., Jalandhar), Saroop Singh (Chief Engineer, Punjab Government, Shimla), Harcharan Singh (Principal Engineering College, Rurki), and Ujjal Singh (M.L.A., Curzon Road, Delhi). Harnam Singh, Secretary of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, was the convener of this committee.

[31] *Ibid*, p. 17.
[32] *Ibid,* p. 28.
[33] *Ranjit Patiala*, April 4, 1946, p. 3.
[34] *Gurdwara Gazette,* April 1951, p. 44.
[35] Sadhu Singh Hamdard compl.), *Abhinandan Granth Ishar Singh Majhail,* Jalandhar, January 5, 1977, p. 35.
[36] *Gurdwara Gazette,* April 1951, p. 29.
[37] *Akali Patrika*, Amritsar, April 4, 1951, p. 2.

The Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, under the chairmanship of Udham Singh Nagoke, sanctioned Rs. 10 lakhs for the opening of Guru Nanak Dev Engineering College for Sikh students at its annual general meeting. Hukam Singh, the President of Shiromani Akali Dal, and Col. Raghbir Singh, Chief Minister of PEPSU, also endorsed this proposal for the Engineering College.[38] In the budget, the expenditures included a similar amount, indicating savings of Rs. 23,034. Other expenditure items comprised Rs. 2.25 lakh for the General Board Fund, salaries, litigation, property, and more; Rs. 10 lakhs for the proposed Engineering College, and nearly Rs. 2 lakhs for other industrial concerns. Additionally, there was Rs. 11,000 allocated for the upliftment of backward classes, among other items, including the operation of a printing press, a *kirpan* manufacturing factory, and schools.[39]

Due to his dedication and long service to the Sikh Panth, Udham Singh Nagoke was elected as the President of the Shiromani Gurdwara Parbhandhak Committee from May 28, 1948, to March 17, 1950, and again from November 26, 1950, to June 28, 1952. His leadership as the president of the Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee was characterized by a steadfast commitment to advancing Sikh education, religious propagation, and social upliftment.[40] From his early involvement in the Gurdwara Reform movement to his establishment of educational committees and propagation centres, Udham Singh Nagoke demonstrated a deep understanding of the importance of education in fostering spiritual growth and social progress within the Sikh community. His efforts to integrate Sikh values into educational curricula, provide scholarships to needy students, and establish institutions like Guru Nanak Engineering College underscored his visionary approach to education and community development. Udham Singh Nagoke's legacy lives on in the countless lives he touched and the enduring impact of his initiatives, which continue to shape the educational and spiritual landscape of the Sikh community.

---

[38] *The Tribune,* Ambala, March 4, 1952, p. 5.
[39] *The Tribune,* Ambala, March 4, 1952, p. 5.
[40] *The Tribune,* Ambala, March 4, 1952, p. 5.

Brethren Missions Work and Services Among the Pariah Tribe

Dr. Anand Jonathan Kanchan
Lecture of History
Department of History, University College Mangalore, Hampanakatte

The Paraiyans, commonly referred to as Pariahs, are numerous in the Tamil region, however they are dispersed throughout the southern Indian territory and a sizable percentage of those who returned as Native Christians are also considered to be members of this group.Because some Paraiyans play drums during weddings, funerals, village festivals, and other events when government or business announcements are made, the late Bishop Caldwell derived the name Paraiyan from the Tamil word parai, which means drum. However, Mr. H. A. Stuart seems to disagree with this interpretation, saying that "it is only one section of Paraiyans that act as drummers." Additionally, the occupation is not limited to Paraiyans. It seems quite unlikely that a sizable and once-powerful group would have a name derived from a sporadic occupation that one of its divisions shares with other castes.

Since Diväkaram, a Tamil dictionary from the eleventh century A.D., does not contain the word Paraiyan, the term Pulayan was used to refer to this group of people, and it is still used in Malayalam today. Despite being a native of the uniquely Tamil kingdom of Cholamandalam, Nandan is referred to as a Pulayan in the prose form of the Periya Puranam, which tells the story of the Saivite saint. The word Paraiyan is not mentioned in the ancient Tamil poetry and works of the early years of the Christian era, according to Mr. W. Francis. However, they do describe a tribe known as the Eyinas, who appear to have been very different from the rest of the people and did not reside in the villages.However, in their own forts. The locations of two of these are identified as Ambūr and Vellore. The Paraiyans of today might have descended from them.

In an 18th-century observation on the Paraiyans, Sonnerat states that "they have specific wells of their own near their habitations, around which they place the bones of animals, so they may be known and avoided." They are forbidden from taking water from the wells of other castes. If a Paraiya is allowed to speak to an Indian of any other caste, the poor fellow must place his hand in front of his mouth to prevent the Indian from being tainted by his breath. If he is confronted on the roadway, he must turn to let the other person pass. Indians, including Choutres, are required to cleanse themselves in a bath if they inadvertently come into contact with a Paraiya.They must fly when they appear since the Brahmans cannot see them. They take great care not to eat anything that has been dressed by a Paraiya, or even to drink from the vessel that he has used. They also dare not go into the home of an Indian from a different caste, or if they work, a door is made specifically for them. However, they must work with their eyes on the ground, as all the utensils must be broken if it is thought that they have looked at the kitchen.Europeans are more despised than the Paraiyas because, despite their lack of regard for the cow whose flesh they consume, the Indians spit on them in their homes and even on their temples. When they drink, they put the cup to their lips and their fingers to their mouths in such a way that the spittle defiles them.

Paraiyans can be found in the southernmost region of the Native State of Travancore as well as in all Tamil districts from North Arcot to Tinnevelly. The Malas and Mädigas are found in Telugu country, while the Holeyas are found in Canarese country.[1]

Out of all the ways that the Spirit of God has been reviving and enlightening people over the past century, one area of Christian activity and fellowship that began in the early nineteenth century has had a far greater impact on Christians in general than most people realize. What some call Plymouth Brethrenism, others refer to as the Brethren movement.The widespread impact of this unique school of Christian thought may make it worthwhile to investigate the movement's origins, outline some of its salient characteristics, try to understand why it has sparked hostilities in various places, and try to explain its crucial role in today's fundamentalism.

[1] Edgar Thurston, Castes and Tribes of Southern India, Volume VI,P.79

The Assembly of Brethren, also known as the Plymouth Brethren, is a non-denominational, non-conformist Christian organization. They evolved from Anglicanism in Dublin, Ireland, around 1826[2]. The theory of sola scriptura, which holds that the Bible is the ultimate source of authority for church doctrine and practice, is emphasized by the Brethren. In the 1820s, a number of Christian communities got together informally to celebrate the Eucharist[3]. The dentist Mr. Anthony Norris Groves, the doctor Mr. Edward Cronin, the lawyer John Gifford Bellet, and the curate Mr. John Nelson Darby, along with Mr. Benjamin Wills Newton, Mr. George Muller, Mr. H. Hutchinson, Mr. William Stokes, and Mr. J. Parnell, are important members of the Brethren Movement. George V. Wigram and Mr. William Kelly.Since the Bible was their only source of guidance, they didn't even need a minister or an order of service[4].

The memories that surround the start of labor in India are, in fact, rather fragrant. Pioneer and trailblazer Saintly Anthony N. Groves recognized potential for God in that powerful nation, the gem of the Orient. After arriving in 1833, he visited numerous mission locations and was greeted with open arms; many missionaries attested to the assistance and education they received from his ministry, especially the missionaries themselves. Messrs. Beer and Bowden of Barnstaple, Dr. Gundert, and a few Swiss brethren and sisters were among the reinforcements he brought back from his 1834 visit to England. The Beers and Bowdens started a project that is still being carried on by their descendants today.

Due to such initiatives, a project has emerged that employs 128 missionaries and is spread throughout more than 40 mission locations. Brethren missionaries activity is partly located in the Coimbatore District of the Madras Presidency, British India, and partially in the Native State of Mysore, which is part of Kanarese (Kannada) Country. Missionary work is tolerated but not helpful by the previous government. The latter, at best, is neutral. Most governments merely put up with cross-bearers.[5]

Eventually, though, the pariah's dreary consciousness started to acknowledge that a light had arrived that may help him see beyond his gloom. The campaign started in the south in 1867 when 4,000 pariahs in two small areas were baptized in a single year in Travancore. Until the terrifying famine of 1876–1879 provided India with a fresh and remarkable example of the spirit of Christianity, however, it did not expand very far. The death toll in South India was in the hundreds of thousands. The government was attempting to alleviate the hopeless mass of suffering. There were few railroads, and while people two hundred miles away died due to a scarcity of grain, grain imported from other nations by sea rotted on the beach at Madras. Missionaries around the world worked with the government to provide relief during this crisis by conducting earthworks, raising money among their own supporters at home, and finding jobs for many impoverished people. Their close relationships with the people allowed them to do all of this. At that time, missions were too busy to baptize a large number of new followers, and in many cases, the prohibition against baptism until the famine was over was put in place as a safeguard against conversion from immoral motivations. However, during the famine, hundreds of people converted to Christianity[6].

Beginning in the late 1870s, the sudden and unanticipated "mass conversions" to Christianity were a noteworthy event in the social history of rural colonial south India. Nearly all of these group accessions, which were mostly Protestant Christians, sprang from the "untouchable" castes and were unparalleled in scope. Hundreds of Pariahs arrived without permission in areas where decades of relentless evangelism had previously only managed to win a small number of converts. They frequently demanded to be converted, which had a significant impact on the caste-state relationship

[2] Shawn Abigail, —What is the history of the Brethren?,2006
[3] Matthew Barrett, —Sola Scriptura in the Strange Land of Evangelism: The Peculiar but Necessary Responsibility of Defending Sola Scriptura Against Our Own Kind, P.18.
[4] H.A. Ironside, A Historical Sketch of The Brethren Movement, 10, 1985.
[5] The Fields Magazine, Vol.1, N.o 3, April 1938, P.38.
[6] Rev.G.E. Phillips,The Outcastes Hopes, P.33,

and the fundamentals of rural Pariah laborers' lives. Missionaries were then encouraged to make "the Pariah" a public issue, and their extensive writings would establish the vocabulary that a wide range of people—and, most significantly, the state itself—would use to understand Pariahs and their servitude. This led to the implementation of a number of official welfare programs whose effects can still be seen today[7].

The creation of Brethren Mission School was another significant endeavour of the Brethren missionaries. In Malavalli, neither the town nor the neighboring villages had any schools when the Redwood arrived. Four schools were founded by the missionaries within and around Malavalli during the first ten years of their service. Children of Christians working with the mission attended a school on the mission grounds since it was thought vital to keep them away from the influence of heathen boys. The government provided land, and the community opened an English-medium middle school (grades 4-7). Children from lower castes tended to attend this. Every attempt was undertaken to get an English instructor to relocate to this institution. The need was discussed in writing between Mr. William Redwood and George Muller in Bristol, but no volunteers were offered. A trial was run in 1894 to allow Pariah and outcaste populations to attend school after dark. Three kilometres away from Malavalli in the village of Middugatta was the location of the fourth school[8].

On March 5th 1895, Ebenezer Lynn from Kollegal wrote a letter to the Editor of Echoes of Service.About her experience at the Hindu yearly festival, Miss Florence Bird wrote, "Yesterday morning's preaching was rather interrupted since the guys with big brass trumpets arrived and blew right in front of us... Miss Clarke and I discovered a woman this morning who had gathered her friends to listen, but the men quickly gathered and drove them away. After that, we found some Kollegal-based women acquaintances that were happy to see us. Miss Clarke was just getting started when a Brahman stormed up and angrily told us to speak to his women instead of the Pariahs and the poor, stupid people.

This is an example of the tensions that Brethren missionaries had to deal with when they ran into caste problems while working on missions. The upper castes in India believed that Christianity was just for the downtrodden and marginalized. Therefore, it is not surprising that Christian congregations first appeared among the lower social classes. However, participation in educational programs in the future would aid in releasing these people from the punitive and damaging limitations that Hindu society had placed on them[9].

On March 11th 1895, Emily Austin from Kollegal wrote a letter to the Editor of Echoes of Service, Since Miss. Florence Bird returned, the town has been plagued by sickness, especially among children. The dispensary attendance increased from 9,767 in 1893 to 9,767 this year, with an average of 44 daily attendances. The hospital had 67 in-patients last year, some of whom were cured, but many women stayed long enough to recover.

The dispensary has four in-patient rooms, one for caste women and two small rooms for the caste people to cook their food. The Pariahs have the same food as their children, but the caste people are at the mercy of their friends[10].

On 8th December 1895, Ebenezer Lynn from Kollegal wrote a letter to the Editor of Echoes of Service, places where there is the same crying need of light from above We find from the census report that there are over 88,000 people in this taluk (or county), the majority of whom, sad to say, have not yet heard the gospel. There is only the one town in which we live, with its 10,000 inhabitants, but numbers of villages. Some of these, however, have from 2000 to 3000 inhabitants, and about eight miles from here there are six villages near together, with a population of 11,500, besides smaller villages. We have been for some time exercised about this part, and are seeking the Lord's guidance

[7] Rupa Vishwanath, The Pariah Problem Caste, Religion, and the Social in Modern India, P.66.

[8] Echoes of Service, September, Vol.LXXXVIII, No.1377, 1959, P.133.

[9] Ken Newton, I will Build my Church, The Kollegal Mission 1886-1995, 2021,P. 32.

[10] Echoes of Service, June, No. 335,1895,P.136

as to commencing regular work there. There is another place eight miles from here called Talakad (in which Mr.William Redwood was much interested), where a piece of land has been obtained, but at present there is no one ready to go there.

Lately the Lord seems to be leading us to take up more work amongst the young. We now have schools for Pariah children in three villages, situated one, two, and seven miles respectively from here in different directions. In these there are about sixty-five children who are being taught the Scriptures as well as getting an elementary education. In one of the villages we are building a schoolroom, and hope to get some more children of the shepherd caste, as well as Pariahs, when it is finished. We may have to build in one of the other villages before long. The last few weeks our Sunday-school has increased in numbers. There are some older boys and young men in whom I am much interested, two or three of whom profess to believe in Christ, and we are waiting on God to make His work in their hearts are very manifest[11].

On August 10th 1896, Ebenezer Lynn from Kollegal wrote a letter to the Editor of Echoes of Service, he wrote "The group is being encouraged in their work for the Lord, with many hearing the Word and some believing it. They have a good number of attendees at their Sunday morning gospel-meeting. A visit from Mr. W. Stanes and Mr. Eagger a fortnight ago was enjoyable. On Monday morning, they had a meeting among the Pariahs in their part of the town, and they visited a school for Pariah children in Mudagunda. Over forty people attended, and Mr. Stanes gave them an address. The next day, they visited another school on the other side of Kollegal, where they had a large company of English-speaking people. Mr. Eagger gave a gospel message to them, showing how the Chinese once had knowledge of God but did not like to retain it[12].

On October 18th, 1897, Ebenezer Lynn from Kollegal wrote a letter to the Editor of Echoes of Service, expressing the joy of welcoming and baptizing a Pariah man in a village near a mission school. He had been baptized after a native worker died due to his refusal to worship idols. Despite the persecution, he remained brave. On the night of his baptism, many Pariahs and others gathered around a large lake, where he gave a bold testimony of his faith in God. He needed more sympathy and help as he couldn't read for himself. The village schools had just been examined, and most children were doing well. The good seed was believed to be entering many young hearts[13].

Mr. Frank McLaine and Mrs. Helen Middleton McLaine, two Brethren missionary couples, relocated to Muguru on June 21, 1910, the fourth and last centre to be established from Kollegal. The first people to leave Muguru were a priest of the Muguru Pariahs named Mancha and his wife. Three days after their baptism on July 20, 1911, they took part in the communion rite. The two converts were prohibited by the village panchayat from using the well, and shortly after that, an effort was made to set their thatch-roofed hut on fire. More converts were not baptized for a further five years

In 1922 a group of forty Pariahs wanted to become Christians if the church paid off their debts. The proportion was naturally not acceptable to the Brethren missionaries[14]

In 1926, Mr. Thomas Patient from Malavalli wrote a letter to the Editor of Echoes of Service, detailing his busy Sunday schedule. He mentioned a prayer-meeting at 8.00 a.m. followed by a gospel meeting from 8:30 to 9.30. They also held three Sunday schools, one for orphanage and boarding school, another for children of pariahs, and the third for out-caste Chuckler children. The group continued singing Indian gospel lyrics and hymns, teaching Scripture texts, and explaining portions of God's Word until nearly 5.00 p.m. They also held an English meeting among themselves, which they found helpful for over thirty years.[15]

Christianity is a minority religion in India. The country of India was enlightened by the Christian religion in many spheres of life, not just education. In my paper, I emphasised the significant

[11] Echoes of Service, February, No. 351,1896,P.39.

[12] Echoes of Service, October, Number 367, 1896, P.297.

[13] **Ibid**, November, No. 394,1897, P.359.

[14] K.J Newton, Brethren Missionary Work in Mysore state, 1975, P.31.

[15] Echoes of Service, January, No.973, 1926, P.4.

impact that Brethren Missionaries had on India particularly in Karnataka through their establishment of several schools, Hospitals, and Printing Press. Additionally, it describes how these educational establishments have been crucial in eliminating social ills from traditional Indian society.

First and foremost, the Brethren missionaries spread the message that everyone is a child of God and drew both tribal and non-tribal people to Christianity by conceptualising religion as a single caste, one God, and only one God. Humanity is the sole religion, and there is only one caste. There's no difference between us, then. All of us belong to His Almighty family. Considering that our creator is one, we are brothers and sisters. A person's work, not their caste, makes them famous. Due to social division of employment, the caste system was established. The emphasis of this religion was on monotheistic and the fatherhood of God and the brotherhood of man.

My research paper reveals that, under the direction of brethren missionaries, people from high castes, particularly Brahamin, joined Christianity. They also shared food and participated in the Eucharist prayer together with Pariah and Mahars. In traditional Indian society, this contributed to the eradication of societal evils.

Reference

1. The Fields A Monthly Magazine 1938.
2. Vishwanath. Rupa, The Pariah Problem Caste, Religion, and the Social in Modern India, Columbia University Press, New York.
3. Echoes of Service, 1872 to 1959.
4. Ironside A.H, A Historical Sketch of the Brethren Movement, Loizeaux Brothers Incorporation, New Jersey, 1985.
5. Thurston Edgar, Castes and Tribes of Southern India, Volume VI, Government Press, Madras, 1909.
6. Newton. J. Kenneth, Brethren Missionary Work in Mysore State, Christian Brethren Research Fellowship Occasional paper,1975.
7. Newton. J. Kenneth, I will Build my Church, The Kollegal Mission 1886-1995, Brethren Archivists & Historians Network, 2021.
8. Phillips E.G. Rev, The Outcastes Hopes, Turnball & Spears, Edinburgh, 1912.
9. Abigail Shawn, —What is the history of the Brethren?, 2006.

Tuluva Rituals - With Special Reference to *Aati*

Mrs. Kavitha K
Lecturer in History,
Department of History, University College Mangalore.

Abstract:

Tulunadu, a region in Coastal Karnataka has many rituals and festivals that celebrate nature, the environment and local deities. Aati is the month of rituals and prohibitions for the Tuluvas, which generally falls during the month of July-August. The practices associated with the month of Tulu calendar are linked to the agrarian practices and climate of the coastal region. In this article attempts are made to analyse the rich cultural ritual of Tuluvas, a community from Coastal Karnataka, during the month of *Ashada* or *Aati*. The article also discusses about the prohibitions during *Aati* month such as restrictions on agriculture, marriages and certain social and religious activities due to heavy rain & hardships connected with the season..

Key points: Aati, Paleda Kashaya, Kalenja, Aati kullune, Mette Ganji, Agel Balasuni, Kapu.

Introduction

Tulunadu, a region in Coastal Karnataka has many rituals and festivals that celebrate nature, the environment and local deities. *Aati* is the month of rituals and prohibitions for the Tuluvas, which generally falls during the month of July-August. The practices associated with the month of Tulu calendar are linked to the agrarian practices and climate of the coastal region. For Tuluvas this is a forbidden month. Hence there are no marriages, house warming ceremonies, festivals, transactions or any auspicious functions. Some of the rituals associated with *Aati* include *Aati Amavasya*, *Paleda kashaya*, *Metteda ganji*, *Aati kalenja*, *Agel balasuna*, *Aatida tammana* and special delicacies.

In modern times, the *Aati* month is celebrated with great joy by Tuluva Societies, which sometimes creates a misunderstanding about this rich cultural practice. Therefore, it is essential to remind ourselves of and recall the deep cultural rituals and practices associated with *Aati*. This article attempts to explain the important traditions, customs and rituals connected with *Aati*.

Aati Amavasya:

The new moon day of the *Aati* month is called *Aati Amavasya*. It is the day of celebration for the Tuluvas. It is also called *Deevige Karkataka Amavasya* or *Bhimana Amavasya.* On that day consumption of decoction (*kashaya*) of *Hale* tree or *paale* in Tulu or *Saptaparni* in Sanskrit, botanically known as *Alstonia scholaris* is practiced. *Aati* agel (a system of preparing meals to the ancestors) is also a custom during this day.

Traditionally on the previous day Tuluvas clean the surroundings of *paale* tree, place betel leaves, areca, a sharp edged stone and a rope is tied around the tree. The next day before sunrise, the bark should be collected with the help of a stone. It is an age old tradition that the bark has to be scrapped only using stone and not sickle or sharp metal weapons, which weakens medicinal values. Sources also reveal the bizarre custom of the house elders going naked near the tree to collect the bark for reasons unknown. The outer skin is removed and inner white part is used for *kashaya* by adding ingredients like pepper, turmeric, ajwain and garlic. After the offering is done to God, all the members of the family drink the *kashaya*. Approximately 20-40 ml is consumed by each person depending on age. It tastes bitter but has immense medical significance. Consumption of this herbal decoction is believed to boost immunity, especially during monsoon season when illnesses is common. It is also believed that the decoction has the power to protect from health problems till next *Aati*. The drinking of *kashaya* is followed by *metteda ganji* (Fenugreek rice) which is very nutritious and is prepared out of methi seed, rice and jaggery.[1]

[1] Povappa kaniyuru, pookare and Folkoristics,Raj Prakashana Mysore,2004,p.no 63-64

Aati Agel

In the evening of the Amavasya day the Tuluvas prepare *Agel* for their ancestors. It is a system of preparing meals to the ancestors. All the members of the family come together to prepare the *Agel*. It usually consists chicken curry, rice, alcohol etc.

Another practice during *Aati Amavasya* is the cleaning of cow shed and a hen is sacrificed at the entrance of the shed. This is done as a prayer to keep the cattle healthy and disease free.[2]

Kapu

Kapu is a ritual performed by the Tuluvas during *Aati* month. *Kapu* means to protect or secure. A structure made from the branch of *Kasaraka* tree (*Strychnos nux-vomica*) is planted in the fields. The Tuluvas believe that the beauty of the field and the immense cultivation may get dhrishti. This also shows a positive feeling among the people and the hope that their paddy field will be green & protected. The *kapu* is a structure made up of three medium sized sticks of specific length with the top, braided by a plant based cord. Grass is spread on it and a branch of cactus plant is placed in it. A similar tradition can be seen in Coorg during Kaveri Sankramana.[3]

Aati kalenja

Kalenja is a ritualistic folk dance performed by the members of the local *nalike* community during the *Aati* month and is considered highly effective in warding off evil spirits, disease and misfortune. It is believed that during the month of *Aati*, nature's spirit *kalenja* descends on the earth to protect the people. Thus performing this dance from house to house helps to overcome the feeling of fear and stress in the house hold and instills a new hope among the people.

The performer wears gaggara in his leg and has a red and white stripe around his waist. Headgear and painted faces are the main attractions of *Kalenja's* eco-friendly costume which is made out of leaves and flowers. The person who performs as *kalinja* wears the headgear which is also called *mudi* made using stems of *Ixora coccinea* (*kepula* in kannada) and is decorated with flowers.

The skirt which flows down his waist is another piece of art. It is made of tender fronds of coconut and are interlaced with banana sheath strands. The image of *Aati kalenja*, holding an umbrella of dry palm leaves makes for spectacular viewing. He visits houses and carries out a ritual of sprinkling water mixed with charcoal, turmeric powder and tamarind to do away with any misfortune that might have fallen on the family and the cattle.

He dances to the beats of the drum called *tembere* which is of very much significance in culture of Tulunadu. He is accompanied by a person who beats the drum and recites the song '*Aateek Baththe Aati kalenja',* narrating the story of spirit. As a reward for expunging the evil that surrounds the house, the family members give him money, rice, coconut etc. *Aati kalenja* is also considered as a traditional healer who at times dispenses medicinal herbs to overcome illness.

However due to rapid urbanization and employment opportunity, some of these traditions are fading away and need dedicated efforts towards preservation. Reduction in paddy cultivation too has contributed to the disappearance of this tradition.[4]

Prohibitions

There is a saying in Tulunadu that no good things should be performed during *Aati* month. Hence there are restrictions on agriculture, worship, festivals, temples, marriages, house warming ceremonies and social gatherings. This is because of heavy rains and financial constraints.

The worship of Vedic gods and most of the daivas is generally not done during this month, as these are very expensive and take place in the open areas. But ancestral spirit, kallurti and Guliga are worshipped as they do not have a separate abode.

Agriculture is prohibited in this month. Due to heavy flooding and accumulation of water, there are higher chances of getting diseases and mobility through the villages is limited due to water flooding. So It is the time for farmers to take rest.

---

[2] Uggappa Poojary, Tuluverna Nambikelu Bokka Acharanelu,Swayam Prakashana,Moodabidre,2012,p.no 48

[3].Povappa Kaniyuru,Pookare and papers in folkloristics,Raj prakashana,Mysore,2004,p.no64-65

[4]..Povappa Kaniyuru,Pookare and Papers in folkloristics, Raj Prakashana, Mysore,2004,p.no 65-66

There is a norm which prohibits the newly married couples from staying together. This custom is strictly adhered to by the Tuluvas and the women are sent to their mother's house. This is the precautionary step taken by mothers to protect their daughters during the hard time of *Aati* month. This custom is called *Aati kulluni* and the husband's families come to take the girl back home after the month ends and they are treated to a lavish feast called *Aatida tammana*.

Death is considered as a sign of bad omen in the month of *Aati* because passage to heaven is closed to such people. But according to the Vedic tradition doors of the heaven are always open. Hence another reason for this belief could be due to the fact that there is heavy rainfall which causes difficulties in the disposal of the dead bodies and the rituals associated with the death of a person.[5]

During *Aati*, the green vegetables grown in the surroundings of the house are used to prepare different types of dishes. Other delicacies are also prepared including ambate (hog plums), kanile (bamboo shoots), paagile(wild bitter gourd), tevu(colacasia leaves), santhani, uppad pachchil, appala, kukkuda mambala, gonkida mamabala, kerengda balaga, katkene, stem of banana plant and it's flowers.

Chennamane is a popular indoor game played in the Tulunadu region during the month of *Aati*. This game is symbolic of Tulunadu culture and heritage. It is a great way for the family members to bond with each other playing these games for hours. There is a belief that the game should not be played between husband and wife or between two sisters as it will lead to clashes. The game is played with seeds of local tree like that of ponge or coral tree or *manjottige*. Fifty six seeds are needed to play this game. This game shows the strong bond between Tuluvas and agriculture. Many of the terms used in the game are linked with agriculture.

Conclusion

Thus *Aati* month is rich in cultural practices, community bonding and traditional wisdom. However these traditions are forgotten especially in urban areas. Traditional significance associated with Aati has gradually eroded. This is attributed to decline in rainfall, migration to urban areas, avoidance of cultivation etc. The month of *Aati*, is a period of great misfortunes and other natural calamities. Therefore one has to analyse these practices in the light of the environmental changes that took place in the month of *Aati*. These indicate and throw light on the life of Tuluvas which was once real.

References:

1. Poovappa Kaniyuru, Pookare and Papers in Folkloristics, Raj Prakashana, Mysore, 2004.
2. Uggappa Poojary, Tuluverna Nambikelu Bokka Acharanelu, Swayam Prakashana, Moodabidri, 2012.
3. Vivek Rai BA, Anvaika Janapada, Mangalore, 1985.
4. Amruth Someshwar, Tulu Baduku-Kelavu Mukhagalu, Prakruthi Prakashana, Kotekar, 1984.
5. Krishna Bhat Adyanadka, Sudarshan, Manipal, 1980.
6. Dr. Purushotthama Bilimale, Karavali Jnanapada, Mangalore, 1990.
7. K.S Upadyaya, Jnanapada Kale-Baduku, Putthur, 1994.
8. Dr. Paltadi Ramakrishna Achar, Janapada Spandana Supriya Prakashana, Puttur, 1990.
9. Prof. Vivek Rai, Tuluva Adhyayana-Kelavu Vicharagalu, Mangalore, 1984.
10. Dr. Paltadi Ramakrishna Achar, Jnanapada-Minadana, Supriya Prakashana, Putthur, 1990.

[5] Povvappa Kaniyuru,Pookare and Papers in folkloristics, Raj prakahana, Mysore,2004,p.no 67-71

From Community Participation to Water Prosperity: A Study of the First Prize-Winning Villages in the Paani Foundation Water Cup Competition in Buldhana District

Research Scholar
Sandip Baban Wagh
(M.Com., MSW-SET)
At. Chikhala, Post Hatedi, Taluka & District Buldhana, Maharashtra, India

Research Supervisor
Prof. Dr. Avinash A. Gedam
(M.Com., MSW-NET, SET, B.Ed.)
Research Centre: Mahatma Jyotiba Fule College of Social Work, Buldhana.

Abstract:-

India is predominantly an agrarian country where water resources constitute the foundation of rural development, agricultural productivity, environmental sustainability, and socio-economic progress. However, climate change, erratic rainfall, continuous depletion of groundwater resources, and rapid population growth have placed tremendous pressure on available water resources. Consequently, the availability of water for drinking, irrigation, and livestock has been significantly affected, particularly in rural areas. Against this backdrop, community-based water conservation and watershed development have emerged as effective approaches to achieving sustainable water resource management. The **Satyamev Jayate Water Cup Competition**, organized by the Paani Foundation in Maharashtra, has transformed water conservation into a people's movement by encouraging collective participation. Through voluntary labour (*Shramdaan*), community planning, scientific interventions, and effective local leadership, rural communities have successfully implemented various water conservation measures. In 2019, the villages of **Pofali** (Motala Taluka), **Bandapimpal** (Jalgaon Jamod Taluka), and **Umra** (Sangrampur Taluka) in Buldhana District secured the first prize in the competition, establishing exemplary models of sustainable water management.

The primary objective of the present study is to examine the nature of community participation in these villages and to assess the effectiveness of water conservation initiatives in terms of groundwater recharge, agricultural productivity, socio-economic transformation, and rural development. The study adopts a descriptive and analytical research design. Primary data will be collected through structured questionnaires, personal interviews, field observations, and field visits, while secondary data will be obtained from government reports, research articles, books, and publications of the Paani Foundation.

The study is expected to demonstrate that community participation is the most significant determinant of successful water conservation. Furthermore, it highlights that sustainable water resource management can be effectively achieved through the integration of voluntary labour, Gram Sabha participation, community leadership, active involvement of women and youth, and scientifically planned water conservation practices. The experiences of the first prize-winning villages in Buldhana District are expected to serve as valuable models for other drought-prone regions of Maharashtra.

Keywords:- Water Conservation, Watershed Development, Community Participation, Paani Foundation, Satyamev Jayate Water Cup, Water Resource Management, Groundwater Recharge, Sustainable Development.

Introduction:-

Water is the most fundamental natural resource essential for human survival, agriculture, industry, environmental sustainability, and economic development. Since the rural economy of India is predominantly agriculture-based, the availability of water plays a decisive role in determining agricultural productivity and overall rural development. Over the past few decades, however, climate

change, erratic and inadequate rainfall, excessive groundwater extraction, deforestation, and poor management of water resources have resulted in severe water scarcity across many parts of India, including Maharashtra. The regions of Vidarbha and Marathwada in Maharashtra have been experiencing recurrent droughts, declining groundwater levels, inadequate irrigation facilities, and shortages of drinking water, adversely affecting rural livelihoods. Under such circumstances, dependence solely on government programmes has proven insufficient. The active participation of local communities, collective planning, and efficient utilization of local resources have therefore become essential for developing sustainable water conservation movements.

In 2019, the villages of **Pofali** (Motala Taluka), **Bandapimpal** (Jalgaon Jamod Taluka), and **Umra** (Sangrampur Taluka) in Buldhana District were awarded the first prize for their outstanding achievements in community participation, effective water conservation, and sustainable water resource management. Examining the water conservation initiatives undertaken in these villages, the extent of public participation, social cohesion, agricultural development, and their impact on the rural economy is of considerable academic and practical significance.

Review of Literature:-

Several national and international researchers have extensively examined the fields of water conservation, watershed development, and community participation. Existing studies indicate that the success of water conservation programmes depends not only on technical interventions but also on the active participation of local communities, effective community leadership, and institutional coordination. A review of the relevant literature is presented below.

Agarwal, Narain, and Khurana (2001), in their seminal work *Making Water Everybody's Business*, examined traditional water management practices in India and concluded that the long-term success of water conservation initiatives is not possible without active community participation. They emphasized that indigenous knowledge systems and voluntary community labour (*Shramdaan*) significantly enhance the conservation and sustainable management of water resources.

The **Government of India (2011)**, through its publication *Common Guidelines for Watershed Development Projects*, emphasized that the active involvement of Gram Sabhas, village institutions, non-governmental organizations, and local communities is indispensable for effective watershed development. According to these guidelines, community participation enhances both the effectiveness and sustainability of water conservation interventions.

Reports published under the **Jalyukt Shivar Abhiyan** by the Government of Maharashtra indicate that water conservation initiatives have resulted in improved groundwater levels, expansion of irrigated areas, enhanced agricultural productivity, and better availability of drinking water. The reports further identify grassroots planning and community participation as the primary factors contributing to the programme's success.

According to the **Paani Foundation (2019) Water Cup Competition Report**, scientific planning, structured training, voluntary labour, and a competitive environment enabled thousands of villages across Maharashtra to undertake large-scale water conservation activities. The initiative significantly enhanced water literacy, local leadership, social cohesion, and the sense of collective responsibility among rural communities.

The **Central Ground Water Board (2020)** reported a continuous decline in groundwater levels across several regions of Maharashtra and emphasized the urgent need to prioritize interventions that facilitate rainwater infiltration and groundwater recharge.

The **United Nations (2015)**, through the **Sustainable Development Goals (SDGs)**, recognized clean water, sanitation, and sustainable water resource management as essential global development priorities. The report further emphasized that community participation and the empowerment of local institutions are indispensable for achieving these objectives.

Research Gap:-

A review of the existing literature reveals that considerable research has been undertaken on water conservation, watershed development, groundwater management, and community participation.

Likewise, several studies have examined initiatives such as the **Jalyukt Shivar Abhiyan**, the **Integrated Watershed Management Programme (IWMP)**, and the activities of the **Paani Foundation**. However, no comprehensive comparative study has been conducted on the first prize-winning villages of the **2019 Paani Foundation Water Cup Competition** in Buldhana District—namely **Pofali (Motala Taluka), Bandapimpal (Jalgaon Jamod Taluka), and Umra (Sangrampur Taluka)**. Specifically, there is a lack of in-depth research examining the nature of community participation, the effectiveness of water conservation interventions, socio-economic transformation, agricultural development, groundwater recharge, and their overall contribution to rural development in these villages. Accordingly, the present study seeks to bridge this research gap by systematically documenting the experiences of these award-winning villages and by generating evidence-based insights that can serve as valuable references for sustainable water resource management and future policy formulation.

Need of the Study:-

The present study is significant for the following reasons:

1. To analyse the role and effectiveness of community participation in water conservation initiatives.
2. To evaluate the social, economic, and environmental transformations brought about by the Paani Foundation Water Cup Competition in rural communities.
3. To examine the impact of water conservation on groundwater levels, irrigation facilities, agricultural productivity, and farmers' income.
4. To assess the contribution of women, youth, and village institutions to rural development through community-based water conservation initiatives.
5. To document the experiences of successful villages in Buldhana District and present them as replicable development models for other drought-prone regions.
6. To provide policy recommendations for the State Government, local self-government institutions, and non-governmental organizations regarding sustainable water resource management.

The findings of the present study are expected to be valuable for researchers, policymakers, non-governmental organizations, Gram Panchayats, and development administrators working in the field of water conservation. Furthermore, the study is expected to contribute to the promotion of sustainable water resource management through community participation and to provide a practical framework for strengthening rural development initiatives.

Research Questions:-

The present study seeks to address the following research questions:

1. What was the nature and extent of community participation in the first prize-winning villages?
2. What changes occurred in groundwater levels and water availability following the Water Cup Competition?
3. Did water conservation interventions contribute to increased agricultural productivity, changes in cropping patterns, and higher farmers' income?
4. To what extent did the participation of women and youth contribute to the success of water conservation initiatives?
5. What impact did community leadership and the Gram Sabha decision-making process have on rural development?
6. Can the water conservation model implemented in Buldhana District be effectively replicated in other drought-prone villages?

Objectives of the Study:-

The present study aims to achieve the following objectives:

1. To examine the nature of community participation in the first prize-winning villages-**Pofali, Bandapimpal, and Umra** under the **Paani Foundation Water Cup Competition** in Buldhana District.

2. To assess the impact of water conservation on groundwater levels, irrigated area, drinking water availability, and agricultural productivity.
3. To analyse the changes in farmers' income, cropping patterns, and the rural economy resulting from water conservation interventions.
4. To examine the role of women, youth, Gram Panchayats, and local leadership in water conservation activities.
5. To evaluate the overall effectiveness of the **Paani Foundation Water Cup Competition** as a community-based water conservation initiative.
6. To propose appropriate recommendations for promoting sustainable water resource management through community participation.

Research Hypotheses:-

The following hypotheses have been formulated for the present study:

H_1: Community participation has significantly enhanced the effectiveness of water conservation activities.

H_2: The Paani Foundation Water Cup Competition has contributed to a significant improvement in groundwater levels.

H_3: Water conservation interventions have increased the irrigated area and agricultural productivity.

H_4: Water conservation initiatives have positively influenced farmers' income.

H_5: The active participation of women, youth, and Gram Panchayats has played a significant role in the success of water conservation programmes.

H_6: Community-based water conservation initiatives have accelerated rural development.

Research Methodology:-

The present study adopts a **descriptive** as well as an **analytical research design**. A **mixed-method approach**, integrating both **qualitative** and **quantitative** research methods, has been employed to achieve the objectives of the study. This approach facilitates a comprehensive understanding of the effectiveness of community participation in water conservation and its contribution to sustainable rural development.

Study Area:-

The study was conducted in the following three first prize-winning villages of the **2019 Paani Foundation Water Cup Competition** in **Buldhana District, Maharashtra**:

- **Pofali** (Motala Taluka)
- **Bandapimpal** (Jalgaon Jamod Taluka)
- **Umra** (Sangrampur Taluka)

These villages were purposively selected owing to their exemplary performance in implementing community-driven water conservation and watershed development initiatives.

Research Design:-

The study is based on a **Field Survey** and **Case Study** research design. A comparative analysis was undertaken to examine the water conservation interventions implemented in each village, the extent of community participation, and their socio-economic and environmental outcomes.

Sources of Data:-

Primary Data-

Primary data were collected using the following research tools:

- Structured Questionnaire
- Personal Interviews
- Observation
- Field Visits
- Gram Sabha records and other local administrative records

Secondary Data-

Secondary data were collected from the following sources:

- Books

- Research Articles
- Government Reports
- Groundwater Surveys and Development Agency (GSDA)
- Central Ground Water Board (CGWB)
- Paani Foundation Reports
- District Statistical Office Publications
- Relevant Government Websites

Sampling Design:-

Sampling Technique-

A **purposive sampling technique** was employed for the present study. This technique was considered appropriate because the selected villages had demonstrated outstanding performance in the **2019 Paani Foundation Water Cup Competition**, making them suitable cases for an in-depth investigation.

Sample Size-

The study comprised a total sample of **120 respondents**, distributed as follows:

- **Pofali** – 40 respondents
- **Bandapimpal** – 40 respondents
- **Umra** – 40 respondents

The respondents included **farmers, members of women's Self-Help Groups (SHGs), youth, Gram Panchayat members, members of Water Conservation Committees, and senior citizens** from the selected villages.

Scope of the Study:-

The scope of the present study is confined to the three first prize-winning villages-**Pofali, Bandapimpal, and Umra** that participated in the **2019 Paani Foundation Water Cup Competition** in Buldhana District, Maharashtra. The study primarily focuses on examining community participation, water conservation interventions, groundwater recharge, agricultural development, and their contribution to sustainable rural development within these villages.

Limitations of the Study:-

The present study is subject to the following limitations:

1. The study is confined to only three villages in Buldhana District.
2. Some of the information is based on respondents' recollections, which may introduce recall bias.
3. Variations in climatic conditions, rainfall patterns, and changes in government policies may influence the findings of the study.
4. Differences may exist between official government statistics and field-level observations.
5. The findings of the study may not be directly generalizable to other districts or geographical regions.

Major Findings:-

The study revealed the following major findings:

1. Community participation emerged as the most significant factor contributing to the success of water conservation initiatives.
2. Water conservation interventions resulted in improvements in groundwater levels, irrigation facilities, and agricultural productivity.
3. Farmers experienced an increase in income, accompanied by noticeable improvements in rural livelihoods.
4. The active participation of women and youth significantly contributed to the success of rural development and water conservation initiatives.
5. The water conservation model implemented in the first prize-winning villages of Buldhana District serves as an inspiring and replicable model for other drought-prone regions.

Figure: Before-and-after view of Continuous Contour Trenches (CCTs) and water-storage structures developed through Paani Foundation water conservation activities.

Figure: Social worker Manjeet Singh explaining the water conservation works undertaken under the Paani Foundation during the field visit.

Figure: Researcher observing an irrigated agricultural field showing improved crop growth and water availability after water conservation interventions.

Recommendations:-

Based on the findings of the study, the following recommendations are proposed:

1. **Ensure the continuity of community participation:** Water conservation should be viewed as a continuous developmental process rather than a one-time campaign. Regular Gram Sabha meetings, voluntary labour (*Shramdaan*), and public awareness programmes should therefore be organized to sustain community engagement.
2. **Maintain water conservation structures:** Water conservation structures such as **Continuous Contour Trenches (CCTs), stream deepening and widening works, Vanrai check dams, farm ponds, and silt-retention structures** should be maintained annually through the active participation of Gram Panchayats and local communities.
3. **Strengthen the participation of women and youth:** Greater involvement of women and young people should be ensured in Water Conservation Committees, Gram Sabhas, and local decision-making processes to promote inclusive and sustainable rural development.

4. **Promote water literacy:** Continuous awareness campaigns on water conservation and water resource management should be conducted through schools, colleges, non-governmental organizations, and Gram Panchayats.
5. **Adopt scientific planning:** Water conservation activities should be planned and implemented under the guidance of experts in **geology, hydrology, and watershed development**, ensuring scientific and technically sound interventions.
6. **Strengthen convergence with government programmes:** Community-based initiatives such as those of the **Paani Foundation** should be effectively integrated with government programmes, including **Jalyukt Shivar Abhiyan, Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana (PMKSY),** and other water conservation schemes.
7. **Develop a groundwater monitoring system:** Each village should establish a systematic mechanism for regularly monitoring groundwater levels, maintaining records, and utilizing the collected data for future planning and decision-making.
8. **Promote sustainable agricultural practices:** Farmers should be encouraged to adopt **micro-irrigation systems (drip and sprinkler irrigation), water-efficient cropping patterns, and climate-resilient agricultural practices** to enhance water-use efficiency.
9. **Disseminate successful village models:** The successful experiences of **Pofali, Bandapimpal, and Umra** should be systematically documented and disseminated through training programmes and exposure visits for other drought-prone villages.
10. **Develop community-based water governance policies:** Every village should prepare a comprehensive long-term water resource management plan and periodically review its implementation through the Gram Sabha to ensure sustainable and participatory water governance.

Conclusion:-

The findings of the present study clearly demonstrate that **community participation** is the most critical determinant of the success of water conservation and watershed development initiatives. The villages of **Pofali, Bandapimpal, and Umra** in Buldhana District have established exemplary models of sustainable water resource management through the effective integration of voluntary labour (*Shramdaan*), participatory decision-making through Gram Sabhas, local leadership, active involvement of women and youth, and scientifically planned water conservation practices. The **Satyamev Jayate Water Cup Competition**, organized by the **Paani Foundation**, has significantly enhanced public awareness regarding water conservation while strengthening community responsibility and voluntary public participation in rural areas. The initiative has fostered a strong sense of ownership among villagers towards the development process and reinforced the philosophy of **"Our Village – Our Responsibility,"** thereby encouraging collective action for sustainable natural resource management.

The implementation of various water conservation interventions has contributed substantially to groundwater recharge, improved irrigation facilities, enhanced agricultural productivity, and increased farmers' income. Furthermore, improved access to drinking water has positively influenced environmental sustainability and strengthened the rural economy. The study also highlights that the coordinated participation of women, youth, Gram Panchayats, non-governmental organizations, and local leadership constituted the principal driving force behind the success of these initiatives. The findings further establish that water conservation should not be viewed merely as a technical intervention but rather as a comprehensive development approach founded on community participation, local leadership, institutional collaboration, and collective responsibility. Such an integrated approach is essential for achieving sustainable water resource management and long-term rural development.

The experiences of the first prize-winning villages in Buldhana District provide a valuable and replicable model for other drought-prone regions of Maharashtra as well as the rest of India. Greater

emphasis on community-based water governance by government agencies, local self-government institutions, and civil society organizations will significantly contribute to achieving the broader goals of sustainable rural development, water security, and environmental resilience.

References:-

1. Central Ground Water Board. (2020). *Ground Water Year Book – Maharashtra*. Ministry of Jal Shakti, Government of India.
2. Government of India. (2011). *Common Guidelines for Watershed Development Projects*. Department of Land Resources, Ministry of Rural Development, New Delhi.
3. Government of Maharashtra. (2019). *Jalyukt Shivar Abhiyan: Progress Report*. Water Conservation Department, Mumbai.
4. Government of Maharashtra. (2021). *District Socio-Economic Review: Buldhana District*. Directorate of Economics and Statistics, Mumbai.
5. Ministry of Jal Shakti. (2021). *Annual Report 2020–21*. Government of India, New Delhi.
6. Ministry of Rural Development. (2011). *Integrated Watershed Management Programme (IWMP): Common Guidelines*. Government of India, New Delhi.
7. Paani Foundation. (2019). *Satyamev Jayate Water Cup Competition Report – 2019*. Mumbai.
8. United Nations. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. New York.
9. Government of Maharashtra. (Various Years). *Annual Reports of the Water Conservation Department*. Mumbai.
10. Government of Maharashtra. (Various Years). *Annual Reports of the Groundwater Surveys and Development Agency (GSDA)*. Pune.

AI Tools in Education and Research

Dr. Gunaji Pandurang Nalge
Sports Director, Shivaji College Hingoli

Introduction :

AI (Artificial Intelligence) tools are becoming increasingly popular for enhancing educational institutions, thereby accelerating the learning process and data analysis. Consequently, stakeholders across the education sector are actively working with AI tools. This technology not only improves the quality of education but also effectively assists with human effort and communication. These systems will enable continuous learning and improvement on a six-monthly basis.

Educational Significance: Artificial Intelligence (AI) is a tool that can benefit every student and professional. It enables the customization of study methods and practice exercises to suit individual learning paces and capabilities. Students can focus more effectively on subjects or topics where they face challenges. Chatbots and virtual teachers can help resolve students' queries.

Assistance to Teachers: Automating tasks such as grading answer sheets, checking assignments, evaluating assignment quality, and lesson planning frees up more time for teachers to interact with students. AI tools help overcome learning hurdles and assist in translating sentences or paragraphs, thereby making the teaching process more effective and enriching.

AI tools are utilized to compile and analyze vast amounts of information on a given subject and to draw conclusions from it. With the aid of AI, it has become possible to search through thousands, hundreds of thousands, and even millions of research papers and scholarly materials. This has accelerated the pace of writing research papers and academic articles; furthermore, AI tools enable the verification of the credibility of such material, thereby contributing to the enhancement of human capabilities and conditions. In accordance with the guidelines set by UNESCO’s 'Ethics and Safety' body, transparency is essential when integrating AI with education and human intelligence. AI tools play a crucial role in processes such as teaching and review (or information verification).

Keywords – AI, Tools, Education, Research, Data.

Purpose:-

1. Improving education through the use of artificial intelligence tools.
2. Using AI tools to enhance research.

Hypotheses:-

1. Engaging in learning through the use of artificial intelligence tools.
2. The need for artificial intelligence tools in research.

Analysis of the Subject:

1) What is Chat GPT? :- It is an Artificial Intelligence (AI)-based chatbot. It is useful for understanding natural language, providing human-like answers to questions, generating text, and assisting with various tasks.

Explanation of Chat GPT: Chat GPT is a virtual assistant capable of providing human-like answers to your questions; it also assists with tasks such as teaching, writing, reviewing, translating, and problem-solving.

• **GPT** – Generative Pre-trained Transformer; this is an AI model trained on vast amounts of text to generate human-like responses.

Features of Chat GPT:

Answering questions
Explaining concepts
Drafting text/essays for emails and discussions
Summarizing generated text
Assisting with translation tasks
Helping with coding

Facilitating revision and teaching

In short, Chat GPT is an AI assistant that helps you generate answers to questions using natural language.

2) Paperpal: An AI-based academic writing enhancement tool

It helps students, researchers, and professors improve the quality of their academic writing.

The key functions of Paperpal are as follows:

Grammar and language improvement – Correcting grammar, spelling, punctuation, and sentence structure.

Academic writing enhancement – Achieving a formal academic style by improving clarity, conciseness, writing tone, etc.

Plagiarism check – Helping to identify potential similarities or instances of plagiarism in the text.

AI assistance in writing – Drafting academic papers, generating answers, summarizing content and enhancing clarity.

Integration with Microsoft Word – Allows for editing and refining documents directly within Word without extra effort.

Benefits of Paperpal

Saves time when preparing research articles (manuscripts).

Helps improve the quality and readability of academic writing.

Assists in correcting language errors before submitting a paper.

Facilitates the use of professional-grade English.

Boosts confidence when submitting articles to journals (helps meet deadlines). Paperpal is an AI tool that assists students in refining academic English for articles, dissertations and theses, as well as in writing, editing, correcting, and proofreading journal articles.

3) Using Google Gemini for Teaching:

Google Gemini is an AI-based (Artificial Intelligence-driven) assistant tool developed by Google that helps students and teachers meet their study and teaching needs.

Features of Google Gemini:

1. Personalized Learning: Explaining concepts according to students' comprehension levels; providing explanations and examples.

2. Homework and Assignment Assistance: Help with problem-solving; support for essays, discussions, and project work.

Assistance for teachers in instruction: Lesson planning, creating questions, designing worksheets and classroom activities, preparing presentations, etc.

Summarizing articles and research papers; assisting in the compilation and organization of information.

Writing and grammar tools: Improving grammar, vocabulary and writing style; aiding in the creation of educational materials.

Language learning: Translating text across various languages; helping to improve vocabulary, grammar and communication skills.

Exam preparation: Creating practice questions, summaries, flashcards and study notes.

Benefits of Google Gemini for teaching and studying:

Text-to-speech facility available.

Development of writing and editing skills.

Assistance for teachers in creating engaging educational materials.

Encouragement of interactive and self-paced learning.

Facilitates deep understanding of a subject through the analysis and synthesis of information.

Develops the ability to formulate questions and understand various aspects and limitations of research.

AI tools like SciSpace help users upload research papers and generate summaries.

4) The AI-driven academic writing refinement process helps make the text clearer and more professional, while also effectively structuring ideas. The key benefits of 'Empty proof' are as follows:
1. Clear expression of concepts: The objective, methodology, conclusions and outcomes of the process are clear and easily understandable.
2. High-quality manuscript: This improves the readability and organization of the manuscript.
3. Enhanced publishing potential: High-quality manuscripts facilitate adherence to deadlines and boost publisher efficiency, making them more suitable for publication.
4. Clarity in reading and evaluation: The findings resulting from this process are well-received by students, reviewers, and the scientific community.
5) Data Analysis: This is a systematic process of analyzing information—through processing steps such as cleaning, transformation, and modeling—to derive reliable conclusions. A crucial aspect involves transforming unstructured information into reliable conclusions grounded in archaeological evidence.

The key benefits of incorporating data analysis into the process include:

Pattern and Trend Discovery: Statistical evaluation and modeling reveal hidden correlations, anomalies and trends that are not typically apparent through superficial observation.
Hypothesis Testing: Empirical evidence is obtained to demonstrate the expected outcomes of scientific hypotheses formulated during the initial stages.
Enhancing Reliability and Validity: Minimizing systematic errors and subjectivity, reducing researcher bias and strengthening the scientific approach and resulting conclusions.
Comprehending Complex Information: Large and intricate datasets are broken down into simpler components, making the information easier to visualize and understand.

Benefits of Data Pre-processing

Data analysis is the process of organizing, examining, and interpreting data to derive meaningful insights and conclusions. The pre-processing stage is crucial because it ensures decisions are not based solely on past or historical patterns.

The key benefits of data pre-processing are as follows:

1. **Assistance in decision-making**: Conclusions drawn from logical reasoning and historical patterns facilitate accurate decision-making.
2. **Future forecasting and trends**: Insights derived from data and the relationships within it prove valuable for future planning and research.
3. **Enhanced analysis accuracy**: It minimizes errors and enables reliable interpretation of findings.
4. Process validation: It allows for proper validation of the process, moving beyond reliance on outdated methods.
5. **Crucial information for problem-solving**: It enables a better understanding of the nature of problems, facilitating their resolution and the identification of appropriate solutions.
6. **Saving time and manpower**: The use of AI and statistical tools allows for the rapid and efficient analysis of large datasets.
7. **Improved quality of conclusions**: Since conclusions are based on systematic analysis rather than personal opinions, they are more reliable and accurate.

Conclusion:

There is significant discussion and curiosity regarding 'Artificial Intelligence' (AI) in the fields of learning and teaching, as AI tools assist in identifying even the most subtle elements and aspects of the world. These tools are driving progress in the teaching-learning process. Students are encouraged to engage in online learning, which helps expand their knowledge; this not only facilitates knowledge acquisition but also brings about positive changes in their education and fosters an interest in the subject matter. Consequently, the influence of AI during their studies is increasing students' interest in the learning and teaching process.

References :

1. https://www.discoveryeducation.com 2. https://www.researchgate.net
3. https://iise.ac.in 4. https://www.unesco.org

National Policy on Disaster Management (NPDM), India: A Framework for Disaster Risk Reduction and Resilient Development

Dr. J. B. Kangaqne
Head Department of Public Administration
Vaidyanath college parli Vaijnath Tq.Parli Didt Beed Pin.code 431515

Abstract

India is one of the most disaster-prone countries in the world due to its diverse geographical and climatic conditions. Earthquakes, floods, cyclones, droughts, landslides and industrial disasters frequently affect millions of people every year. To address these challenges, the Government of India adopted the **National Policy on Disaster Management (NPDM), 2009** under the provisions of the Disaster Management Act, 2005. The policy provides a comprehensive framework for disaster prevention, mitigation, preparedness, response, recovery and reconstruction. This paper examines the objectives, institutional framework, implementation strategies, achievements, challenges and recommendations of the National Policy on Disaster Management.

Keywords: Disaster Management, NDMA, Disaster Risk Reduction, National Policy, Disaster Preparedness, Resilience.

1. Introduction

Disasters cause severe human suffering, economic losses, environmental degradation, and social disruption. India experiences frequent natural and human-induced disasters due to its geographical location. Effective disaster management requires coordinated efforts from government agencies, local authorities, civil society, and communities.

The **National Policy on Disaster Management (2009)** aims to create a disaster-resilient India through a proactive and integrated approach.

2. Objectives of the National Policy

The major objectives are:

- Promote a culture of prevention and preparedness.
- Minimize disaster risks.
- Protect lives, livelihoods, infrastructure, and environment.
- Strengthen institutional mechanisms.
- Encourage community participation.
- Promote scientific research and technology.
- Improve coordination among stakeholders.
- Ensure quick relief and rehabilitation.

3. Institutional Framework

Diagram: National Disaster Management Structure

Government of India

National Disaster Management Authority
(Prime Minister)

National Executive Committee (NEC) (NIDM)

National Institute of Disaster Mgmt. (NDRF)

National Disaster Response Force

State Governments
↓
State Disaster Management Authority
(Chief Minister)
↓
District Disaster Management Authority
(District Collector)
↓
Local Authorities / Panchayats
↓
Community / NGOs / Volunteers

4. Disaster Management Cycle

Prevention
↓
Mitigation
↓
Preparedness
↓
Disaster
↓
Response
↓
Recovery & Rehabilitation
↓
Reconstruction
↓
Prevention (Cycle Continues)

Key Components of the National Policy on Disaster Management (NPDM), India

The **National Policy on Disaster Management (NPDM), 2009** provides the framework for disaster risk reduction, preparedness, response, recovery, and mitigation in India. Its key components are:

1. Prevention

- Identifying disaster-prone areas and reducing disaster risks.
- Promoting safer land use planning and environmental protection.
- Integrating disaster risk reduction into development planning.

2. Mitigation

- Taking structural and non-structural measures to minimize disaster impacts.
- Constructing disaster-resistant infrastructure.
- Enforcing building codes and safety regulations.

3. Preparedness

- Developing disaster management plans at national, state, district, and local levels.
- Conducting mock drills and emergency response training.
- Establishing early warning systems and emergency communication networks.

- Building the capacity of government agencies and communities.

4. Response

- Providing prompt rescue, relief, and emergency medical assistance.
- Coordinating the efforts of government departments, armed forces, NGOs, and volunteers.
- Ensuring effective logistics, communication, and resource mobilization.

5. Recovery

- Restoring essential services such as water, electricity, transportation, and healthcare.
- Supporting rehabilitation of affected communities.
- Reconstructing infrastructure using the **Build Back Better** approach.

6. Capacity Development

- Training disaster management professionals and officials.
- Promoting disaster education in schools, colleges, and professional institutions.
- Strengthening institutional capabilities at all levels.

7. Community Participation

- Encouraging community-based disaster management.
- Involving Panchayati Raj Institutions (PRIs), Urban Local Bodies (ULBs), NGOs, civil society, and volunteers.
- Enhancing public awareness and preparedness.

8. Mainstreaming Disaster Risk Reduction (DRR)

- Integrating disaster risk reduction into development projects and sectoral policies.
- Ensuring that infrastructure and development investments are disaster-resilient.

9. Technology and Information Management

- Using GIS, remote sensing, satellite technology, and forecasting systems.
- Strengthening early warning mechanisms.
- Establishing disaster information and communication systems.

10. Research and Development

- Encouraging research on disaster risk assessment, climate change, and resilience.
- Supporting innovation in disaster management technologies and practices.

11. Financial Arrangements

- Establishing disaster response and mitigation funds.
- Ensuring adequate financial resources for preparedness, response, recovery, and mitigation activities.

12. Institutional Framework

- Defining the roles and responsibilities of:
    - National Disaster Management Authority (NDMA)
    - State Disaster Management Authorities (SDMAs)
    - District Disaster Management Authorities (DDMAs)
    - Ministries, departments, local bodies, and disaster response forces.

Diagram: Key Components of NPDM

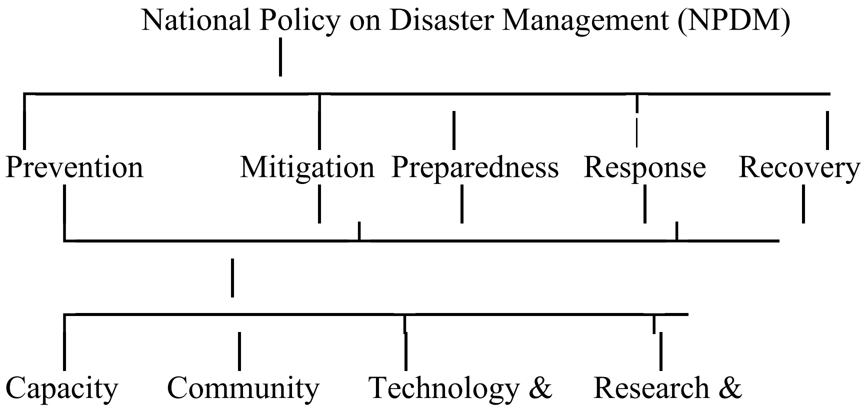

Development Participation Information Development

Mainstreaming DRR

Financial & Institutional Framework

Guiding Principles

The **National Policy on Disaster Management (NPDM)** and the framework established under the **Disaster Management Act, 2005** emphasize a comprehensive, proactive, and integrated approach to disaster management. The following are the key guiding principles:

1. Prevention and Mitigation

- Priority should be given to preventing disasters wherever possible.
- Disaster risks should be reduced through structural and non-structural mitigation measures.
- Investment in mitigation is more cost-effective than post-disaster relief.

2. Preparedness

- Strengthen the capacity of governments, institutions, and communities to respond effectively.
- Develop disaster preparedness plans at national, state, district, and local levels.
- Conduct regular training, mock drills, and awareness programs.

3. Prompt and Effective Response

- Ensure timely rescue, relief, evacuation, and emergency medical services.
- Maintain effective coordination among all responding agencies.
- Use modern communication and early warning systems.

4. Recovery, Rehabilitation, and Reconstruction

- Focus on restoring livelihoods, infrastructure, and essential services.
- Adopt the **"Build Back Better"** approach to enhance resilience after disasters.
- Ensure sustainable and inclusive reconstruction.

5. Community Participation

- Encourage active participation of local communities, Panchayati Raj Institutions, Urban Local Bodies, NGOs, and volunteers.
- Promote community-based disaster risk management.
- Recognize that local communities are the first responders during disasters.

6. Multi-Hazard Approach

- Develop strategies that address all types of disasters, including:
  - Natural disasters (floods, earthquakes, cyclones, droughts)
  - Biological disasters (epidemics, pandemics)
  - Human-induced disasters (industrial and chemical accidents)

7. Capacity Building

- Strengthen institutional, technical, and human resource capacities.
- Provide specialized training for disaster management personnel.
- Promote disaster education in schools, colleges, and professional institutions.

8. Mainstreaming Disaster Risk Reduction (DRR)

- Integrate disaster risk reduction into development planning.
- Ensure that infrastructure, urban planning, agriculture, and environmental policies consider disaster risks.
- Promote resilient infrastructure and sustainable development.

9. Technology and Innovation

- Use Geographic Information Systems (GIS), remote sensing, satellite technology, artificial intelligence, and early warning systems.
- Improve disaster forecasting and information sharing.
- Develop digital platforms for emergency management.

10. Coordination and Cooperation

- Promote coordination among:
    - Central Government
    - State Governments
    - District Administrations
    - Armed Forces
    - Scientific Institutions
    - NGOs
    - Private Sector
    - International Organizations

11. Inclusiveness and Equity

- Give special attention to vulnerable groups, including:
    - Women
    - Children
    - Elderly persons
    - Persons with disabilities
    - Economically weaker sections
- Ensure equitable distribution of relief and rehabilitation assistance.

12. Environmental Sustainability

- Protect ecosystems such as forests, wetlands, mangroves, and river basins.
- Promote climate-resilient development.
- Encourage sustainable natural resource management to reduce disaster risks.

13. Good Governance and Accountability

- Ensure transparency, accountability, and efficient utilization of disaster management funds.
- Clearly define the roles and responsibilities of all stakeholders.
- Monitor and evaluate disaster management programs regularly.

Diagram: Guiding Principles of National Disaster Management

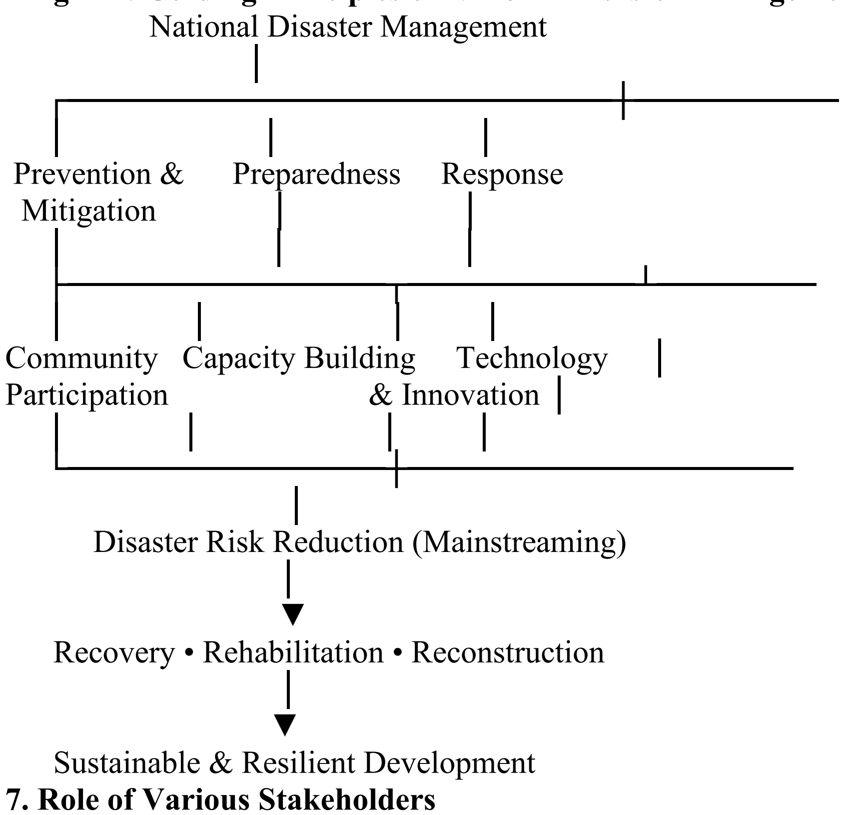

7. Role of Various Stakeholders

Stakeholder	Responsibilities

Central Government	Policy, funding, coordination
NDMA	National planning and guidelines
State Government	State disaster management
District Administration	Local implementation
Local Bodies	Community preparedness
NGOs	Relief and awareness
Citizens	Preparedness and cooperation
Media	Awareness and information

Major Achievements of the National Policy on Disaster Management (NPDM), 2009

The National Policy on Disaster Management (NPDM), 2009 has significantly strengthened India's disaster management framework by shifting the focus from relief and response to prevention, mitigation, preparedness, and resilience. Its major achievements are as follows:

1. Shift from Reactive to Proactive Disaster Management

- Changed the traditional approach from post-disaster relief to risk reduction.
- Emphasized prevention, preparedness, mitigation, and capacity building.
- Promoted a culture of disaster resilience across the country.

2. Strengthening Institutional Framework

- Strengthened the roles of:
    - National Disaster Management Authority (NDMA)
    - State Disaster Management Authorities (SDMAs)
    - District Disaster Management Authorities (DDMAs)
- Improved coordination among central, state, and district governments.

3. Mainstreaming Disaster Risk Reduction (DRR)

- Integrated disaster risk reduction into development planning.
- Encouraged disaster-resilient infrastructure and urban planning.
- Promoted environmental sustainability and climate adaptation.

4. Capacity Building

- Enhanced training of government officials, police, firefighters, health workers, and volunteers.
- Expanded disaster management education and awareness programs.
- Strengthened institutional training mechanisms.

5. Establishment and Strengthening of Response Forces

- Strengthened the National Disaster Response Force (NDRF).
- Improved search and rescue operations.
- Enhanced emergency response capabilities during floods, earthquakes, cyclones, and industrial disasters.

6. Early Warning Systems

- Improved forecasting and warning systems for cyclones, floods, heatwaves, and tsunamis.
- Better dissemination of warnings through digital platforms, SMS alerts, television, and radio.
- Reduced disaster-related casualties through timely evacuation.

7. Community Participation

- Encouraged community-based disaster management.
- Promoted participation of local governments, NGOs, self-help groups, and volunteers.
- Increased public awareness regarding disaster preparedness.

8. Multi-Hazard Approach

- Adopted a comprehensive strategy covering:
    - Earthquakes
    - Floods
    - Cyclones
    - Droughts

    - Landslides
    - Industrial and chemical disasters
    - Biological emergencies

9. Promotion of Technology

- Encouraged the use of:
    - Geographic Information Systems (GIS)
    - Remote Sensing
    - Satellite communication
    - Decision Support Systems
- Improved disaster monitoring and damage assessment.

10. International Cooperation

- Strengthened cooperation with international organizations.
- Adopted global best practices in disaster risk reduction.
- Contributed to the implementation of international disaster resilience frameworks.

11. Improved Disaster Preparedness

- Regular mock drills at schools, hospitals, industries, and public institutions.
- Preparation of disaster management plans at national, state, district, and institutional levels.
- Better coordination among emergency services.

12. Enhanced Resilience

- Promoted resilient housing, critical infrastructure, and lifeline services.
- Encouraged "Build Back Better" principles during post-disaster reconstruction.
- Improved long-term disaster resilience across sectors.

Summary Table

Achievement	Outcome
Proactive disaster management	Reduced disaster risks
Strong institutional framework	Better governance and coordination
Capacity building	Skilled disaster response personnel
Early warning systems	Faster evacuation and reduced casualties
Community participation	Greater local resilience
Technology adoption	Accurate forecasting and monitoring
Multi-hazard planning	Comprehensive disaster preparedness
Disaster-resilient development	Sustainable and resilient infrastructure
International cooperation	Adoption of global best practices

Challenges

- Rapid urbanization.
- Climate change.
- Weak implementation in some states.
- Lack of trained manpower.
- Poor coordination among agencies.
- Inadequate financial resources.
- Low community awareness.
- Infrastructure vulnerability.

Recommendations

- Strengthen local disaster management institutions.
- Increase investment in mitigation.
- Promote disaster education in schools.
- Improve early warning technology.
- Encourage public-private partnerships.
- Strengthen community participation.
- Enhance climate-resilient infrastructure.

- Use Artificial Intelligence and GIS in disaster prediction.
- Increase funding for research and innovation.

Conclusion

The National Policy on Disaster Management represents a significant shift from a reactive relief-oriented approach to a proactive disaster risk reduction strategy. It emphasizes prevention, preparedness, mitigation, community participation, and institutional coordination. While India has made substantial progress in disaster management, continuous improvement in governance, technology, capacity building, and public awareness is essential for achieving a disaster-resilient

The **National Policy on Disaster Management (2009)** has transformed India's disaster management system from a relief-oriented approach to a comprehensive, resilience-based framework. By strengthening institutions, integrating disaster risk reduction into development planning, promoting technology, improving preparedness, and encouraging community participation, the policy has substantially enhanced India's ability to prevent, prepare for, respond to, and recover from disasters. These achievements have laid the foundation for a safer and more disaster-resilient nation. nation.

References

1. Government of India. (2009). National Policy on Disaster Management. New Delhi: Ministry of Home Affairs, National Disaster Management Authority (NDMA). This is the primary policy document on NPDM.
2. United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR). Sendai Framework for Disaster Risk Reduction (2015–2030).
3. Ministry of Home Affairs, Government of India. National Disaster Management Plan (Latest Edition
4. Government of India. (2005). Disaster Management Act, 2005. New Delhi: Ministry of Law and Justice. Provides the legal framework for disaster management in India.
5. National Disaster Management Authority (NDMA). (2019). National Disaster Management Plan (Revised). New Delhi: Government of India. Aligns India's disaster management strategy with the Sendai Framework and Sustainable Development Goals.
6. National Institute of Disaster Management (NIDM). (2011). Disaster Management in India. New Delhi: Ministry of Home Affairs.
7. Coppola, D. P. (2020). Introduction to International Disaster Management (4th ed.). Butterworth-Heinemann, Elsevier.
8. Haddow, G. D., Bullock, J. A., & Coppola, D. P. (2021). Introduction to Emergency Management (7th ed.). Butterworth-Heinemann.
9. Singh, R. B. (Ed.). (2014). Disaster and Development: Perspectives from Asia. Springer.
10. Kapucu, N., & Özerdem, A. (2013). Managing Emergencies and Crises. Jones & Bartlett Learning.
11. Alexander, D. (2002). Principles of Emergency Planning and Management. Oxford University Press.
12. Wisner, B., Blaikie, P., Cannon, T., & Davis, I. (2004). At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters (2nd ed.). Routledge.
13. Carter, W. N. (2008). Disaster Management: A Disaster Manager's Handbook. Asian Development Bank.
14. United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR). (2015). Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030. Geneva: UNDRR.
15. United Nations. (2015). Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. New York: United Nations.
16. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2022). Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Cambridge University Press.

The Anatomy Of An Unplanned Revolution: Tracing The Spark And Subversion Of The Animal Revolt In *Animal Farm*

Dr. Kiran Wamanrao Gutte
Associate Professor & Head
Department of English, Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

Abstract

This paper investigates the operational mechanics of the livestock uprising in George Orwell's *Animal Farm*, emphasising the tension between ideological doctrine and impulse-driven insurrection. While Old Major provides the intellectual scaffolding of Animalism, the actual revolt emerges not as a calculated coup but as a visceral response to neglect under Mr. Jones. The absence of strategic foresight and democratic safeguards created a vacuum that the literate pig elite—Napoleon and Snowball—immediately exploited. Through propaganda, linguistic manipulation, and material appropriation, the revolution was subverted into an autocracy indistinguishable from the tyranny it replaced. By tracing the spark, vacuum, and subversion of the revolt, this study demonstrates how spontaneous uprisings, lacking institutional checks, are inherently vulnerable to authoritarian capture.

The Paradox of Spontaneous Rebellion

Revolutions, whether in human societies or allegorical fables, rarely unfold as the architects of ideology envision. George Orwell's *Animal Farm* dramatises this paradox by staging a revolt that begins not with a calculated political coup but with a visceral reaction to hunger. Old Major's speech provides the intellectual scaffolding of Animalism—"Man is the only real enemy we have" (*Animal Farm* 7)—yet the actual uprising occurs only when Mr. Jones neglects to feed his livestock: "At last they could stand it no longer" (19). The rebellion thus emerges as an unplanned insurrection, propelled by physiological desperation rather than strategic foresight. This paper situates Orwell's allegory within a broader comparative framework, examining how spontaneous revolts across history—from the Russian February Revolution of 1917 to the Arab Spring of 2011—demonstrate similar vulnerabilities to authoritarian capture.

Political revolutions throughout human history frequently exhibit a tragic paradox: movements conceived to dismantle tyranny often construct the very mechanisms that enable new forms of authoritarian consolidation. In Orwell's 1945 allegorical masterpiece, this historical phenomenon is dramatised through the collective insurrection of Manor Farm's livestock. While traditional literary criticism predominantly focuses on Orwell's critique of Soviet totalitarianism and Stalinist betrayals, less scrutiny is given to the immediate mechanics of the uprising itself. The rebellion is neither a synchronised military takeover nor a structured administrative transition; rather, it arises from immediate physical distress. Old Major provides the ideological justification for rebellion, asserting that "Remove Man from the scene, and the root cause of hunger and overwork is abolished for ever" (*Animal Farm* 7). However, theoretical doctrine remains dormant until hunger acts as the ultimate operational catalyst.

This unplanned, hunger-driven nature of the Animal Revolt deprived the working-class populace of operational foresight and institutional agency. Consequently, this absence of grassroots organisation created a power vacuum that the literate pig elite immediately exploited. Possessing a monopoly on technical competence, reading literacy, and persuasive rhetoric, the pigs hijacked the post-revolutionary order on day one. Harold Bloom notes that Orwell "underscores the vulnerability of the illiterate masses to manipulation by those who control language" (*George Orwell's Animal Farm* 15). By tracing the immediate spark of the revolt and its subsequent subversion through resource monopolisation and historical revisionism, this analysis reveals how spontaneous uprisings lacking democratic safeguards are inherently susceptible to autocratic capture.

Comparative case studies reinforce Orwell's insight. The Russian February Revolution of 1917, like the Animal Revolt, began as a spontaneous uprising triggered by bread shortages and worker strikes. Lacking a coherent plan for governance, the provisional government quickly ceded authority

to the Bolsheviks, who—like Napoleon and Snowball—possessed organisational discipline and ideological clarity. Similarly, the Arab Spring uprisings of 2011 were catalysed by immediate grievances such as unemployment and police brutality. Yet in Egypt and Libya, the absence of institutional safeguards enabled military elites or factional leaders to consolidate power, echoing Squealer's manipulation of truth and Napoleon's appropriation of resources. Hannah Arendt's warning in *On Revolution* that "freedom is never guaranteed by the mere act of liberation" (23) resonates across these examples, underscoring the structural fragility of spontaneous uprisings.

By juxtaposing Orwell's allegory with historical revolutions, this study argues that unplanned revolts are structurally predisposed to authoritarian subversion. The spark of rebellion, when driven by immediate material deprivation, rarely produces the institutional foresight necessary for sustainable democracy. The vacuum of authority is swiftly filled by elites who monopolise literacy, rhetoric, or military power. The subversion of revolutionary ideals through propaganda and resource appropriation ensures that the new regime mirrors the old, as Orwell's closing image makes clear: "from pig to man, and from man to pig… but already it was impossible to say which was which" (*Animal Farm* 141).

The Spark: Ideological Foundations Versus Physical Imperatives

To understand why the animal revolution collapsed into tyranny, one must separate its ideological catalyst from its physical trigger. Old Major's foundational address in Chapter I articulates a classic Marxist framework of exploitation, identifying human subjugation as the sole origin of animal suffering: "all the evils of this life of ours spring from the tyranny of human beings" (Orwell 7). He further cautions the animals against adopting human vices: "Even when you have conquered him, do not adopt his vices. No animal must ever live in a house, or sleep in a bed, or wear clothes, or drink alcohol, or touch money, or engage in trade" (Orwell 11). However, while "Beasts of England" inspires emotional unity, the animals fail to establish a concrete framework for post-revolutionary governance, resource allocation, or constitutional protection. Ideology functions as a visionary ideal rather than a practical blueprint for sustainable democracy.

The actual uprising occurs months later, devoid of strategic deliberation. Triggered by Mr. Jones's severe alcoholism and subsequent failure to feed the livestock, the rebellion erupts spontaneously: "When evening came, the animals were still unfed. At last they could stand it no longer" (Orwell 19). The breaching of the store-shed door represents a basic drive for survival rather than an organized constitutional movement. Because physiological desperation initiates the overthrow, the animals secure immediate tactical victory over human oppression without building the democratic infrastructure required to prevent internal tyranny.

The Vacuum: Intellectual Monopolies and Early Material Exploitation

In the immediate wake of Mr. Jones's expulsion, the structural deficiencies of an unplanned rebellion become glaringly apparent. Having secretly acquired literacy over the preceding months from an old spelling book, the pigs naturally assume administrative authority: "The pigs did not actually work, but directed and supervised the others. With their superior knowledge it was natural that they should assume the leadership" (Orwell 27). This intellectual division immediately re-establishes a rigid social hierarchy based on cognitive capital.

The betrayal of Animalist principles does not commence with the later purges or public executions, but on the very first day of the liberation through the appropriation of material goods. Following the milking of the cows, the working animals anticipate an equitable distribution of the yield. Napoleon, however, positions himself in front of the pails and diverts the workers to the hayfield, assuring them: "Never mind the milk, comrades!... That will be attended to. The harvest is more important" (Orwell 26). Upon their return, the milk has been covertly added to the pigs' mash. Shortly thereafter, the windfall apples are similarly reserved exclusively for the pig caste, a decision defended by Squealer under the guise of intellectual necessity: "It is for your sake that we drink that milk and eat those apples. Do you know what would happen if we pigs failed in our duty? Jones would come back!" (Orwell 35–36). This initial diversion demonstrates how an intellectual elite capitalises

on a populace's lack of administrative oversight to institutionalise privilege before regime stabilisation.

The Subversion: Rhetorical Manipulation and Retrospective Propaganda

As autocratic control solidifies, the ruling class recognises that physical dominance must be fortified through cognitive control. Early acts of collective defence, most notably the Battle of the Cowshed, undergo systematic historical revision. Snowball's tactical leadership—derived from his study of Julius Caesar's military strategy—is systematically erased and recast by Squealer's propaganda machinery (Orwell 40–42).

Through psychological manipulation, Squealer convinces the working animals that Snowball was a treacherous agent covertly sabotaging the farm from the beginning. When Boxer offers his personal memory of Snowball's heroism—recalling how "he was wounded... we all saw him running with blood"—Squealer overrides empirical recollection by invoking Napoleon's absolute decree: "'Our Leader, Comrade Napoleon,' announced Squealer... 'has stated categorically—categorically, comrade—that Snowball was Jones's agent from the very beginning'" (Orwell 79–80). Boxer's ultimate submission to this dogma ("If Comrade Napoleon says it, it must be right") exemplifies the total erosion of individual critical thought. Because the working class lacks literacy and documented historical records, written reality is endlessly altered to serve state interests. The Seven Commandments are gradually edited to legitimise pig privileges, culminating in the replacement of all previous precepts with a single paradoxical slogan: "All animals are equal, but some animals are more equal than others" (Orwell 134).

Lessons on Revolutionary Autopsy

George Orwell's Animal Farm demonstrates that an insurrection driven purely by spontaneous reaction, unsupported by popular literacy and structural checks on authority, is inherently vulnerable to autocratic betrayal. The overthrow of Mr. Jones successfully eradicated external human oppression, but the failure to democratize knowledge and administrative authority ensured the rise of a new ruling class. The novel's famous closing image—wherein the creatures outside look "from pig to man, and from man to pig, and from pig to man again; but already it was impossible to say which was which" (Orwell 141)—stands as Orwell's ultimate warning: without active intellectual engagement, popular oversight, and democratic vigilance, every unplanned revolution risks rebuilding the precise tyranny it sought to destroy.

Works Cited

1. Bloom, Harold, editor. *George Orwell's Animal Farm*. Infobase Publishing, 2009.
2. Orwell, George. *Animal Farm*. Signet Classics, 1996.
3. Rodden, John. *Understanding Animal Farm: A Student Casebook to Issues, Sources, and Historical Documents*. Greenwood Press, 1999.
4. Snyder, Timothy. *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century*. Tim Duggan Books, 2017.

"Reconceptualising India's National Security Strategy: An Integrated Defence Policy Framework for Multi-Domain Security and Strategic Resilience''

Dr. Arvind kumar
Assitant Professor
Department of Defence & Strategic studies
ANDKPG College, Affiliated to Maa Pateswari University Ballrampur U.P

Abstract:

The rapidly evolving global security environment has fundamentally transformed the nature of national security, compelling states to redefine their strategic priorities beyond conventional military preparedness. For India, the convergence of geopolitical rivalry, technological disruption, hybrid warfare, cyber threats, maritime competition, and the emergence of artificial intelligence in military affairs has significantly expanded the scope of national security planning. Despite India's growing strategic profile and substantial advancements in defence modernisation, the absence of a formally articulated National Security Strategy (NSS) continues to generate challenges in policy coordination, strategic prioritisation, resource allocation, and long-term capability development. This study examines the imperative of integrating India's defence policy within a comprehensive National Security Strategy capable of responding to multidimensional security challenges in the twenty-first century.

The paper adopts a qualitative and interdisciplinary methodology based on the analysis of official policy documents, parliamentary reports, defence white papers, strategic literature, and contemporary security developments. It critically evaluates the evolution of India's national security architecture and analyses recent strategic transformations, including defence reforms, the establishment of the Chief of Defence Staff, the Department of Military Affairs, the proposed Integrated Theatre Commands, the Atmanirbhar Bharat initiative in defence manufacturing, maritime security in the Indo-Pacific, cyber resilience, space security, and lessons emerging from recent regional crises.

The study argues that an integrated National Security Strategy should not merely function as a defence planning document but as a comprehensive framework synchronising military power with diplomacy, economic resilience, technological innovation, intelligence coordination, internal security, and human security. It proposes a multidimensional strategic model that strengthens whole-of-government coordination, enhances national preparedness, and improves strategic adaptability in an increasingly contested regional and global order. The findings underscore that institutionalising a comprehensive National Security Strategy is essential for safeguarding India's sovereignty, promoting strategic autonomy, and advancing its aspiration to emerge as a leading power in the evolving international system.

Keywords

- National Security Strategy
- Defence Policy Integration
- Strategic Autonomy
- Indo-Pacific Security
- Defence Reforms
- Hybrid Warfare
- Cyber and Emerging Technologies
- Comprehensive National Security .

Introduction:

The twenty-first century has witnessed an unprecedented transformation in the character of national security. Traditional conceptions centred primarily on territorial defence and military

deterrence are increasingly being supplemented by multidimensional security concerns encompassing cyber warfare, artificial intelligence, outer space, maritime competition, critical infrastructure protection, economic security, energy resilience, climate-induced risks, supply chain vulnerabilities, and information warfare. Consequently, contemporary national security has evolved into a comprehensive governance challenge requiring coordinated political, diplomatic, military, technological, economic, and societal responses. Nations seeking to preserve their strategic autonomy and global influence are therefore adopting integrated national security frameworks that synchronise state institutions under clearly articulated long-term strategic objectives.

India's strategic environment has become considerably more complex during the past decade. The simultaneous challenge posed by an assertive China along the disputed Himalayan frontier, the persistence of cross-border terrorism supported by Pakistan, increasing militarisation of the Indo-Pacific, growing competition among major powers, expansion of grey-zone warfare, cyber espionage, unmanned systems, disinformation campaigns, and the weaponisation of emerging technologies has fundamentally altered India's security calculus. These developments demonstrate that national security can no longer be viewed exclusively through the lens of conventional military preparedness. Instead, it requires a comprehensive strategic architecture capable of integrating defence planning with diplomacy, intelligence, internal security, technological innovation, economic resilience, industrial capacity, and national governance.

India has undertaken significant institutional reforms to strengthen its defence management. The creation of the Chief of Defence Staff (CDS), establishment of the Department of Military Affairs (DMA), expansion of indigenous defence manufacturing under the Atmanirbhar Bharat initiative, increasing defence cooperation through the Quad and other strategic partnerships, and ongoing efforts towards Integrated Theatre Commands collectively reflect an evolving strategic mindset. Nevertheless, these reforms continue to operate without the guidance of a publicly articulated National Security Strategy that clearly defines long-term national objectives, strategic priorities, institutional responsibilities, threat assessments, and mechanisms for inter-agency coordination. This absence often leads to fragmented policy implementation, overlapping institutional responsibilities, and challenges in aligning defence planning with broader national interests.

The changing strategic landscape following recent regional crises, accelerated military modernisation in Asia, intensified competition in the Indo-Pacific, rapid advances in artificial intelligence, quantum technologies, autonomous weapons, cyber capabilities, and space-based military assets further reinforces the necessity for a comprehensive National Security Strategy. Contemporary conflicts have demonstrated that military superiority alone is insufficient to guarantee national security. Strategic success increasingly depends upon the effective integration of defence capability with resilient governance institutions, secure digital infrastructure, technological self-reliance, economic strength, and international partnerships.

This study argues that India's long-term security interests require the institutionalisation of a coherent National Security Strategy that places defence policy within a broader framework of comprehensive national power. Such an approach would facilitate coherent strategic planning, improve civil-military coordination, optimise defence expenditure, strengthen intelligence integration, enhance crisis response mechanisms, and promote greater policy continuity across successive governments. Rather than viewing defence policy as an isolated sectoral function, the paper conceptualises it as an integral component of national development, strategic governance, and foreign policy.

Against this background, the present study critically examines the evolving relationship between India's National Security Strategy and defence policy integration. It analyses emerging security challenges, evaluates ongoing institutional reforms, identifies existing policy gaps, and proposes an integrated strategic framework capable of addressing the complex security realities of the twenty-first century. By situating defence policy within a multidimensional conception of national security, the

study contributes to the broader discourse on strategic governance and offers policy-oriented recommendations for strengthening India's preparedness in an increasingly uncertain global order.

2. Comprehensive Literature Review, Research Gap, Research Objectives, Research Questions and Methodology ;

The discourse on national security has undergone a profound transformation over the past three decades, expanding beyond conventional military defence to encompass economic resilience, technological competitiveness, cyber security, maritime governance, energy security, intelligence coordination, and societal resilience. Foundational realist scholars such as Hans J. Morgenthau and Kenneth N. Waltz conceptualised national security primarily through the lens of military power and balance of power politics. Contemporary strategic thinkers, including Barry Buzan, David Baldwin, and Lawrence Freedman, have broadened this perspective by emphasising multidimensional security frameworks that integrate military, political, economic, societal, and environmental dimensions. Within the Indian context, scholars such as K. Subrahmanyam, C. Raja Mohan, Bharat Karnad, Arvind Gupta, and Lt. Gen. D. S. Hooda have highlighted the necessity of institutional reforms, defence modernisation, civil–military coordination, and strategic autonomy in strengthening India's national security architecture. Government initiatives, including the establishment of the Chief of Defence Staff (CDS), the Department of Military Affairs (DMA), defence indigenisation under *Atmanirbhar Bharat*, and ongoing efforts towards Integrated Theatre Commands, reflect significant progress; however, they continue to operate without a formally articulated National Security Strategy that harmonises defence planning with broader national objectives.

Despite the growing body of literature, a significant research gap persists regarding the integration of defence policy within a comprehensive National Security Strategy capable of addressing emerging challenges such as hybrid warfare, artificial intelligence, cyber operations, space security, grey-zone conflicts, and strategic competition in the Indo-Pacific. Existing studies generally examine defence reforms, military modernisation, or foreign policy in isolation, with limited emphasis on an integrated strategic framework linking defence, diplomacy, economic security, technological innovation, intelligence, and national governance.

Against this backdrop, the present study aims to critically examine the evolution of India's national security architecture, evaluate the strategic necessity of integrating defence policy into a comprehensive National Security Strategy, identify institutional and policy gaps, and propose an integrated framework for enhancing national resilience and strategic preparedness.

The study is guided by the following research questions: (i) Why does India require a formally articulated National Security Strategy? (ii) How can defence policy be effectively integrated with broader national security objectives? (iii) What institutional reforms are necessary to address emerging multidimensional security threats? The study adopts a qualitative, descriptive, and analytical research design based on the systematic review of government reports, parliamentary committee recommendations, defence policy documents, strategic literature, peer-reviewed journals, and contemporary developments in India's security environment. Through thematic and comparative analysis, the paper seeks to develop a policy-oriented framework that contributes to the evolving discourse on India's long-term strategic governance.

3. Evolution of India's National Security Architecture

India's national security architecture has evolved through a dynamic interplay of historical experiences, geopolitical transformations, institutional reforms, and technological advancements. Unlike many major powers that have adopted a formally codified National Security Strategy (NSS), India's security framework has developed incrementally through constitutional institutions, executive decision-making, military doctrines, diplomatic practices, and strategic responses to external and internal threats. This evolutionary model has enabled India to respond to changing security challenges; however, the increasing complexity of the contemporary strategic environment demands a more integrated and institutionalised approach to national security governance.

The foundation of India's national security architecture was established immediately after independence in 1947, when the newly sovereign state confronted multiple security challenges, including territorial disputes, partition-related violence, and the integration of princely states. During the initial decades, India's security policy was strongly influenced by the principles of strategic restraint, non-alignment, peaceful coexistence, and civilian supremacy over the armed forces. While these principles reflected the country's normative foreign policy orientation, the military setbacks during the 1962 Sino–Indian War exposed significant deficiencies in defence preparedness, intelligence coordination, strategic planning, and higher defence management. The conflict served as a watershed moment, prompting comprehensive reforms in military modernisation, force restructuring, border infrastructure, and strategic planning.

Subsequent conflicts—including the 1965 and 1971 wars with Pakistan, the 1999 Kargil conflict, and the persistent challenge of cross-border terrorism—further transformed India's security outlook. The recommendations of the Kargil Review Committee and the Group of Ministers Report highlighted the urgent need for institutional coordination among the armed forces, intelligence agencies, and civilian leadership. These reforms led to improvements in intelligence mechanisms, border management, defence procurement processes, and crisis-response structures, while reinforcing the principle that national security extends beyond conventional military operations.

The nuclear tests conducted in 1998 marked another critical milestone in the evolution of India's security architecture. By declaring itself a nuclear weapon state and subsequently adopting the doctrine of **credible minimum deterrence** and **No First Use**, India fundamentally redefined its strategic posture. Nuclear deterrence strengthened national security by enhancing strategic stability, yet it also increased the importance of command-and-control mechanisms, strategic communication, and civil–military coordination. Simultaneously, India's expanding global engagement, economic liberalisation, and growing maritime interests required security institutions to address emerging domains extending beyond territorial defence.

The twenty-first century has witnessed an unprecedented expansion in the scope of India's national security architecture. Traditional threats have increasingly converged with non-traditional challenges such as cyber attacks, artificial intelligence-enabled warfare, disinformation campaigns, critical infrastructure vulnerabilities, maritime competition, terrorism, climate-related disasters, energy insecurity, supply-chain disruptions, and space militarisation. These multidimensional risks require coordinated responses across ministries, intelligence agencies, armed forces, scientific institutions, and private-sector stakeholders. Consequently, national security has evolved from a narrowly military function into a comprehensive framework encompassing political stability, technological innovation, economic resilience and societal preparedness.

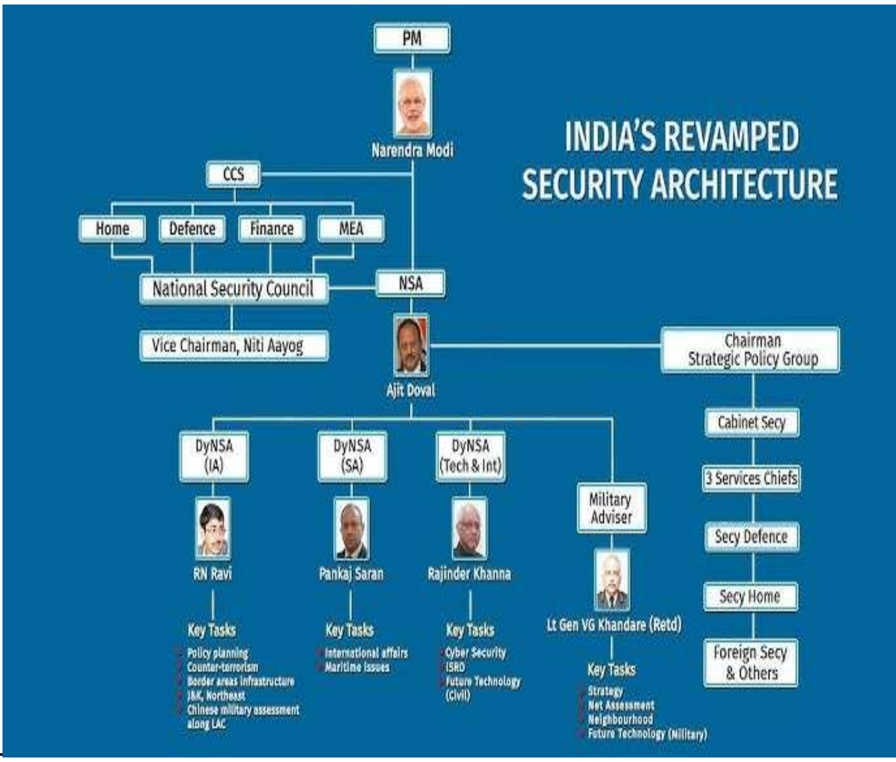

Recognising these strategic transformations, India has undertaken several landmark institutional reforms during the past

decade. The establishment of the **Chief of Defence Staff (CDS)** in 2019 and the creation of the **Department of Military Affairs (DMA)** represented the most significant reforms in higher defence management since independence. These initiatives aim to enhance jointness among the Army, Navy, and Air Force, improve resource optimisation, strengthen integrated capability development, and facilitate long-term defence planning. The ongoing process of establishing **Integrated Theatre Commands** further reflects India's transition towards unified military operations capable of responding effectively to multi-domain threats.

Parallel to military reforms, the Government of India has promoted **Atmanirbhar Bharat** in defence manufacturing, expanding indigenous research, defence industrial capacity, innovation ecosystems, and public–private partnerships. Indigenous platforms, advanced missile systems, space capabilities, digital surveillance technologies, and unmanned systems increasingly contribute to strategic self-reliance while reducing dependence on external suppliers. These initiatives reinforce the broader objective of integrating national security with economic development, technological advancement, and industrial competitiveness.

India's maritime strategy has also undergone significant evolution. As the Indo-Pacific has emerged as the principal theatre of global geopolitical competition, safeguarding sea lines of communication, maritime trade, offshore resources, and regional stability has become central to India's security calculus. Initiatives such as **SAGAR (Security and Growth for All in the Region)**, enhanced naval modernisation, participation in the **Quad**, and expanded defence partnerships with like-minded countries demonstrate a shift towards proactive maritime security and cooperative regional engagement.

Despite these substantial reforms, India's national security architecture continues to face structural limitations arising from the absence of a publicly articulated National Security Strategy. While numerous institutions function effectively within their respective domains, strategic prioritisation, inter-agency coordination, long-term capability planning, and whole-of-government integration remain insufficiently institutionalised. Contemporary security challenges increasingly transcend organisational boundaries, requiring synchronised decision-making across defence, diplomacy, intelligence, technology, internal security, finance, and disaster management.

Therefore, the evolution of India's national security architecture reflects a gradual transition from a predominantly military-centric model towards a multidimensional system of strategic governance. The cumulative impact of geopolitical competition, technological disruption, economic interdependence, and emerging security threats underscores the necessity of institutional coherence and strategic integration. As India aspires to consolidate its position as a leading global power, the next phase of its national security evolution must be characterised by a comprehensive National Security Strategy that aligns defence policy with diplomatic engagement, economic resilience, technological innovation, and national development. Such an integrated architecture would not only strengthen deterrence and crisis response but also enhance India's capacity to safeguard its long-term strategic interests in an increasingly complex and contested international order.

Figure 1. Evolution of India's National Security Architecture (1947–2026)

Evolution of India's National Security Architecture

1947–1962

- Independence and State Integration
- Civilian Control over Armed Forces
- Non-Alignment and Strategic Restraint
- Territorial Consolidation

↓

1962–1971

- Lessons from the Sino–Indian War

• Defence Modernisation
• Border Infrastructure Development
• Institutional Reforms

↓

1971–1998

• Regional Strategic Dominance
• Intelligence Strengthening
• Counter-Insurgency Operations
• Maritime Security Expansion

↓

1998–2014

• Nuclear Doctrine
• Kargil Review Committee Reforms
• National Security Council System
• Counter-Terrorism Framework
• Strategic Partnerships

↓

2014–2026

• Chief of Defence Staff (CDS)
• Department of Military Affairs (DMA)
• Integrated Theatre Commands
• Atmanirbhar Bharat in Defence
• Defence Cyber Agency
• Defence Space Agency
• AI and Emerging Technologies
• Indo-Pacific Strategy
• Whole-of-Government Security Approach

↓

Proposed Comprehensive National Security Strategy

Table 1. Major Milestones in the Evolution of India's National Security Architecture

Year	Strategic Development	Significance
1947	Independence	Establishment of sovereign national security institutions
1948	First India–Pakistan War	Territorial defence and military consolidation
1962	Sino–Indian War	Comprehensive defence reforms and force expansion
1965	India–Pakistan War	Conventional military modernisation
1971	Bangladesh Liberation War	Regional strategic leadership and joint military operations
1974	Peaceful Nuclear Explosion	Beginning of India's strategic nuclear capability
1998	Nuclear Tests (Pokhran-II)	Declaration of nuclear deterrence and strategic autonomy

1999	Kargil Conflict	Higher defence management reforms and intelligence restructuring
1999	National Security Council System	Institutionalisation of strategic decision-making
2001–2008	Counter-Terrorism Reforms	Strengthening homeland security and intelligence coordination
2016	Surgical Strikes	Evolution of calibrated cross-border deterrence
2019	Balakot Air Strike	Expansion of conventional deterrence doctrine
2019	Chief of Defence Staff (CDS)	Joint military leadership and defence integration
2020	Department of Military Affairs (DMA)	Institutional integration of higher defence management
2020	Galwan Valley Crisis	Border infrastructure acceleration and capability enhancement
2020–Present	Atmanirbhar Bharat	Indigenous defence production and technological self-reliance
2021–Present	Integrated Theatre Commands	Joint operational capability and resource optimisation
2022–2026	AI, Cyber, Space and Emerging Technologies	Multi-domain security preparedness
2025–2026	Lessons from recent regional crises	Emphasis on integrated national security planning and strategic resilience
Future	Comprehensive National Security Strategy	Whole-of-Government and Whole-of-Nation strategic framework

Figure 2. Integrated National Security Strategy Framework for India: A Whole-of-Government and Whole-of-Nation Approach

NATIONAL SECURITY STRATEGY (CORE)

Defence Policy | Foreign Policy | Internal Security | Economic Security | Technological Security

INTELLIGENCE AND STRATEGIC COORDINATION

- National Security Council Secretariat
- Chief of Defence Staff (CDS)
- Department of Military Affairs (DMA)
- Armed Forces
- Intelligence Agencies
- State Governments
- Strategic Think Tanks
- Private Sector & Defence Industry

MULTI-DOMAIN SECURITY INTEGRATION

- Cyber Security
- Space Security

• Maritime Security
• Artificial Intelligence
• Critical Infrastructure Protection
• Border Management
• Counter-Terrorism
• Energy Security
• Climate & Human Security
• Supply Chain Resilience

↓

STRATEGIC OUTCOMES FOR INDIA
• Comprehensive National Security
• Credible Military Deterrence
• Strategic Autonomy
• Whole-of-Government Coordination
• Defence Self-Reliance (Atmanirbhar Bharat)
• Economic Resilience
• Indo-Pacific Leadership
• Global Strategic Influence
• Viksit Bharat 2047

Source: Developed by the Author

Need for an Integrated National Security Strategy ;

The strategic environment confronting India in the twenty-first century has become increasingly complex, interconnected, and unpredictable. Conventional military threats continue to persist, yet they are now accompanied by a broad spectrum of non-traditional and hybrid challenges, including cyber warfare, artificial intelligence-enabled military systems, space militarisation, disinformation campaigns, critical infrastructure attacks, economic coercion, supply chain disruptions, energy insecurity, maritime competition, and climate-induced security risks. These evolving realities have fundamentally altered the meaning of national security, transforming it from a predominantly military concern into a multidimensional governance challenge that requires coordinated action across political, diplomatic, military, technological, economic, and societal domains. Consequently, the formulation of an Integrated National Security Strategy (INSS) has become an indispensable strategic necessity rather than merely a desirable policy option.

Unlike several major powers that publish comprehensive National Security Strategies to define national priorities, allocate strategic resources, and coordinate institutional responsibilities, India continues to rely on multiple policy documents, military doctrines, sector-specific strategies, and executive decision-making. Although these instruments have enabled the country to respond effectively to several crises, they often function without a unified strategic framework capable of synchronising national objectives with defence planning, foreign policy, economic resilience, technological innovation, intelligence coordination, and internal security. The absence of such an integrated framework can result in fragmented decision-making, overlapping institutional responsibilities, and inconsistencies in long-term strategic planning.

The changing geopolitical landscape further reinforces the necessity of a comprehensive National Security Strategy. The intensification of strategic competition in the Indo-Pacific, the continuing military modernisation of China, persistent cross-border terrorism supported by Pakistan, the emergence of grey-zone conflicts, and the increasing use of cyber and information warfare demonstrate that future conflicts are unlikely to remain confined to conventional battlefields. Recent international conflicts have highlighted the decisive role of autonomous systems, precision-guided weapons, artificial intelligence, satellite-based surveillance, electronic warfare, resilient logistics, and integrated command structures. These developments underline that national preparedness depends not only on military capability but also on the effective integration of diplomacy, technology, intelligence, industry, and governance.

India has already initiated several landmark defence reforms, including the establishment of the Chief of Defence Staff (CDS), the creation of the Department of Military Affairs (DMA), defence procurement reforms, the expansion of indigenous defence manufacturing under *Atmanirbhar Bharat*, and the ongoing transition towards Integrated Theatre Commands. While these initiatives represent important milestones in strengthening higher defence management, their long-term effectiveness depends upon their incorporation within a clearly articulated National Security Strategy that establishes common strategic objectives, institutional accountability, capability priorities, and mechanisms for inter-agency coordination. An integrated strategy would facilitate the efficient utilisation of national resources, reduce duplication, improve interoperability among institutions, and strengthen crisis-response capabilities.

An Integrated National Security Strategy must also recognise that economic strength, technological leadership, and industrial resilience have become central determinants of national power. The growing strategic significance of semiconductor technologies, artificial intelligence, quantum computing, secure telecommunications, critical minerals, digital infrastructure, and resilient supply chains demonstrates that economic security and technological innovation are now inseparable from defence preparedness. Consequently, national security planning should integrate industrial policy, research and development, higher education, innovation ecosystems, and public–private partnerships within a unified strategic framework capable of sustaining long-term national competitiveness.

Equally important is the need to institutionalise a **Whole-of-Government** and **Whole-of-Nation** approach to national security. Contemporary security challenges frequently transcend organisational boundaries, requiring close coordination among the armed forces, intelligence agencies, diplomatic institutions, state governments, law-enforcement agencies, disaster-management authorities, scientific organisations, private industry, and civil society. A formally adopted National Security Strategy would provide the institutional architecture necessary to enhance strategic communication, strengthen civil–military cooperation, improve intelligence sharing, facilitate integrated capability development, and promote greater policy continuity across successive governments.

Furthermore, an Integrated National Security Strategy would significantly enhance India's ability to pursue its long-term foreign policy objectives. As India aspires to emerge as a leading global power and a principal security provider in the Indo-Pacific, strategic credibility increasingly depends upon the coherence of domestic institutions, military preparedness, economic resilience, technological self-reliance, and diplomatic consistency. A comprehensive strategy would improve deterrence, strengthen regional partnerships, support defence diplomacy, enhance maritime security, and reinforce India's commitment to a free, open, inclusive, and rules-based international order.

Ultimately, the imperative for an Integrated National Security Strategy extends beyond defence management alone. It represents a comprehensive framework for aligning national power with national purpose. By integrating defence policy with diplomacy, economic development, technological innovation, internal security, intelligence coordination, and societal resilience, India can establish a robust strategic architecture capable of responding effectively to both present and future security challenges. Such a strategy would not only strengthen national sovereignty and strategic autonomy but also provide the institutional foundation necessary for achieving the broader vision of **Viksit Bharat 2047**, ensuring that India's rise as a major global power is supported by a coherent, resilient and future-oriented national security system.

5. Defence Policy and National Security: Addressing Emerging Strategic Challenges in the Twenty-First Century ;

India's Defence policy has evolved from a narrow focus on territorial defence to a broader conception of national security that integrates military preparedness with diplomacy, economic resilience, technological innovation, and institutional coordination. In the contemporary strategic environment, defence policy is no longer confined to safeguarding national borders; rather, it serves as a central instrument for preserving sovereignty, maintaining regional stability, protecting critical infrastructure, ensuring maritime security and advancing India's strategic autonomy. The transformation of warfare from conventional military confrontation to multi-domain competition has made defence policy an integral component of comprehensive national security.

Recent reforms —including the establishment of the Chief of Defence Staff (CDS), the Department of Military Affairs (DMA), defence procurement reforms, and the proposed Integrated Theatre Commands—reflect India's transition towards a joint and integrated defence structure. Simultaneously, initiatives under *Atmanirbhar Bharat* have sought to strengthen indigenous defence production, reduce external dependence, and enhance technological self-reliance. These reforms indicate that defence policy must function not merely as an operational military framework but as a long-term national strategy aligned with foreign policy, industrial development, innovation ecosystems, and economic growth.

The character of contemporary security threats has changed fundamentally. Conventional military threats coexist with hybrid warfare, cyber intrusions, disinformation campaigns, economic coercion, terrorism, drone-enabled attacks, space-based surveillance, and artificial intelligence-driven military systems. The increasing use of autonomous platforms, electronic warfare, and critical infrastructure targeting demonstrates that future conflicts will be fought simultaneously across land, sea, air, cyber, space, and the information domain. Consequently, India's national security architecture must adopt a multidimensional approach capable of integrating military capabilities with intelligence coordination, technological innovation, resilient supply chains, and societal preparedness.

China's expanding military capabilities represent the most significant long-term external challenge to India's security. The continuing military modernisation of the People's Liberation Army, infrastructure development along the Line of Actual Control, growing naval presence in the Indian Ocean Region, and strategic competition across the Indo-Pacific have fundamentally altered India's defence planning priorities. The Galwan crisis reinforced the necessity of rapid mobilisation, enhanced surveillance, border infrastructure development, and sustained military modernisation. Simultaneously, China's technological advances in artificial intelligence, cyber operations, quantum technologies, and space capabilities require India to accelerate investments in emerging technologies and indigenous defence research.

The China–Pakistan strategic partnership further complicates India's security environment by creating the possibility of coordinated pressure across multiple theatres. Defence cooperation, intelligence sharing, military technology transfers, and the expansion of strategic connectivity through the China–Pakistan Economic Corridor have strengthened Pakistan's conventional and asymmetric capabilities. Persistent cross-border terrorism, proxy warfare, and information operations continue to impose significant security costs. Consequently, India's defence policy must maintain credible deterrence while simultaneously strengthening border management, counter-terrorism capabilities, intelligence integration, and diplomatic engagement.

The Indo-Pacific has emerged as the principal theatre of twenty-first-century geopolitical competition. As a maritime nation whose economic prosperity depends heavily upon secure sea lines of communication, India increasingly views maritime security as a central pillar of national security. Initiatives such as SAGAR (Security and Growth for All in the Region), expanding naval deployments, logistics agreements with strategic partners, and deeper cooperation within the Quad illustrate India's commitment to maintaining a free, open, inclusive, and rules-based Indo-Pacific. Maritime domain awareness, anti-submarine warfare capabilities, island infrastructure development, and humanitarian assistance and disaster relief operations have become essential components of India's defence posture.

Technological transformation is redefining the future of military power. Cyber security has emerged as a strategic imperative because digital networks now support defence communications, financial systems, energy infrastructure, transportation, healthcare, and governance. Cyber attacks on critical infrastructure can generate consequences comparable to conventional military operations without crossing traditional thresholds of war. Similarly, artificial intelligence is transforming intelligence analysis, autonomous weapon systems, predictive logistics, battlefield decision-support, and surveillance capabilities. Nations capable of integrating AI into defence planning are likely to gain significant operational advantages in future conflicts.

Space has become another decisive domain of strategic competition. Satellites now support communication, navigation, missile warning, intelligence collection, precision targeting, and disaster management. The increasing vulnerability of space assets to anti-satellite weapons, electronic interference, and cyber attacks has expanded the strategic significance of space security. India's growing investments in satellite networks, launch capabilities, and defence space institutions demonstrate an emerging recognition that space superiority contributes directly to national resilience and military effectiveness.

Taken together, these developments indicate that India's defence policy must evolve into a comprehensive national security instrument supported by institutional integration, technological innovation, economic resilience, and strategic partnerships. Defence preparedness can no longer be measured solely through military strength; it must also encompass cyber resilience, industrial capacity, scientific research, resilient infrastructure, intelligence coordination, and effective civil–military cooperation. A formally articulated National Security Strategy capable of integrating these diverse dimensions would enable India to respond more effectively to complex security challenges while strengthening strategic autonomy and supporting its long-term aspiration to emerge as a leading global power. Such an integrated approach would provide the strategic coherence necessary for safeguarding India's national interests in an increasingly contested international order.

Table 2. India's Contemporary Security Threat Matrix

Security Domain	Nature of Threat	Strategic Impact	Policy Priority
Border Security	Military standoffs along the Line of Actual Control (LAC) and Line of Control (LoC)	High risk of escalation, force mobilisation, and territorial challenges	Integrated border management, surveillance systems, infrastructure development, and joint operational readiness
China–Pakistan Strategic Nexus	Coordinated military cooperation, intelligence sharing, and strategic convergence	Possibility of a two-front contingency and increased strategic pressure	Integrated Theatre Commands, force modernisation, and enhanced deterrence
Cross-Border Terrorism	Proxy warfare, infiltration, and radicalisation networks	Internal instability and prolonged security challenges	Intelligence-led counter-terrorism, border fencing, and inter-agency coordination
Maritime Security	Competition in the Indo-Pacific, protection of Sea Lines of Communication (SLOCs), and Indian Ocean security	Impact on trade, energy security, and regional influence	Naval modernisation, maritime domain awareness, and strategic partnerships
Cyber Security	Cyber espionage, ransomware, attacks on critical infrastructure, and information warfare	Disruption of defence, finance, communication, and governance systems	National cyber resilience, cyber command capability, and public–private cooperation
Artificial Intelligence	Autonomous weapons, AI-enabled decision support, predictive intelligence, and algorithmic warfare	Transformation of future military operations and strategic competition	Indigenous AI ecosystem, defence innovation, and ethical governance
Space Security	Anti-satellite (ASAT) capabilities, satellite disruption, electronic	Degradation of communication,	Space situational awareness, satellite

	interference, and space surveillance	navigation, ISR, and strategic deterrence	resilience, and integrated space doctrine
Economic & Technological Security	Supply-chain vulnerabilities, semiconductor dependence, critical minerals, and technology denial	Strategic dependence affecting defence production and national resilience	Atmanirbhar Bharat, technology partnerships, R&D investment, and industrial resilience
Climate & Human Security	Extreme weather events, resource stress, migration, and disaster risks	Increasing pressure on military logistics and internal stability	Climate adaptation, disaster preparedness, and resilient national infrastructure

Source: Developed by the Author.

Table 3. Evolution of India's Defence Policy (1947–2026)

Period	Strategic Orientation	Key Policy Developments	Strategic Outcome
1947–1962	Territorial Consolidation and Strategic Restraint	Nation-building, integration of princely states, civilian control over the armed forces, Non-Alignment	Establishment of sovereign defence institutions
1962–1971	Defence Modernisation	Lessons from the Sino–Indian War, military expansion, border infrastructure development	Improved conventional military preparedness
1971–1998	Regional Security and Strategic Consolidation	Bangladesh War, naval expansion, counter-insurgency operations, defence capability enhancement	Emergence as a dominant regional military power
1998–2008	Nuclear Deterrence and Defence Reforms	Pokhran-II nuclear tests, Nuclear Doctrine, Kargil Review Committee reforms, strengthening of the National Security Council System	Credible minimum deterrence and improved higher defence management
2008–2014	Counter-Terrorism and Network-Centric Capability	Post-Mumbai security reforms, intelligence coordination, maritime security enhancement	Strengthened homeland security and crisis-response mechanisms
2014–2019	Defence Transformation and Strategic Partnerships	Defence procurement reforms, Make in India, expanded defence diplomacy, Logistics Exchange agreements	Increased interoperability and strategic outreach
2019–2022	Jointness and Institutional Integration	Establishment of the Chief of Defence Staff (CDS), Department of Military Affairs (DMA), Defence Cyber Agency, Defence Space Agency	Integrated higher defence management and multi-domain capability development
2022–2026	Multi-Domain Warfare and Comprehensive National Security	Integrated Theatre Commands (ongoing), Atmanirbhar Bharat, AI-enabled military systems, cyber resilience, Indo-Pacific strategy, advanced defence technologies	Transition towards a technology-driven, integrated, and future-ready national security architecture

Key Trend: India's defence policy has evolved from **territorial Defence** to **comprehensive National Security**, integrating military capability with diplomacy, technology, economic resilience, maritime strategy, cyber security and strategic autonomy.

Source: Developed by the Author.

Defence Reforms, Atmanirbhar Bharat and the Proposed National Security Strategy Framework :

1. Defence Reforms ;

India's defence reforms have entered a transformative phase, reflecting the country's determination to build a modern, integrated, and technologically advanced military capable of addressing the complexities of twenty-first-century warfare. Historically, India's defence management was characterised by service-specific planning, fragmented procurement processes, and limited institutional integration among the Army, Navy, and Air Force. However, the changing strategic environment—marked by the rise of China, persistent cross-border terrorism, hybrid warfare, cyber threats, and rapid technological disruption—has accelerated the need for comprehensive reforms in higher defence management.

The establishment of the **Chief of Defence Staff (CDS)** in 2019 represented the most significant structural reform in India's military system since Independence. The CDS has been entrusted with promoting jointness among the three armed services, enhancing strategic planning, optimising defence expenditure, and facilitating integrated capability development. Complementing this reform, the creation of the **Department of Military Affairs (DMA)** has strengthened civil–military coordination and improved decision-making within the Ministry of Defence. The proposed **Integrated Theatre Commands** further represent a shift towards unified operational planning by enabling coordinated employment of land, maritime, air, cyber, and space capabilities under integrated command structures. India has simultaneously undertaken extensive defence procurement reforms aimed at increasing transparency, reducing acquisition delays, and encouraging domestic manufacturing. The introduction of positive indigenisation lists, simplification of procurement procedures, and promotion of innovation through the Innovations for Defence Excellence (iDEX) initiative demonstrate a strategic shift from import dependence towards indigenous capability development. These reforms have also encouraged greater participation by private industry, start-ups, research institutions, and academia in strengthening the national defence ecosystem.

Beyond institutional restructuring, defence reforms increasingly emphasise technological superiority. Investments in artificial intelligence, autonomous systems, quantum technologies, cyber defence, electronic warfare, space-based intelligence, and next-generation surveillance capabilities are transforming India's military preparedness. Contemporary defence planning therefore extends beyond force modernisation to include technological adaptation, digital resilience, integrated logistics, and multi-domain operational readiness. Collectively, these reforms indicate India's transition from a conventional force-centric military model towards an agile, network-enabled, and technology-driven national security architecture.

2 . Atmanirbhar Bharat and Defence Self-Reliance ;

The **Atmanirbhar Bharat** initiative has emerged as one of the most consequential pillars of India's contemporary defence strategy. Recognising that excessive dependence on foreign military imports can undermine strategic autonomy during periods of geopolitical uncertainty, the Government of India has prioritised the development of a resilient indigenous defence industrial base capable of supporting long-term national security objectives.

Defence self-reliance today extends beyond domestic production of military hardware. It encompasses indigenous research and development, advanced manufacturing, semiconductor technologies, defence electronics, secure communication systems, artificial intelligence applications, aerospace engineering, unmanned platforms, and resilient supply chains. Public-sector enterprises, private industry, start-ups, academic institutions, and innovation ecosystems increasingly collaborate to strengthen India's technological competitiveness. This integrated model enhances operational readiness while generating employment, stimulating industrial growth, and promoting technological innovation across strategic sectors.

The long-term significance of Atmanirbhar Bharat lies in its ability to integrate economic development with national security. Indigenous defence production reduces external vulnerabilities, strengthens strategic resilience, improves export potential, and enhances India's position within the global defence value chain. Moreover, domestic capability development provides greater flexibility

in responding to rapidly evolving security challenges while ensuring uninterrupted availability of critical military equipment during periods of conflict or geopolitical instability.

3. Proposed National Security Strategy Framework ;

The evolving strategic environment necessitates the adoption of a formally articulated **National Security Strategy (NSS)** that integrates defence policy within a comprehensive framework of national power. Unlike a conventional military doctrine, the proposed framework should adopt a **Whole-of-Government** and **Whole-of-Nation** approach, ensuring effective coordination among defence institutions, intelligence agencies, diplomatic establishments, economic ministries, technological organisations, state governments, academia, and the private sector.

The proposed framework should rest upon six interdependent pillars:

I. **Military Preparedness and Joint Force Integration;**
II. **Diplomatic Engagement and Strategic Partnerships;**
III. **Economic and Technological Security;**
IV. **Cyber, Space, and Information Security;**
V. **Internal Security and Intelligence Coordination; and**
VI. **Human Security, Climate Resilience, and Critical Infrastructure Protection.**

These pillars should be supported by clearly defined strategic objectives, periodic threat assessments, capability-based planning, integrated resource allocation, and institutional accountability.

A dynamic National Security Strategy must also incorporate regular strategic reviews to adapt to emerging technologies, changing geopolitical realities, and evolving patterns of conflict. Such a framework would enable India to align defence planning with foreign policy, industrial development, technological innovation, and national governance. By institutionalising an integrated strategic architecture, India can strengthen deterrence, enhance strategic autonomy, improve crisis response, and advance its long-term aspiration of becoming a secure, resilient, and influential global power in the twenty-first century.

Policy Recommendations

The findings of this study underscore that India's evolving security environment demands a comprehensive and institutionalised National Security Strategy capable of integrating defence policy with diplomacy, economic resilience, technological innovation, intelligence coordination, and internal security. To achieve this objective, several policy measures merit priority consideration.

First, the Government of India should adopt a formally articulated National Security Strategy that clearly defines national interests, strategic priorities, institutional responsibilities, and long-term capability development plans. Such a document would provide strategic direction for defence planning while improving coordination among ministries, intelligence agencies, the armed forces, and state governments.

Second, higher defence management should be strengthened by accelerating the operationalisation of Integrated Theatre Commands, expanding joint military planning, and enhancing interoperability among the Army, Navy, Air Force, cyber agencies, and space organisations. Institutional integration will improve operational efficiency and optimise defence resource allocation.

Third, defence modernisation must increasingly focus on emerging technologies. Greater investment is required in artificial intelligence, quantum computing, autonomous systems, cyber resilience, electronic warfare, semiconductor technologies, space capabilities, and indigenous research and development. Strengthening collaboration among government laboratories, universities, start-ups, and the private defence industry will enhance technological competitiveness.

Fourth, India's maritime strategy should receive sustained policy attention. Expanding naval capabilities, strengthening maritime domain awareness, protecting critical sea lines of communication, and deepening strategic partnerships across the Indo-Pacific will reinforce India's role as a net security provider in the region.

Fifth, national resilience should become an integral component of security planning. Critical infrastructure protection, supply-chain security, energy resilience, climate adaptation, disaster preparedness, and secure digital ecosystems must be incorporated into future national security planning. Finally, periodic strategic reviews, evidence-based policy assessment, and continuous capability evaluation should be institutionalised to ensure that India's National Security Strategy remains adaptive to rapidly changing geopolitical and technological realities.

Conclusion;

India's national security landscape has entered a period of profound strategic transformation characterised by intensifying geopolitical competition, rapid technological disruption, hybrid warfare, cyber insecurity, maritime contestation, and expanding strategic interdependence. These developments demonstrate that conventional military preparedness alone is no longer sufficient to safeguard national interests. Instead, national security must be understood as a multidimensional framework integrating military capability with diplomacy, economic resilience, technological innovation, intelligence coordination, environmental sustainability, and societal preparedness.

This study has argued that although India has undertaken significant defence reforms—including the establishment of the Chief of Defence Staff, the Department of Military Affairs, defence industrial reforms, indigenous capability development, and progress towards integrated military structures—the absence of a formally articulated National Security Strategy continues to limit institutional coherence and long-term strategic planning. An integrated strategy would enable the synchronisation of defence policy with broader national objectives while strengthening inter-agency coordination, resource optimisation, strategic communication, and crisis response.

The analysis further demonstrates that the convergence of conventional and non-conventional threats requires India to adopt a Whole-of-Government and Whole-of-Nation approach to national security. Defence policy should therefore function not merely as an instrument of military preparedness but as a central pillar of comprehensive national power supporting strategic autonomy, economic development, technological leadership, and regional stability.

As India advances towards the vision of **Viksit Bharat 2047**, the institutionalisation of a comprehensive National Security Strategy will become increasingly indispensable. Such a framework will enhance deterrence, improve strategic resilience, promote indigenous innovation, strengthen democratic governance, and reinforce India's position as a responsible regional power and an influential global actor. Ultimately, the successful integration of defence policy within a comprehensive National Security Strategy represents not only a security imperative but also a strategic prerequisite for India's long-term national development, international credibility, and sustainable leadership in the evolving global order.

Figure 5. Proposed National Security Strategy Framework for India: An Integrated Strategic Governance Model

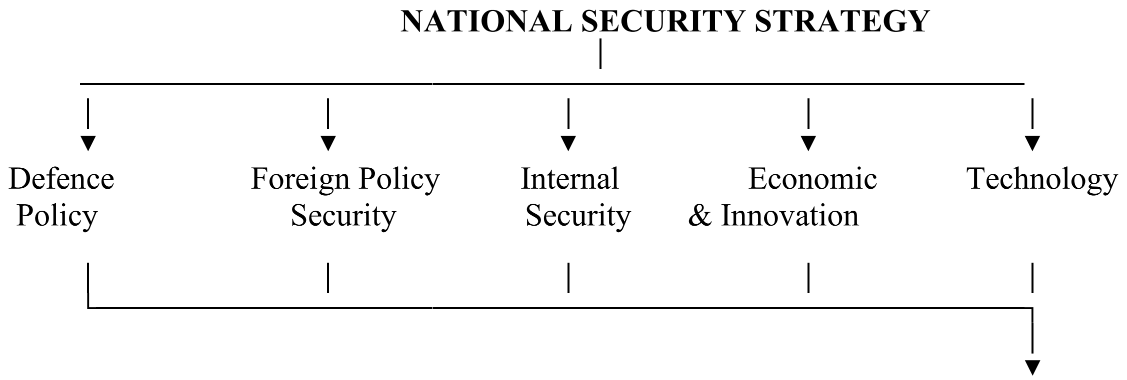

WHOLE-OF-GOVERNMENT COORDINATION

- Prime Minister's Office (PMO)
- National Security Council Secretariat (NSCS)
- Chief of Defence Staff (CDS)

- Department of Military Affairs (DMA)
- Ministry of Defence
- Ministry of External Affairs
- Ministry of Home Affairs
- Intelligence Agencies
- NITI Aayog
- State Governments

↓

MULTI-DOMAIN SECURITY INTEGRATION

- Land Security
- Maritime Security
- Air Power
- Cyber Security
- Space Security
- Artificial Intelligence
- Critical Infrastructure Protection
- Counter-Terrorism
- Border Management
- Energy Security
- Climate Security
- Supply Chain Resilience

↓

STRATEGIC NATIONAL OUTCOMES

- Comprehensive National Security
- Credible Deterrence
- Strategic Autonomy
- Defence Self-Reliance
- Economic Resilience
- Indo-Pacific Leadership
- Technological Leadership
- National Resilience
- Viksit Bharat 2047

Source: Developed by the Author.

Final Conceptual Model: Integrated Defence Policy–National Security Nexus

The conceptual model developed in this study argues that **India's National Security Strategy should function as the central coordinating framework linking defence policy with all major instruments of national power.** Rather than treating defence policy as an independent military domain, the model conceptualises national security as an integrated governance system in which military capability, diplomacy, economic strength, technological innovation, intelligence coordination, internal security, maritime strategy, cyber resilience, and societal preparedness operate in a mutually reinforcing manner.

The model proposes three interconnected layers. The **strategic layer** establishes national interests, long-term security objectives, and strategic priorities. The **institutional layer** ensures coordination among the political executive, armed forces, intelligence agencies, diplomatic institutions, economic ministries, scientific organisations, and state governments through a Whole-of-Government approach. The **operational layer** integrates multi-domain capabilities across land, maritime, air, cyber, space, artificial intelligence, logistics, and critical infrastructure protection.

This integrated architecture enables continuous strategic assessment, efficient resource allocation, rapid decision-making, and adaptive policy implementation. It also strengthens India's

ability to respond simultaneously to conventional military threats, hybrid warfare, cyber attacks, terrorism, economic coercion, climate-related risks, and technological competition.

The model therefore demonstrates that **a comprehensive National Security Strategy is not merely a defence planning document but a national governance framework that synchronises all elements of Comprehensive National Power (CNP).** Such an approach strengthens deterrence, enhances institutional resilience, promotes strategic autonomy, and supports India's aspiration to emerge as a technologically advanced, economically resilient, and globally influential power by 2047.

Original Contribution of the Study

This research develops an original **Integrated Defence Policy–National Security Nexus Model**, which extends the conventional understanding of national security by incorporating defence policy, foreign policy, economic resilience, emerging technologies, intelligence integration, cyber security, space security, maritime strategy, and human security within a single analytical framework. The model provides a policy-oriented foundation for the future formulation of a comprehensive Indian National Security Strategy and contributes to the evolving scholarship on strategic governance in emerging powers.

References :

A. Books

1. Bajpai, K., Saran, S., & Basit, S. (Eds.). (2014). *India's Grand Strategy: History, Theory, Cases*. Routledge.
2. Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era* (2nd ed.). Lynne Rienner Publishers.
3. Freedman, L. (2013). *Strategy: A History*. Oxford University Press.
4. Gupta, A. (2019). *How India Manages Its National Security*. Penguin Random House India.
5. Karnad, B. (2002). *Nuclear Weapons and Indian Security: The Realist Foundations of Strategy*. Macmillan India.
6. Menon, R. (2021). *The Long View from Delhi: To Define the Indian Grand Strategy for Foreign Policy*. Penguin Random House India.
7. Morgenthau, H. J. (2006). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (7th ed.). McGraw-Hill.
8. Subrahmanyam, K. (Various editions). *Collected Writings on National Security*. IDSA/Knowledge World.
9. Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley.

B. Peer-Reviewed Academic Journal Articles

1. Baldwin, D. A. (1997). The concept of security. *Review of International Studies, 23*(1), 5–26.
2. Buzan, B., & Hansen, L. (2009). The evolution of international security studies. *Cambridge University Press.*
3. Sharma, Y., & Gupta, Y. K. (2026). Women lead the charge: Strategies for building India's self-reliant defense sector. *Journal of Defense Studies*, 2(1). https://doi.org/10.1177/29769442251405664
4. Fernandes, Y., & Abosata, N. (2024). Analysing India's cyber warfare readiness and developing a defence strategy. *arXiv*.

C. Government Publications

1. Government of India. (2020). *Defence Acquisition Procedure 2020*. Ministry of Defence.
2. Government of India. (2022). *Annual Report 2021–22*. Ministry of Defence.
3. Government of India. (2023). *Annual Report 2022–23*. Ministry of Defence.
4. Government of India. (2024). *Annual Report 2023–24*. Ministry of Defence.
5. Government of India. (2025). *Annual Report 2024–25*. Ministry of Defence.
6. Headquarters Integrated Defence Staff. (2017). *Joint Doctrine of the Indian Armed Forces*.
7. Ministry of Defence. (2023). *Defence Production and Export Promotion Policy Documents*.
8. NITI Aayog. (2018). *Strategy for New India @75*.

D. Think Tank Publications

1. Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses (MP-IDSA). Various Issue Briefs on National Security and Defence Reforms.

2. Observer Research Foundation (ORF). Research Papers on Indo-Pacific Security, Cyber Security and Defence Modernisation.
3. International Institute for Strategic Studies (IISS). (2025). *The Military Balance 2025*.
4. Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI). (2025). *SIPRI Yearbook 2025*.

E. Official Websites

1. Ministry of Defence, Government of India. https://mod.gov.in
2. Defence Research and Development Organisation. https://drdo.gov.in
3. Integrated Defence Staff. https://ids.nic.in
4. National Security Council Secretariat. https://www.nscs.gov.in
5. Press Information Bureau. https://pib.gov.in
6. NITI Aayog. https://www.niti.gov.in

F. Newspapers and Policy Commentary

1. Peri, D. (2025, May). Coverage on India's National Security Strategy and defence reforms. *The Hindu*.
2. *The Times of India*. (2025, May 22). CDS dismisses case for a written National Security Strategy.
3. *The Times of India*. (2025, May 23). India does not need a written National Security Strategy, structures are in place: CDS General Anil Chauhan.

G. Recommended Sources for In-text Citations

1. (Buzan, 1991)
2. (Freedman, 2013)
3. (Gupta, 2019)
4. (Karnad, 2002)
5. (Government of India, 2025)
6. (SIPRI, 2025)
7. (IISS, 2025)
8. (Fernandes & Abosata, 2024)
9. (Sharma & Gupta, 2026)

Gender-Neutral Maintenance Laws in India: Need, Challenges, and the Way Forward

Researcher Scholar Name
Adv. Sagar Ashok Mahajan
R/o-Bhusawal, Dist-Jalgaon Principal,
Researcher Guide
Dr. Nayana Nitin Mahajan
Dr. Ulhas Patil Law College, Jalgaon, Dist-Jalgaon
KBC NMU, Jalgaon , Maharashtra
Gender-Neutral Maintenance Laws in India: Need, Challenges, and the Way Forward

Abstract

The jurisprudential foundations of maintenance and alimony in India are historically tethered to socio-economic paradigms where the husband was designated as the sole economic provider and the wife as a financially dependent homemaker. Formulated to prevent destitution following marital breakdown, early legal provisions operated on a presumption of absolute female dependency and inexhaustible male financial liability.

This paper critically evaluates the constitutional, statutory, and judicial dimensions of gender neutrality in Indian maintenance laws. It examines the ongoing friction between gender-specific secular enactments, such as Section 125 of the Code of Criminal Procedure, 1973 (now Section 144 of the Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023), and progressive, gender-neutral personal law provisions, such as Sections 24 and 25 of the Hindu Marriage Act, 1955. Through an analytical review of key judicial precedents—including Rajnesh v. Neha.

Furthermore, by contrasting the Indian framework with international rehabilitative alimony models in the United States and the United Kingdom, the paper demonstrates that true substantive equality under Articles 14 and 15 of the Constitution of India requires decoupling marital support from fixed biological gender roles. The study concludes by proposing concrete legislative reforms, including the statutory amendment of BNSS Section 144, the institutionalization of time-bound rehabilitative support, and mandatory standardized financial disclosures to eliminate procedural abuse and build an egalitarian family law architecture.

Keywords: Gender-Neutral Maintenance, Spousal Alimony, Section 125 CrPC, Section 144 BNSS, Hindu Marriage Act.

1. Introduction & Historical Foundations

The jurisprudential foundations of maintenance and alimony in India are inextricably tethered to historical socio-economic paradigms wherein the male was the absolute provider and the female, predominantly relegated to the domestic sphere, was inherently dependent. The concept of maintenance, historically conceptualized as a protective legal mechanism to shield financially vulnerable individuals from destitution following the dissolution of marriage, was formulated with an overt gender bias. Early legislative interventions were rooted in a reality where women possessed negligible access to formal education, property rights, or the formal labor market. Consequently, the legal architecture governing marital support presumed the perpetual economic dependency of women and the inexhaustible financial obligation of men.

However, the dawn of the twenty-first century has witnessed a radical socio-economic transformation, characterized by surging female workforce participation, evolving matrimonial dynamics and a constitutional awakening regarding individual autonomy. The arrival of feminist movements in India initially advocated for special protective laws to mitigate perceived dependencies; yet, contemporary feminist jurisprudence increasingly aligns with global standards that advocate for absolute parity, emphasizing that true equality cannot be achieved by perpetuating a narrative of inherent female weakness. This paradigm shift has rendered traditional gender roles obsolete, thereby

catalyzing an urgent academic and judicial discourse on the necessity of gender-neutral maintenance laws.

The overarching legal conundrum now centers on whether a framework predicated on the presumed helplessness of one gender can remain constitutionally valid and practically equitable in a society striving for substantive equality. The continued reliance on gender-specific maintenance laws not only discriminates against economically dependent husbands but also perpetuates a paternalistic narrative that undermines the agency of modern, economically independent women. This review meticulously dissects the existing statutory regimes, judicial interventions, constitutional debates, and socio-legal challenges to demonstrate that the transition towards gender-neutral maintenance is not merely a matter of statutory amendment but a constitutional imperative vital for the realization of egalitarian justice.

2. Statutory Framework: Secular vs. Personal Laws

The legal landscape of maintenance in India is characterized by a complex mosaic of secular statutes and religion-specific personal laws, each bearing its own historical baggage and gendered assumptions. The most prominent secular provision is enshrined in Section 125 of the Code of Criminal Procedure, 1973, which has recently been codified as Section 144 of the Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023. This provision was originally conceived as a swift, summary measure of social justice, designed to prevent starvation and destitution among vulnerable family members. It empowers a magistrate to order a person with sufficient means to maintain his wife, legitimate or illegitimate minor children, and parents who are unable to maintain themselves. A critical textual analysis of this provision reveals an unambiguous gender bias, as it places the financial burden exclusively on the husband or father, explicitly denying a destitute husband the right to claim maintenance from a prosperous wife. While the provision is progressive in ensuring that parents and both legitimate and illegitimate children receive support, its spousal support clause remains rigidly tethered to patriarchal gender roles. This specific legislative design presumes that only men possess the financial capacity to provide maintenance, entirely ignoring scenarios where the wife might be the sole or primary breadwinner of the household.

In stark contrast to the criminal procedural framework, the Hindu Marriage Act of 1955 stands as a beacon of progressive legislative drafting within the realm of personal law. Section 24 of the Act, which governs maintenance *pendente lite* and litigation expenses, alongside Section 25, which regulates permanent alimony, employs explicit gender-neutral terminology. These sections stipulate that either the wife or the husband may apply for financial support if they possess no independent income sufficient for their sustenance and necessary procedural expenses. The deliberate inclusion of the phrase "either the wife or the husband" represents a profound legislative acknowledgment that economic vulnerability is not an exclusively female condition.

However, the Hindu Adoptions and Maintenance Act of 1956 reverts to a traditional, patriarchal stance. Section 18 of this Act exclusively empowers a Hindu wife to claim maintenance from her husband, with no reciprocal provision allowing a husband to seek maintenance from his wife. This creates a glaring internal statutory dissonance within Hindu family law, where a husband can claim interim maintenance during divorce proceedings under the Hindu Marriage Act but possesses no substantive right to claim general maintenance under the Hindu Adoptions and Maintenance Act.

The scenario is further complicated when examining the maintenance provisions across other personal and secular laws. Under Muslim law, the obligation of maintenance, termed *Nafaqah*, rests absolutely upon the husband, irrespective of the wife's independent financial standing. The Muslim Women (Protection of Rights on Divorce) Act, 1986, further guarantees maintenance to a divorced Muslim woman during the *iddat* period, reinforcing the unilateral financial liability of the male spouse. Similarly, the Special Marriage Act of 1954, despite being enacted as a secular legislation to govern civil marriages across diverse religious and caste lines, restricts the right to claim permanent alimony and interim maintenance exclusively to the wife under Sections 36 and 37. The Parsi Marriage and Divorce Act, 1936, remains a notable exception among the minority personal laws, offering a

gender-neutral approach where both husbands and wives are legally entitled to claim alimony, reflecting a significantly more egalitarian socio-legal ethos within the community. This fragmented and contradictory statutory framework highlights a critical lack of legislative uniformity, where a citizen's fundamental right to seek marital financial support is arbitrarily determined by their religious identity and the specific statute under which the matrimonial dispute is adjudicated.

Table 1: Comparative Statutory Overview

Statutory Enactment	Relevant Section(s)	Eligible Claimants	Nature of the Law	Legislative Paradigm
Code of Criminal Procedure, 1973	Section 125	Wife, Children, Parents	Secular / Summary Criminal	Gender-Biased (Wife only)
Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023	Section 144	Wife, Children, Parents	Secular / Summary Criminal	Gender-Biased (Wife only)
Hindu Marriage Act, 1955	Sections 24 & 25	Husband or Wife	Personal Law (Hindu)	Gender-Neutral
Hindu Adoptions & Maintenance Act, 1956	Section 18	Wife only	Personal Law (Hindu)	Gender-Biased
Special Marriage Act, 1954	Sections 36 & 37	Wife only	Secular (Civil Marriage)	Gender-Biased
Parsi Marriage and Divorce Act, 1936	Section 40	Husband or Wife	Personal Law (Parsi)	Gender-Neutral
Muslim Women (Protection of Rights) Act, 1986	Section 3	Divorced Wife only	Personal Law (Muslim)	Gender-Biased

3. Constitutional Dimensions & Socio-Economic Trends

The constitutional validity of gender-specific maintenance laws has frequently been the subject of intense academic and judicial debate, particularly when scrutinized under the overarching principles enshrined in Part III of the Constitution of India. Article 14 guarantees the fundamental right to equality before the law, while Article 15(1) strictly prohibits discrimination by the state against any citizen on the grounds of religion, race, caste, sex, or place of birth. However, the state has continuously defended gender-biased statutes, such as Section 125 of the Code of Criminal Procedure, by invoking the protective umbrella of Article 15(3), which expressly permits the state to make special provisions for women and children. While protective discrimination was undeniably a constitutional necessity during the nascent stages of the republic to uplift historically marginalized and economically disenfranchised women, its uncritical perpetuation in the modern era risks transforming a protective shield into an instrument of reverse discrimination.

Feminist legal scholars increasingly argue that true feminism advocates for parity, equal opportunity, and substantive equality, rather than fostering an artificial narrative of inherent female weakness and absolute male liability. Continuing to treat women as default financial dependents undermines their agency and reinforces archaic patriarchal stereotypes that the feminist movement originally sought to dismantle. A modern constitutional framework must recognize that economic

vulnerability is a human condition, not a gendered one. Maintenance should logically be determined strictly by evaluating the financial disparity between the spouses, their respective earning capacities, and their contributions to the marital union, rather than relying on obsolete biological essentialism.

Table 2: Shift in Earning Capacity vs. Dependency Claims (1990–2025)

Year Horizon	Male Presumed Liability Factor	Female Workforce Independence	Valid Claims by Dependent Males
1990	**100%** (Absolute)	**15%** (Low)	**1%** (Negligible)
2000	**90%** (High)	**25%** (Moderate)	**3%** (Minimal)
2010	**75%** (Substantial)	**40%** (Growing)	**8%** (Emerging)
2025	**60%** (Evaluated)	**55%** (Substantial)	**15%** (Recognized)

4. Judicial Trends & Precedents

In the absence of comprehensive legislative reform from the parliament, the Indian judiciary has assumed a highly proactive role in harmonizing rigid statutory frameworks with rapidly evolving societal realities. The courts have engaged in complex acts of statutory interpretation to ensure that maintenance laws fulfill their social welfare objectives without being misused as tools for financial extortion. A pivotal development in this arena is the emerging judicial consensus that a highly educated and professionally capable spouse cannot intentionally remain unemployed merely to extort maintenance from their partner.

In the landmark judgment of *Madan Kumar Satpathy v. Priyadarshini Pati* (2023), the Orissa High Court drastically reduced the maintenance awarded by a Family Court to a wife. The court observed that the wife was a highly educated woman possessing a postgraduate diploma in journalism and mass communication, alongside substantial past work experience in media houses. The court categorically stated that the law never appreciates wives who remain idle only to saddle the liability of paying maintenance on the husband by not working or not trying to work despite having proper and high qualifications. By modifying the maintenance from eight thousand rupees to five thousand rupees against a husband whose net salary was approximately thirty-two thousand rupees, the court established that the legislative intent of Section 125 of the Code of Criminal Procedure is to provide succor only to those genuinely unable to maintain themselves, not to subsidize voluntary unemployment. This judgment signifies a profound jurisprudential shift from traditional need-based dependency to a modern expectation of economic self-reliance, signaling that educational qualifications and earning capacity are now critical metrics in determining spousal support.

The judiciary has similarly applied stringent scrutiny when interpreting the explicitly gender-neutral provisions of the Hindu Marriage Act of 1955 to safeguard the rights of indigent husbands, albeit with significant caveats to prevent the promotion of male idleness. In the notable case of *Nivya V.M. v. Shivaprasad N.K.* (2017), the Kerala High Court dismissed a husband's claim for maintenance *pendente lite* from his employed wife under Section 24 of the Act. The court elucidated that while the statute is ostensibly gender-neutral, it cannot be utilized by an able-bodied man to secure a comfortable livelihood without exerting any effort. The court mandated that a husband seeking maintenance must definitively prove a severe physical or mental incapacity or handicap that absolutely prevents him from earning a livelihood, reinforcing the deeply ingrained societal expectation that an able-bodied man must provide for himself.

Conversely, in the matter of *Rani Sethi v. Sunil Sethi* (2011), the Delhi High Court recognized the genuine financial destitution of a husband whose business had entirely collapsed. The court ordered the affluent wife to pay a monthly maintenance of twenty thousand rupees, alongside litigation expenses and the provision of a vehicle for the husband's use. The court eloquently noted that the fundamental purpose of Section 24 is to strike an equitable balance between the spouses and ensure

that the financially weaker party is not reduced to bare subsistence, thereby demonstrating that when sufficient proof of severe economic incapacity is presented, the courts are willing to enforce the gender-neutral mandate of the statute. These contrasting judgments highlight the complex balancing act performed by the judiciary, which strives to protect genuinely destitute husbands without incentivizing financial indolence.

The adjudication of maintenance claims in India has historically been plagued by severe procedural bottlenecks, rampant evidentiary manipulation, and the debilitating multiplicity of litigation. Due to the availability of concurrent and overlapping legal remedies under the Code of Criminal Procedure, the Protection of Women from Domestic Violence Act, and various specific personal laws, spouses frequently engage in aggressive forum shopping. Litigants often file multiple petitions across different courts to harass the opposing party and secure overlapping, cumulative financial awards. Recognizing these systemic institutional failures and the resultant prejudice caused to litigants, the Supreme Court of India delivered a watershed judgment in *Rajnesh v. Neha* (2021). The apex court utilized its extraordinary constitutional powers under Article 142 to establish comprehensive, binding guidelines designed to streamline maintenance proceedings across all subordinate courts and tribunals in the country. The court systematically addressed the widespread issue of financial concealment by mandating a standardized Affidavit of Disclosure of Assets and Liabilities. This directive requires both the applicant and the respondent to transparently declare their entire income, properties, bank statements covering the previous three years, and existing debts at the very outset of the litigation. This was a revolutionary procedural step toward ensuring that judicial calculations of maintenance are based on empirical, verified financial data rather than exaggerated claims or deliberate concealment by either party.

Furthermore, the Supreme Court in *Rajnesh v. Neha* (2021) decisively resolved the long-standing judicial inconsistency regarding the exact date from which maintenance should ideally be awarded. Prior to this judgment, courts exercised wide discretion, sometimes awarding maintenance from the date of the final order, which severely prejudiced applicants who suffered through years of institutional delays. The Supreme Court laid down a binding normative rule that maintenance in all cases must ordinarily be awarded from the date of filing the application, thereby ensuring that the dependent spouse is not financially penalized for systemic delays and protracted litigation that are entirely beyond their control. The judgment also introduced the vital principle of adjustment and set-off, mandating that if a spouse is awarded maintenance under one particular statute, any court adjudicating a subsequent claim under a different statute must explicitly take the previous award into account to prevent unjust enrichment and double deductions. The court further delineated precise, objective criteria for quantifying the exact amount of maintenance, including an evaluation of the status of the parties, the reasonable needs of the claimant, the independent income and property of both spouses, the number of dependents, the standard of living enjoyed in the matrimonial home, and the actual paying capacity of the respondent. In a related landmark decision, *Kalyan Dey Chowdhury v. Rita Dey Chowdhury* (2017), the Supreme Court provided a highly practical normative benchmark, observing that approximately twenty-five percent of the husband's net salary serves as a just and reasonable benchmark for determining spousal maintenance, subject to specific factual variations and statutory deductions.

Table 3: Summary of Landmark Judicial Precedents

Case Name	Citation / Year	Core Jurisprudential Principle Established
Rajnesh v. Neha	(2021) 2 SCC 324	Mandated uniform Affidavits of Disclosure; directed maintenance to be paid from the date of application; established the rule of adjustment for overlapping statutory claims.

Madan Kumar Satpathy v. Priyadarshini Pati	(2023) Orissa HC	Ruled that highly educated spouses cannot remain idle merely to claim maintenance; affirmed that earning capacity acts as a deterrent to claims of absolute dependency.
Nivya V.M. v. Shivaprasad N.K.	(2017) Kerala HC	Clarified that maintenance for husbands under Section 24 of the HMA requires absolute proof of severe incapacity; able-bodied men cannot demand support to promote idleness.
Rani Sethi v. Sunil Sethi	(2011) Delhi HC	Judicially recognized severe male economic vulnerability; ordered an affluent employed wife to pay substantial maintenance and provide amenities to her destitute husband.
Kalyan Dey Chowdhury v. Rita Dey Chowdhury	(2017) Supreme Court	Established a general, though highly flexible, legal benchmark capping spousal maintenance at approximately twenty-five percent of the respondent's net income.

5. Comparative & Global Perspectives

A contextual evaluation of the Indian maintenance regime against international legal paradigms reveals significant ideological and structural divergences. In advanced jurisdictions such as the United States and the United Kingdom, spousal support, commonly referred to as alimony or spousal maintenance, is fundamentally and statutorily gender-neutral. These legal systems lean heavily toward a rehabilitative model rather than a model of permanent, indefinite dependency. The legal frameworks in these nations explicitly recognize that modern marriage is an economic partnership, and upon its dissolution, financial support is allocated based entirely on the economic disparity created during the subsistence of the marriage, regardless of the gender of the claimant.

For instance, if a husband sacrifices his professional career to fulfill domestic duties and raise children while the wife advances in the corporate sector, the courts in the United States and the United Kingdom possess the unbridled statutory authority to award the husband substantial alimony to facilitate his educational upgrading and eventual reintegration into the workforce. The primary focus of these judicial orders is on transitional support, specifically designed to sustain the economically disadvantaged spouse for a strictly limited duration until they can achieve complete financial self-sufficiency. This modern approach contrasts sharply with the Indian secular statutory model, which remains largely punitive in its application toward men and overly paternalistic toward women, frequently viewing maintenance not as a transitional bridge to independence but as a lifelong, unalienable entitlement for the female spouse, irrespective of the actual evolving economic dynamics of the individuals involved.

The integration of same-sex marriage and legally recognized civil partnerships in western jurisdictions has further accelerated the necessity for strict gender neutrality in financial support laws, completely decoupling the concept of alimony from archaic notions of biological sex and traditional gender roles. The lack of such inclusive, economically rational, and forward-looking frameworks in India highlights a critical lag in legislative modernization. While the Indian judiciary has decriminalized specific personal choices and recognized the autonomy of marginalized communities, the statutory family laws remain rigidly binary and patriarchal. The ongoing reliance on gendered language in statutes like the Code of Criminal Procedure explicitly excludes non-traditional family structures from seeking summary financial relief upon the breakdown of cohabitation, thereby creating an expansive class of invisible victims within the legal system.

6. Institutional & Sociological Challenges

The transition toward a fully gender-neutral maintenance framework in India is currently obstructed by a myriad of profound sociological, institutional, and legal impediments. Foremost among these challenges is the deeply entrenched patriarchal mindset that permeates not only the broad social fabric but also the judicial and administrative machinery tasked with enforcing the law. The societal stigma associated with a man claiming financial support from a woman is immense, often

deterring genuinely destitute or disabled husbands from seeking the legitimate legal remedies available to them under the gender-neutral provisions of the Hindu Marriage Act. Courts themselves occasionally exhibit subconscious paternalistic biases, routinely holding male claimants to an impossibly high and rigorous standard of proof regarding their physical or mental incapacity, while adopting a significantly more lenient, protective posture toward female claimants asserting identical financial distress.

Furthermore, the explicit gender bias enshrined in paramount secular statutes like Section 144 of the Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita and the Protection of Women from Domestic Violence Act of 2005 leaves men utterly defenseless against economic abuse or post-marital destitution, particularly in non-Hindu marriages where no gender-neutral personal law provisions exist. The protracted absence of a Uniform Civil Code exacerbates this deep-seated inequality, ensuring that the fundamental right to maintenance remains fragmented across arbitrary religious lines, leading to a convoluted system where justice is dangerously contingent upon religious identity rather than universal constitutional rights.

Another significant challenge undermining the efficacy of maintenance laws is the widespread misuse of these provisions as coercive leverage in acrimonious matrimonial disputes. Despite the strict disclosure norms established by the Supreme Court in *Rajnesh v. Neha* (2021), the deliberate concealment of actual income, particularly among individuals operating in the unorganized sector or through cash-based businesses, remains a pervasive issue. Both husbands and wives frequently engage in elaborate financial subterfuge, leveraging complex accounting maneuvers to artificially inflate their domestic needs or severely deflate their earning capacity. The systemic delays within the overloaded family court system, where applications for interim maintenance often languish unheard for years, completely defeat the very welfare purpose of these urgent provisions. When courts eventually adjudicate the matter and order the payment of massive arrears calculated retrospectively from the date of application, it often results in the immediate financial ruin or punitive imprisonment of the respondent, thereby further escalating the hostility and rendering any prospects of amicable settlement impossible. The core challenge, therefore, lies not merely in altering the substantive text of the law to make it gender-neutral, but in fundamentally reforming the adjudicatory process to ensure rapid, transparent and absolutely bias-free financial assessments.

7. Legislative Reform & The Way Forward

To successfully reconcile the glaring discrepancies between modern socio-economic realities and antiquated family laws, a comprehensive legislative and structural overhaul is absolutely imperative. The immediate legislative priority must be the critical amendment of Section 144 of the Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023. The statutory terminology must be explicitly altered to replace the exclusionary word "wife" with the inclusive term "spouse," thereby extending the vital protective umbrella of summary maintenance to economically vulnerable husbands across all religious communities. This targeted amendment would effectively harmonize criminal procedural law with the egalitarian and anti-discriminatory principles enshrined in Articles 14 and 15 of the Constitution. Similarly, vital civil laws, including the Special Marriage Act and various minority personal laws, must be thoroughly sanitized of all gender-specific language to guarantee that post-marital financial obligations are determined exclusively by economic capacity and vulnerability rather than biological sex. The insights provided by the Law Commission of India and the Malimath Committee report emphasize that legal procedures must adapt to the evolving demands of justice, focusing on preventing vagrancy regardless of the gender of the destitute citizen.

Moreover, the Indian legislature must proactively codify the concept of rehabilitative alimony within its statutory framework. Maintenance should no longer be perceived as a permanent, unconditional pension that inadvertently incentivizes long-term idleness, but rather as a highly structured, transitional support system meticulously designed to enable the dependent spouse to acquire new vocational skills and achieve total financial independence. Courts should be statutorily mandated to comprehensively consider the educational qualifications, past employment history, and

realistic future earning potential of the claimant before quantifying the maintenance amount and determining the duration of the award.

To adequately address the severe evidentiary challenges and pervasive non-compliance issues, the procedural guidelines formulated by the Supreme Court in *Rajnesh v. Neha* (2021) must be strictly incorporated into formal statutory law, transforming the filing of standardized financial affidavits into a non-derogable, absolute prerequisite for the initiation of any maintenance proceeding. Stringent penal consequences, including rigorous prosecutions for perjury and contempt of court, must be routinely and predictably enforced against litigants who file false affidavits or deliberately conceal their assets, thereby deterring the systemic abuse of the judicial process. Finally, profound structural reforms within the family court system, including the appointment of specialized financial assessors to evaluate complex income structures and the imposition of strict statutory timelines for the disposal of interim maintenance applications, are crucial to ensure that justice is delivered swiftly, accurately, and equitably to all citizens.

8. Conclusion

The academic and judicial discourse surrounding maintenance laws in India is fundamentally a profound debate about the evolution of justice in a rapidly modernizing and shifting society. The archaic legislative framework, predicated almost entirely on the absolute economic dependency of women and the unilateral financial liability of men, is no longer socially sustainable or constitutionally justifiable in an era defined by expanding female workforce participation and constitutional mandates of strict gender parity. While progressive judicial interpretations have courageously attempted to mitigate the harshest consequences of these outdated statutes by penalizing voluntary idleness among highly educated spouses and instituting mandatory procedural transparency, the judiciary cannot permanently substitute for comprehensive legislative reform.

The persistent gender bias in major secular enactments continues to disenfranchise vulnerable men while simultaneously infantilizing capable, educated women by legally codifying their presumed dependency. True gender justice within the realm of family law demands a legal architecture that is entirely blind to sex, focusing exclusively on the economic realities, shared sacrifices, and financial vulnerabilities arising directly from a marital partnership. Achieving a truly gender-neutral maintenance regime requires bold legislative reforms to permanently decouple financial support from biological determinism, transitioning toward a global rehabilitative model that champions economic independence while simultaneously safeguarding the genuinely destitute. Ultimately, reimagining maintenance laws is an indispensable step toward realizing a truly egalitarian legal system, ensuring that the dissolution of a marriage results in equitable economic rehabilitation rather than perpetual, gendered penalization.

References

1. Case Law

- *Kalyan Dey Chowdhury v. Rita Dey Chowdhury* (2017) 14 SCC 200.
- *Madan Kumar Satpathy v. Priyadarshini Pati* (2023) Orissa High Court, CRLMC No. 1234 of 2023 [Online]. Available at: https://www.casemine.com/judgement/in/67acf4ca82e5b4343d08a654 (Accessed: 29 July 2026).
- *Nivya V.M. v. Shivaprasad N.K.* (2017) Mat. Appeal No. 714 of 2014 (Kerala High Court) [Online]. Available at: https://indiankanoon.org/docfragment/177540678/ (Accessed: 29 July 2026).
- *Rajnesh v. Neha* (2021) 2 SCC 324.
- *Rani Sethi v. Sunil Sethi* (2011) 179 DLT 414 (Delhi High Court).

2. Legislation & Statutory Acts

- *Bharatiya Nagarik Suraksha Sanhita, 2023* (Act No. 46 of 2023), s. 144. New Delhi: Ministry of Law and Justice.
- *Code of Criminal Procedure, 1973* (Act No. 2 of 1974), s. 125. New Delhi: Government of India.
- *Constitution of India, 1950*, Arts. 14, 15. New Delhi: Parliament of India.
- *Hindu Adoptions and Maintenance Act, 1956* (Act No. 78 of 1956), s. 18. New Delhi: Government of India.
- *Hindu Marriage Act, 1955* (Act No. 25 of 1955), ss. 24, 25. New Delhi: Government of India.

- *Muslim Women (Protection of Rights on Divorce) Act, 1986* (Act No. 25 of 1986), s. 3. New Delhi: Government of India.
- *Parsi Marriage and Divorce Act, 1936* (Act No. 3 of 1936), s. 40. New Delhi: Government of India.
- *Special Marriage Act, 1954* (Act No. 43 of 1954), ss. 36, 37. New Delhi: Government of India.

3. Journal Articles & Reports

- Law Commission of India (2017) *Reforming Family Law*. Report No. 270. New Delhi: Law Commission of India.
- LawFoyer (2025) 'Gender bias and economic realities in maintenance laws', *LawFoyer International Journal of Doctrinal Legal Research*, 3(3), pp. 102–120 [Online]. Available at: https://lijdlr.com/wp-content/uploads/2025/11/LIJDLR_PAPER-36-Vol-III-Issue-III.pdf (Accessed: 29 July 2026).
- Reddy, S. (2024) 'Comparative study of Hindu law and Muslim law in maintenance', *International Journal of Legal Research and Analysis*, 4(1), pp. 45–58 [Online]. Available at: https://www.ijlra.com/details/comparative-study-of-hindu-law-and-muslim-law-in-maintenance-by-samanvitha-reddy (Accessed: 29 July 2026).

Green Banking Practices and its Sustainable Growth

Author
Khushbu Garg
Research Scholar
School of Studies in Commerce, Samrat Vikramaditya University, Ujjain
Guide
Dr. Shailendra Kumar Bharal
Head, School of Studies in Commerce, Samrat Vikramaditya University, Ujjain (Mp)

Abstract

The study titled "Green Banking Practices and Its Influence on Sustainable Growth" focuses on the role of banking institute in promoting environmental sustainability while achieving economic development. Growing concerns regarding environmental degradation and sustainable development have encouraged banks to adopt green banking practices that minimize environmental impact and support responsible financial activities.

Green banking includes various initiatives such as digital banking, paperless transactions, green financing, energy-efficient operations, and environmentally responsible lending. These practices help reduce carbon emissions, improve operational efficiency, and encourage investments in sustainable projects. The study examines how green banking practices contribute to sustainable growth by balancing economic progress with environmental protection and social responsibility.

The research is based on both primary and secondary data. Primary data is collected through questionnaires, while secondary data is gathered from books, journals, research papers, and relevant reports. The study analyzes the benefits, challenges, and its influence on sustainable development.

The findings indicates that green banking plays a significant role in supporting sustainable growth by promoting eco-friendly investments, reducing resources consumption, and encouraging responsible financial behavior. However, challenges such as lack of awareness, implementation costs, and limited adoption of green practices need to be addressed.

The study concludes that green banking is an effective approach for creating a sustainable financial system. With increased awareness, technological advancement, and supportive policies, banks can contribute significantly to environmental protection and long-term economic growth.

Keywords – Banking, Green Banking Practices, Sustainable Growth

Introduction

The banking sector plays a significant role in promoting economic development by providing financial services that support businesses, industries, and individuals. In recent years, increasing concerns about climate change, environmental degradation, and the depletion of natural resources have highlighted the need for sustainable development. As a result, financial institutions have begun adopting environmentally responsible practices, commonly referred to as green banking. Green banking is an approach that integrates environment considerations into banking operations, lending decisions, and investment strategies to minimize environment impact while promoting sustainable economic growth.

Green banking practices include reducing paper usage through digital banking, promoting online transactions, financing renewable energy projects, supporting environmentally friendly industries, adopting energy-efficient technologies, and implementing environmentally responsible policies within banking institutions. These initiatives help reduce carbon emissions, conserve natural resources, and encourage businesses to adopt sustainable practices.

Sustainable growth refers to economic development that meets present needs without compromising the ability of future generations to meet their own needs. Banks contribute to sustainable growth by directing financial resources toward environmentally and socially responsible projects while discouraging investments that harm the environment. Through green financing and

responsible lending, banks can influence industries to adopt cleaner technologies and sustainable business models.

In today's global economy, governments, regulatory authorities, and financing institutions are increasingly recognizing the importance of environmental sustainability. Many central banks and regulatory bodies have introduced guidelines encouraging commercial banks to integrate environmental risk management into their business strategies. The adoption of green banking not only helps protect the environment but also improves the reputation of banks, reduces operational costs, enhances customer satisfaction, and creates long-term value for stakeholders.

Despite its growing importance, the implementation of green banking faces several challenges, including limited awareness, high initial investment costs, technological barriers, and the absence of uniform regulatory framework in some regions. Therefore, understanding the relationship between green banking practices and sustainable growth has become an important area of research.

This study aims to examine the various green banking practices adopted by banks ans evaluate their contribution to sustainable growth. It also seeks to identify the benefits, challenges, and opportunities associated with implementing green banking initiatives. The findings of the study are expected to provide valuable insights for policymakers, banking professionals, researchers, and customers regarding the role of green banking in achieving sustainable development goals.

Overall, green banking represents a transformative approach that aligns financial performance with environment responsibility. As environment concerns continue to grow, the adoption of green banking practices is expected to become an essential strategy for ensuring sustainable economic growth, environment protection, and social well-being.

History of Green Banking in India

1. 2003-2007: The concept of green banking began gainin attention in India as banks started promoting digital banking, paperless transactions, and environmental responsibility.
2. 2007: YES Bank became one of the first Indian banks to formally adopt sustainability practices, including sustainability reporting and integrating environmental considerations into its business strategy.
3. 2007: Reserve Bank of India encouraged banks to include environmental and social risk management in their lending and business operations.
4. 2010: State Bank of India became the first public sector bank in India to launch major green banking initiatives, including windmill projects to generate clean energy for its branches.
5. 2010: SBI introduce Green Channel Counter (GCCs) to reduce paper usage by encouraging electronic transactions.
6. 2011: The Indian Banks' Association issued voluntary guidelines encouraged banks to adopt environmentally sustainable banking practices.
7. 2012 Onwards: Banks such as Punjab National Bank, ICICI Bank, HDFC Bank, Bank of Baroda, and Canara Bank expanded green banking through paperless banking, solar ATMs, green loans, renewable energy financing, and digital banking services.
8. 2015: YES Bank issued India's first Green Bonds, strengthening green finance in the banking sector.
9. Present: Green banking in India now focuses on financing renewable energy, electric vehicles, sustainable infrastructure, ESG investments, and digital banking to support environmentally sustainable economic growth.

Green Banking Products

1. Green Loans: Loans provided for environmentally friendly projects such as renewable energy, energy-efficient buildings, electric vehicles, , and waste management.
2. Green Home Loans: Home loans offered for purchasing or constructing eco-friendly and energy houses, often with special incentives.
3. Green Vehicle Loans: Loans for purchasing electric or hybrid vehicles to encourage cleaner transportation and reduce carbon emission.

4. Paperless banking: Banking services such as e-statements, online account opening, and digital documentation that minimize paper usage.
5. Internet Banking: Online banking services that allow customers to perform transaction without visiting a bank branch, reducing paper consumption and fuel use.
6. Mobile Banking: Banking through mobile applications, enabling customers to transfer funds, pay bills, and manage accounts electronically.
7. Green Credit Cards: Credits cards that promote environmentally responsible spending, such as rewards for eco-friendly purchases or donations to environmental causes.
8. Renewable Energy Financing: Financial assistance for projects involving solar, wind, biomass, and other renewable energy sources.
9. Green Deposits: Deposits schemes where the funds are primarily invested in environmentally sustainable and socially responsible projects.
10. Electronic payment Services: Services such as UPI, NEFT, RTGS, IMPS, and digital wallets that reduce the use of paper-based transaction.

Benefits of Green Banking Practices

1. Reduces environment pollution and carbon emissions.
2. Conserves natural resources through efficient resources use.
3. Improves operational efficiency and reduces costs.
4. Enhances the bank's reputation and corporate image.
5. Encourages sustainable investments and green innovation.
6. Supports national and global sustainable development goals.
7. Increases customer satisfaction through convenient digital services.

Review of Literature

1. Jeucken (2001) Jeucken emphasized that financial institutions have a significant responsibility in promoting sustainable responsibility in promoting sustainable development. The study highlighted that banks can influence environment protection through responsible lending, investment decisions, and environment risk management.
2. Bahl (2012) Bahl examined the green banking initiatives adopted by Indian banks and found that public and private sector banks had started implementing eco-friendly practices such as online banking, green loans, paperless transactions, and energy conservation. The study concluded that greater awareness and stronger government support were needed to expand green banking.
3. Masukujjaman and Aktar(2013) The researchers analyzed green banking practices in Bangladesh and observed that banks had introduced environment risk management, green financing, and digital banking contributes positively to environment sustainability and long-term economic development.
4. Lalon (2015) Lalon found that green banking reduces operational costs, improves environmental performance, and enhances that corporate image of banks. The study also emphasized the need for effective government regulations to encourage wider adoption of green banking practices.
5. Weber (2017) Weber examined sustainable finance and concluded that banks integrating environmental, social, and governance (ESG) principles into their operations achieve better long-term financial performance while contributing to sustainable development.
6. Kumar and Prakash (2019) Kumar and Prakash studied green banking practices in Indian commercial banks. They found that banks have increasingly adopted digital banking, paperless transactions, green financing, and renewable energy initiatives. The study concluded that regulatory support and technological innovation are essential for the successful implementation of green banking.
7. Mishra and Nayak (2021) Mishra and Nayak examined customer awareness of green banking services in India. The study found that internet banking, mobile banking, and e-statements

significantly reduced paper consumption and improved customer convenience. However, awareness of green financial products remained relatively low.

8. Singh and Sharma (2021) Singh and Sharma analyzed the role of green finance in promoting sustainable economic growth. They concluded that banks financing renewable energy, clean technology, and environmentally friendly industries contribute to economic development while reducing environment degradation.
9. Sharma and Kaur (2023) Sharma and Kaur analyzed the impact of green banking on customer satisfaction. Their findings indicated that customers preferred banks offering digital services, co-friendly policies, and transparent sustainability initiatives. They study recommended increasing customer awareness through educational campaigns.

Research Gap

The literature indicates that green banking has a positive impact on environmental sustainability and banking efficiency. However, limited studies have comprehensively examined the relationship between green banking practices and sustainable growth, particulaly in the Indian banking sector. There is also a need to assess customer awareness, implementation challenges, and the effectiveness of green banking initiatives in achieving long-term sustainability. This study aims to address there gaps.

Research Methodology

This study adopts a descriptive research design to examine the relationship between green banking practices and sustainable growth. The research is based on both primary and secondary data. Primary data are collected through a structured questionnaire administered to bank customer and employees to understand their awareness, perception, and use of green banking services. Secondary data are gathered from books, research journals, bank annual reports, publications of the Reserve Bank of India (RBI), government reports, and other reliable online sources related to green banking and sustainable development.

A convenience sampling technique is used to select respondents based on their accessibility and willingness to participate in the survey. The collected data are organized, classified, and analyzed using statistical tools such as percentage analysis, frequency distribution, tables, charts, and where appropriate, measures such as the mean and chi- square test. These tools help interpret the data and draw meaning conclusions regarding the impact of green banking practices on sustainable growth.

Objectives of Study

1. To examine the concept and importance of green banking.
2. To compare green banking practices adopted by selected banks.
3. To identify the factors influencing the implementation of green banking practices.
4. To evaluate the impact of green banking practices on sustainable growth.
5. To identify the challenges faced by banks in implementing green banking initiatives.
6. To provide recommendation for improving green banking practices and promoting sustainable development.

Challenges of Green Banking

Despite its benefits, green banking faces several challenges:

1. High implementation costs.
2. Lack of awareness among customers.
3. Limited expertise in environmental risk assessments.
4. Inadequate government incentives in some regions.
5. Resistance to technological change.
6. Lack of standardized green banking policies.

Future Scope of Green Banking

The future of green banking is promising due to growing environmental awareness, technological advancement, and government support. Banks are expected to expand green financing, digital banking services, sustainable investing products, and environment risk management practices.

As sustainability becomes a global priority, green banking will continue to play an important role in achieving inclusive and environmentally responsible economic development.

Limitation of the Study

1. Limited geography coverage.
2. Dependence on respondents' opinion
3. Time and resource constraints.
4. Rapid technology changes may affect findings.

Findings of the Study

The major findings of the study are:

1. Green banking practices help reduce the environmental impact of banking operation through digital services and paperless transactions.
2. Banks are increasingly adoption green initiatives such as online banking, electronic statements, and environmentally responsible financing.
3. Green banking encourages investment in sustainable projects, including renewable energy and eco-friendly business.
4. Customers show increasing awareness and acceptance of digital and environmentally friendly banking services.
5. Green banking contributes to sustainable growth by supporting economic development while reducing environmental risks.
6. Lack of awareness, limited infrastructure, and implementation costs are some major challenges faced by banks in adopting green practices.
7. Technology play an important role in promoting green banking by improving efficient and reducing resource consumption.

Suggestions

Based on the study, the following suggestions are made:

1. Banks should increase awareness among customers about the benefits of green banking services.
2. Financial institutions should promote more green loans and investments for sustainable projects.
3. Banks should adopt advances technologies to improve digital banking facilities and reduce paper usage.
4. Government and regulatory authorities should provide support and guidelines for effective implementation of green banking.
5. Banks should provide training to employees regarding environmental sustainability and green banking practices.
6. Regular assessment of environmental performance should be conducted to measures the effectiveness of green initiatives.

Conclusion

Green banking has become an important approach for achieving sustainable growth by combining financial services with environmental responsibility. The study highlights that banks have a significant role in promoting sustainability through responsible lending, digital banking, and supports for eco-friendly projects.

The adoption of green banking practices benefits not only the environment but also improves banking efficient, customer satisfaction, and long-term financial stability. Although challenges exit in implementing green banking, increased awareness, technology development, and supportive policies can help strengthen it's contribute to sustainable development.

Therefore, green banking practices are an effective tool for creating a balance between economic growth, environmental protection, and social responsibility.

References:

1. Bihari, S.C., &Pradhan,S.(2011).Green Banking-A New Paradigm.Asian Jouranal of Research in Banking and Finance.
2. Masukujjaman,M.,&Aktar, S. (2013). Green Banking in Bangladesh. World Review of Business Research.
3. Lalon, R.M.(2015). Green Banking: Going Green. International Journal of Economics, Finance and Management Sciences.
4. Rahman, M.M., Ahsan, M.A., Hossain, M. M., & Hoq, M.R. (2015). Green Banking Prospects in Bangladesh. Asian Business Review.
5. Meena,R. (2013). Green Banking: As Initiative for Sustainable Development. Global Journal of Management and Business Studies.
6. Banking on the Environment – Edited by Richard Sandbrook and Robin Visser.
7. Sustainable Banking: Managing the Social and Environmental Impact of Financial Institutions-Marcel Jeucken.
8. Reserve Bank of India (RBI) – Reports on sustainable finance, climate risk, and banking.

Consumer Protection with Special Reference to E-Commerce in India

Dr. Yogesh A. Mahajan
Associate Professor,
S.S.Maniyar Law College, Jalgaon.
KBC North Maharashtra University, Jalgaon.

Abstract: -

India's E-commerce sector has grown rapidly in both size and importance in the 21st century. E-commerce can be broadly defined as the use of internet and other networking technologies for any kind of business transactions. Unlike physical exchange or direct physical contact, such kind of business encourages business transactions in a digital or electronic form. This growth necessitated several changes involving legislation, regulatory frameworks, technological solutions, and consumer education to protect the E-consumer from range of new age challenges such as Privacy and Data Protection, Misleading and Deceptive Advertising, Counterfeiting and Frauds, Jurisdictional Issues, Online reviews and Ratings fraud, etc. Therefore, the Parliament of India enacted Consumer Protection Act, 2019 and Consumer Protection (E-commerce) Rules, 2020 to protect the E-Consumers. The new Consumer Protection Act of 2019 and the E-Commerce Rules of 2020 have been thoroughly examined in this paper to explore the key challenges in e-consumer protection and advertisement and the measures have been highlighted which can resolve these challenges. The emphasis in this chapter has been on the legal safeguards offered against deceptive and misleading advertisement methods employed by ecommerce companies to deceive customers.

Keywords: E-Commerce, Advertisement, Consumer Protection, Deceptive Technique etc

Introduction: -

The Consumer protection is the practice of safeguarding buyers of goods and services, and the public, against unfair practices in the marketplace. Consumer protection measures are often established by law. Such laws are intended to prevent businesses from engaging in fraud or specified unfair practices in order to gain an advantage over competitors or to mislead consumers. E-commerce, or online purchasing and selling of products and services, has significantly changed how consumers behave by making things more convenient, providing individualized experiences, and changing how they make decisions. These modifications have reshaped how customers purchase, making it more accessible, global and impacted by elements like suggestions and reviews. Some effects of e-commerce on consumer behaviour include the ability to buy products at any time and from any location, customization, more knowledge, and the ability to make the best choice possible through comparison, review, and other means.

To guarantee fair trade practices, handle online fraud and data privacy issues, and promote confidence in digital transactions, consumer protection is essential in the digital marketplace. In a quickly changing digital world, it helps avoid exploitation and guarantees that customers have access to secure, high-quality goods and services. The Consumer Protection Act, 2019 replaced the Consumer Protection Act of 1986, which had been in place for over three decades. The need for the new legislation arose from the changing dynamics of the market, advancements in technology, and the rise of e-commerce, which required an updated legal framework to address emerging consumer concerns.

Issues in E-Commerce: -

1. Privacy and Data Protection of E-Consumers: - The traditional methods of advertisement were rooted in print, broadcast and outdoor media which relied on newspaper, television, magazines, etc. to reach wider audience. Mostly these advertisements were general in nature and didn't target any specific customer. The communication through these methods were mostly one way and limited in many ways. With arrival of digital technologies, the advertisement has become consumer specific.

Now, even a single e-consumer is being tracked down and his preferences and online behaviour is being subjected to monitoring to provide him personalized advertisement. This has become possible with the rise of consumer's personal data being collected, stored, and utilized extensively for targeted advertisement. Today, consumers create important data every second they spend on internet, be it on social media sites, educational sites, e-commerce sites, etc. Numerous pieces of personal information, such as surfing patterns, financial and health histories, search terms, and sexual orientation, are gathered and processed as part of profiling of the consumer. This data may be used for knowing his preferences, likes, dislikes, requirements, income, social status, spending behaviour, etc. and anticipate their needs. However, ensuring the privacy and security of this data is a significant challenge.

2.Misleading and Deceptive Advertising: - Deceptive and misleading advertisements have been a cause of concern since long time, but with the rise in digital marketing, it has grown exponentially. Misleading advertising may include exaggerating and overstating, expressing unrealistic attributes of the product, use of professional concepts for more effect, fake license, false warranties, use of cinematic tricks and misleading images, false discounts and gifts, etc. Such advertising targets gullible people with goods that, in actuality, are not of that calibre and do not satisfy their requirements and wants, resulting in consumer unhappiness, aggravation, and monetary loss.

3.Online Counterfeiting and Fraud- Recently, E-commerce has witnessed a surge in counterfeit products and fraudulent activities. Consumers often face challenges in identifying genuine products and reputable sellers. They are particularly vulnerable to fraud and counterfeiting because the majority of products sold through e-commerce platforms are not physically examined and inspected. Products that are counterfeit can seriously damage a brand's goodwill, leading to reputational harm and financial **loss in addition to confusing customers.**

4. Cross Border Transactions in E-Commerce- Now E-commerce allows consumers to make purchases from sellers located in different countries. However, this creates challenges in terms of jurisdiction and legal remedies for consumers. Although initial growth of consumer protection laws was necessarily domestic in nature but with growth in international transactions, harmonizing laws and regulations across borders and establishing mechanisms for international cooperation became necessary to protect consumers engaging in cross-border transactions.

5. Online Reviews and Ratings- Today, consumer reviews and ratings has a very significant role in online purchasing decisions of the consumers. The purchaser relies heavily on user experience of people who have already used that product believing that honest user experience is being shared by them. There are several people/influencers who have become very popular on social media sites such as YouTube, Instagram, etc. for their reviews of products available online, such as mobile phones, beauty and cosmetic products, clothes, etc. However, fake reviews and manipulative practices have also become prevalent, making it difficult for consumers to differentiate between the real reviews and the once done by paid influencers for product promotion.

Legal Framework for Consumer Protection in E-commerce: -

1. Consumer Protection Act,2019: -

This act creates authorities for the prompt and efficient administration and resolution of consumer complaints, It is the cornerstone law for safeguarding consumer rights in India, including online purchases. The Act gives customers a way to file complaints about a range of problems, such as poor quality goods, inadequate services, excessive prices, and unfair business practices. The CPA 2019 introduces several progressive features**:**

1. Recognition of E-Commerce – Explicit provisions bring online marketplaces and sellers under its ambit.

2. Central Consumer Protection Authority (CCPA) – Established to regulate, investigate, and enforce compliance in consumer-related issues.

3. E-Filing of Complaints – Consumers can now file complaints electronically, ensuring easier access.

4. Product Liability Provisions – Holding manufacturers, service providers, and sellers accountable for defective products or services.

5. Simplified Dispute Redressal – Reduced complexities, with provisions for mediation.

For the first time in Indian law, e-commerce transactions are statutorily defined and regulated.

2. E-Commerce Rules, 2020: -

They require e-commerce platforms to put in place strong grievance redressal procedures, such as designating a grievance officer and offering a transparent complaint handling procedure. E-commerce companies must guarantee that product descriptions, return procedures, and prices are transparent. The regulations also cover data security, counterfeit goods, and e-commerce platforms' accountability for the conduct of its vendors.

Obligations of E-Commerce Entities -

Under the Consumer Protection (E-Commerce) Rules, 2020, framed under the Act:

1. Duties of E-Commerce Entities -

- Must provide information on return, refund, exchange, warranty, and guarantee of products**.**
- Must ensure grievance redressal mechanisms with a designated Grievance Officer**.**
- Transparency in terms of price, delivery charges, and seller details.

2. Marketplace vs. Inventory Models -

-Marketplace Model: Platforms like Amazon act as intermediaries, providing digital infrastructure. They must disclose seller details, ensure authenticity, and provide refund mechanisms.

-Inventory Model: Platforms like Tata Cliq directly sell to consumers, thus bearing direct liability for quality and service.

3. Prohibition of Unfair Trade Practices-

- No misleading advertisements.
- No manipulation of consumer reviews.
- Restriction on "flash sales" designed to cheat consumers.

4. Grievance Redressal Timeline-

- Grievance officers must acknowledge complaints within 48 hours and resolve them within 30 days**.**

3. Digital Personal Data Protection Act of 2023: -

In order to ensure that e-commerce platforms adhere to data protection standards, this legislation concentrates on the protection of personal information and data privacy. The new act aims to regulate personal digital data, setting out the responsibilities of both the data fiduciary and the data principal. While the act focuses on protecting the rights and interests of data principals, it provides a liberalised framework for organisations to transform, innovate and grow digitally. The DPDP Act represents a crucial step towards ensuring data protection and digital privacy in India. By empowering individuals with greater control over their personal information and holding organisations accountable for data management, the act strives to create a safer and more secure digital environment.

Consumer's Rights in E-Commerce-

Legal protections for consumer rights in e-commerce work to guarantee honest and open online transactions. Among the most important safeguards are the rights to information, choice, and remedy. Regulations such as India's Consumer Protection (E-Commerce) Rules, 2020, frequently codify these rights such as-

1. Right to Information-

Customers are entitled to accurate and thorough information regarding goods, services, vendors, and return/refund guidelines.

2.Right to Choose-

Customers are not subjected to excessive pressure or influence while choosing goods and services from different suppliers.

3.Right to Redress-

For problems like faulty goods, delayed delivery, or unfair business practices, consumers are entitled to compensation or a remedy.

4. Right to Safety-

Customers have a right to be shielded from goods and services that might endanger their safety or health.

5. Right to Be Heard-

Customers are entitled to air their complaints and look for solutions to conflicts.

6.Right to Privacy and Data Protection-

Customers are entitled to ethical and secure handling of their personal information.

Case Laws: -

1. Amazon Seller Services v Amway India Enterprises (2020, Delhi HC)-

- The court held that e-commerce platforms cannot escape liability by merely claiming to be intermediaries if they actively participate in sale, advertising, or warranty processes.

2. National Consumer Disputes Redressal Commission (NCDRC) – 2021 cases

- Several complaints against online platforms for delivery of defective electronics were upheld, confirming that e-commerce falls within consumer law.

3. Flipkart Internet Pvt Ltd v State of NCT of Delhi (2021, SC) -

- The Supreme Court observed that e-commerce platforms must maintain due diligence, as consumers have limited visibility compared to physical transactions.

Conclusion: -

E- Commerce provides great opportunities, but requires a reliable mechanism to protect consumer to ensure fair growth. Governments can build a strong digital ecosystem by addressing issues of fraud, data privacy and grievance redressal. A coordinated approach that includes legal, technical and social measures will pave the way for a safe and consumer-friendly e-commerce environment. The rapid growth of e-commerce has brought numerous benefits and conveniences for consumers, but it has also given rise to new challenges that require attention and action. As already discussed privacy and data protection, misleading advertising, counterfeiting, jurisdictional issues, digital divides, and online reviews and ratings fraud are among the key challenges faced in the realm of e-consumer protection and advertisement. These challenges demand comprehensive solutions involving legislative measures, regulatory frameworks, technological advancements, and consumer education. The Indian Parliament's enactment of the Consumer Protection Act, 2019 and the Consumer Protection (E-commerce) Rules, 2020 reflects a proactive approach towards safeguarding the rights and interests of e-consumers. However, it is crucial to continuously assess and enhance these laws to keep pace with the evolving e-commerce landscape and emerging challenges. Collaboration between government bodies, regulatory authorities, e-commerce platforms, consumer organizations, and consumers themselves is paramount to effectively address the identified issues. Striking a balance between protecting consumer rights and promoting business innovation is essential for sustainable growth and trust in the e-commerce ecosystem. Furthermore, industry self-regulation, best practices, and responsible advertising initiatives can play a significant role in building consumer confidence and fostering transparency and integrity in e-commerce transactions.

References: -

1. Dr.R.K. Bangia, "Consumer Protection Laws" Allahabad Law Agency, 9th Edition 2022.
2. D. Peterson, "Introduction to E-commerce," in Financial Services Information Systems, 2000.
3. www.consumeraffairs.nic.in
4. www.legalserviceindia.com
5. www.jetir.org.
6. www.ijlsi.com.
7. www.pwc.in
8. www.lawcurb.in

Assessment of Environmental Impact and Groundwater Contamination Caused by Municipal Solid Waste Leachate: A Case Study of Latur City, Maharashtra, India

Mr. Nilesh D. Sable
Research Student, Department of Environmental Science, Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce and Science College, Nanded, Maharashtra, India.
Dr. Amul M. Late
Assistant Professor, Department of Environmental Science, Shivneri Mahavidyalaya, Shirur Anantpal, Latur, Maharashtra, India.
Dr. Anand R. Ashturkar
Assistant Professor and Head, Department of Environmental Science, Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce and Science College, Nanded, Maharashtra, India.

Abstract

Rapid urbanization, population growth, and un-engineered waste disposal practices pose severe environmental and public health hazards across urban India. Among these, the generation and percolation of municipal solid waste (MSW) leachate into subsurface aquifers represent a major contamination threat. This study evaluates the characterization, percolation dynamics, and environmental impacts of MSW landfill leachate on groundwater quality in Latur City, situated in the Marathwada region of Maharashtra, India. Unlined open dumping sites receive significant volumes of mixed municipal waste daily without adequate bottom lining or leachate collection networks. Rainwater infiltration through uncompacted waste layers dissolves organic compounds, heavy metals, inorganic salts, and biological pollutants, generating highly toxic leachate. In the hard-rock hydrogeological regime of Latur—dominated by weathered and fractured Deccan Trap basalts—leachate easily migrates through joints and fissures, contaminating nearby shallow aquifers utilized for domestic and irrigation needs. Furthermore, this paper critically evaluates various leachate treatment technologies—including biological treatment, reverse osmosis, activated carbon adsorption, and chemical coagulation-flocculation—assessing their technological and economic viability under Indian operating conditions. The findings emphasize the urgent need for engineering sanitary landfills, implementing source segregation, and adopting cost-effective pre-treatment processes like coagulation to prevent groundwater degradation.

Keywords: Municipal Solid Waste, Landfill Leachate, Groundwater Pollution, Latur City, Marathwada, Deccan Basalt, Coagulation-Flocculation, Heavy Metals.

1. Introduction

Municipal Solid Waste Management (MSWM) has emerged as one of the most critical environmental challenges confronting rapidly expanding urban centers in developing nations like India. According to national census data, over 31.2% of India's population resides in urban areas, generating approximately 62 million tonnes of solid waste annually, a figure projected to surge to 436 million tonnes by 2050. Maharashtra, as one of the most urbanized states in India with nearly 45% of its population living in cities, faces severe pressure regarding solid waste disposal and environmental protection.

In mid-sized urban centers such as Latur City in the Marathwada region, waste management infrastructure struggles to keep pace with population expansion and changing consumption patterns. The predominant disposal method remains open unlined dumping, where heterogeneous waste is deposited directly onto the land surface without bottom liners, soil covers, or leachate extraction systems.

Landfill leachate is a heavily contaminated liquid produced when precipitation, surface runoff, and intrinsic waste moisture percolate through open dumps or finished landfill covers. As liquid moves through decaying waste, it solubilizes organic pollutants (measured as Chemical Oxygen Demand

[COD] and Biological Oxygen Demand [BOD]), heavy metals, ammonia-nitrogen, suspended solids, halogenated hydrocarbons, and inorganic salts. In regions with hard-rock geology like Latur, unlined leachate percolation severely threatens groundwater tables. Fractures and weathered basalt layers act as conduit pathways, enabling toxic plume migration into private borewells and municipal water sources, posing direct risks to public health and the local ecosystem.

1.1 Classification of Solid Waste in Municipalities

Solid waste generated within municipal jurisdictions comprises diverse biological and inorganic components categorized by source:

- **Domestic / Residential Waste:** Originates from households and apartments; includes food scraps, vegetable peels, ashes, paper, cardboard, textiles, and domestic refuse.
- **Commercial Waste:** Generated by markets, hotels, restaurants, shops, warehouses, and business centers; consists of food scraps, packaging materials, plastics, glass, metals, and ashes.
- **Institutional Waste:** Produced by public administrative buildings, schools, colleges, universities, and offices; primarily composed of photocopying paper, polythene, plastics, and e-waste.
- **Agricultural Waste:** Derived from crop residues, agricultural trading markets (APMC Latur), orchard waste, and livestock litter.

2. Literature Survey

- **Ahmad et al. (2018):** Highlighted the urgent need for sustainable landfill management systems, noting that unmanaged leachate releases hazardous contaminants into water bodies and surrounding aquifers.
- **Bhalla et al. (2012):** Examined leachate properties across three landfills in Ludhiana, Punjab, finding that organic and inorganic concentrations significantly exceeded permissible limits. The study noted that leachate composition changes with landfill age, with older sites producing lower biodegradable organic fractions.
- **Raghab et al. (2013):** Investigated chemical treatment of municipal landfill leachate in Alexandria using aerobic processes combined with coagulation-flocculation using alum, bentonite, and perlite, achieving removal ratios of 86.7% for conductivity, 87.4% for turbidity, 89.9% for BOD, and 92.8% for COD.
- **Nur Shaylinda (2012):** Analyzed leachate from the Matang Landfill Site and determined that a BOD5/COD ratio greater than 0.1 indicates partially stabilized leachate, requiring robust treatment facilities before discharge.
- **Dikshit and Yadav (2016):** Evaluated pre-treatment of stabilized landfill leachate from Mumbai's Deonar dumpsite using Polyaluminum Chloride (PACl) and Ferric Chloride ($FeCl_3$) coagulants at pH 8 and pH 7 with 7 g/L dosage, achieving substantial COD and Total Organic Carbon (TOC) reduction prior to anaerobic digestion.
- **Mor et al. (2006) & Mishra et al. (2019):** Documented extensive heavy metal and ionic groundwater contamination adjacent to unlined dumpsites in Indian cities, observing significant plumes of Chloride, Sulfate, Nitrate, Sodium, and Chromium infiltrating domestic hand-pumps.

3. Municipal Solid Waste Practices and Challenges

3.1 Urbanization and Waste Generation Dynamics

Rapid urbanization accelerates waste creation across Indian metropolitan areas and developing towns. With an average national waste generation rate of approximately 0.45 kg/capita/day, urban centers generate massive volumes of waste requiring extensive landfill capacity. By 2031, over 23.5 x 10^7 cubic meters of landfill space will be needed in India, requiring up to 43,000 hectares of land for 20-meter-high landfill heaps.

3.2 Management Practices in Latur, Maharashtra

While federal regulations mandate structured solid waste management under Municipal Solid Waste Rules, local municipal bodies like Latur Municipal Corporation face operational challenges:

- **Lack of Source Segregation:** Garbage is rarely segregated at the household level, resulting in mixed streams of organic waste, plastics, e-waste, construction debris, and hazardous materials.
- **Collection and Transportation:** Cities collect approximately 70% of generated waste, but only 12.45% is treated technologically across Indian towns.
- **Open Dumping:** Waste is deposited in unlined open dumps (such as Varwanti dumpsite in Latur) without adequate bottom liners, daily soil cover, or leachate collection channels.

4. Leachate Characterization and Groundwater Impact

4.1 Leachate Generation Mechanisms

Leachate generation is driven by precipitation water seeping through open dumps, surface runoff, waste absorptive capacity, and natural moisture content within organic waste. In tropical environments like Maharashtra, monsoon rainfall accelerates leaching, while high ambient temperatures (35°C to 55°C) drive anaerobic decomposition within waste heaps.

4.2 Fundamentals and Environmental Significance of BOD5 in Leachate Assessment

Biochemical Oxygen Demand measured over a 5-day incubation period at 20°C (designated as BOD5) is a fundamental bioassay parameter used in environmental engineering to quantify the biodegradable organic fraction present in wastewater and landfill leachate.

1. Definition and Biological Mechanism

BOD5 represents the mass of dissolved oxygen consumed by aerobic microorganisms (primarily heterotrophic bacteria) to biochemically oxidize and decompose dissolved and suspended organic compounds present in a sample over a 5-day period at a constant temperature of 20°C. During this 5-day window, microorganisms break down simple carbonaceous organic materials (such as volatile fatty acids, carbohydrates, proteins, and sugars) into carbon dioxide, water, and new cellular mass.

2. Laboratory Principles and Calculation

The 5-day incubation standard at 20°C was historically established because 5 days allows adequate time for carbonaceous organic oxidation (Carbonaceous BOD) to occur without significant interference from nitrogen-oxidizing bacteria (Nitrogenous BOD), which typically begin exertion after 5 to 7 days. In laboratory analysis, raw leachate is diluted with aerated nutrient-enriched water to supply sufficient oxygen and prevent oxygen exhaustion. The initial dissolved oxygen (Initial DO) is measured immediately, and the final dissolved oxygen (Final DO) is measured after 5 days of incubation in the dark at 20°C.

- **Standard Calculation:**

$$BOD5 = \frac{(Initial\ Dissolved\ Oxygen\ -\ Final\ Dissolved\ Oxygen)}{Sample\ Volume\ Fraction}$$

(where values are measured in milligrams per liter, mg/L)

3. Role of BOD5 in MSW Landfill Leachate Evaluation

- **Quantifying Active Biodegradable Pollution:** Unlike Chemical Oxygen Demand (COD), which measures total organic matter (both biodegradable and chemically resistant), BOD5 specifically measures the organic load that can be naturally digested by biological organisms.
- **Evaluating Landfill Stabilization (BOD5/COD Ratio):** Tracking BOD5 relative to COD establishes the BOD5/COD biodegradability index. In young landfills (< 5 years), high BOD5 concentrations reflect active acidogenic degradation, resulting in a BOD5/COD ratio greater than 0.3. In mature landfills (> 10 years), BOD5 drops drastically because easily digestible organic matter is exhausted, causing the BOD5/COD ratio to fall below 0.1.
- **Sizing Municipal Treatment Systems:** BOD5 data dictates whether biological pre-treatment (such as anaerobic reactors or aerated lagoons) will be effective or if chemical pre-treatment (such as Polyaluminum Chloride coagulation) is required before discharge.

- **Groundwater Impact in Latur:** When leachate with high BOD5 percolates into shallow basalt aquifers in Latur, subsurface microbes consume dissolved oxygen in groundwater to degrade the organic waste. This creates anaerobic (oxygen-depleted) conditions in local wells, leading to bad odor, foul taste, and the solubilization of toxic metals like Iron and Manganese into drinking water.

4.3 Leachate Composition by Landfill Age

Landfill degradation undergoes aerobic, acidogenic, methanogenic, and stabilization phases:

- **Young Leachate (< 5 years):** Characterized by high volatile fatty acids (~80%), high organic strength (COD > 10,000 mg/L), acidic pH (around 6.5), and high biodegradability (BOD5/COD > 0.3).
- **Matured Leachate (> 10 years):** Dominated by refractory humic and fulvic acids, lower organic content (COD < 4,000 mg/L), alkaline pH (pH > 7.5), and low biodegradability (BOD5/COD < 0.1).

Table 1: Characteristics of Leachate at Different Landfill Ages

Parameters	Young (< 5 years)	Intermediate (5-10 years)	Matured (> 10 years)
Period	Less than 5 years	5 to 10 years	Greater than 10 years
pH	6.5	6.5 to 7.5	Greater than 7.5
COD (mg/L)	Greater than 10000	4000 to 10000	Less than 4000
BOD5/COD Ratio	Greater than 0.3	0.1 to 0.3	Less than 0.1
Organic Compounds	Volatile Fatty Acids (80%)	Volatile Fatty Acids (5-30%) + Humic/Fulvic	Humic and Fulvic acids
Heavy Metals	Less to Sufficient	Less	Less
Biodegradability	Significant	Sufficient	Less

Table 2: Typical Concentrations in Landfill Leachate Comparing with Sewage and Groundwater

Parameters (mg/L)	Young Leachate	Matured Leachate	Typical Sewage	Typical Groundwater
COD	21,000 - 39,000	600 - 3,100	360	20
BOD5	11,000 - 21,000	55 - 110	260	0
TOC	9,500 - 25,000	110 - 1,100	110	5
Volatile Fatty Acids	9,500 - 24,500	50 - 110	60	0

4.4 Hydrogeological Impact on Basalt Groundwater in Latur

Latur District is underlain by hard-rock Deccan Trap basalt flows containing top weathered soil horizons and fractured joint networks. Unlined open dumps allow raw leachate to percolate through

soil into shallow basalt aquifers. Contaminant plumes containing high total dissolved solids (TDS), Electrical Conductivity (EC), Chlorides (Cl-), Nitrates (NO3-), and heavy metals (such as Iron, Manganese, Lead, and Chromium) spread through fractured basalt layers, rendering nearby hand-pumps and borewells unsafe for drinking and domestic usage.

5. Evaluation of Leachate Treatment Methodologies

Selecting an appropriate leachate treatment technology requires evaluating pollutant removal efficiency, capital expenditure, operational feasibility, and regional environmental suitability.

5.1 Biological Treatment Systems

- **Anaerobic Treatment:** Low energy consumption as no oxygenation is required. Operates efficiently in warm operating temperatures (35°C to 55°C), making it highly suitable for warm arid/semi-arid climatic conditions in Maharashtra.
- **Aerobic Treatment:** Includes aerated lagoons, activated sludge systems, rotating biological contactors (RBC), and sequential batch reactors. High ambient temperatures in India reduce the hydraulic retention time needed for organic oxidation compared to cold climates.

5.2 Reverse Osmosis (RO) Membrane Filtration

- High removal efficiency (approaching 99%) for heavy metals, organic matter, and dissolved inorganic solids.
- **Operational Limitations in India:** High levels of suspended solids and organic compounds lead to rapid membrane fouling and salt scaling on feed membrane surfaces. This increases trans-membrane pressure, drops permeate flux, and demands frequent chemical cleaning, making it a costly operation under Indian municipal standards.

5.3 Activated Carbon Adsorption

- Effective for removing non-biodegradable organic matter (COD) and adsorbable organic halogens (AOX) when combined with biological pre-treatment.
- **Operational Limitations in India:** High carbon consumption, limited affinity for residual phosphorus, and elevated running costs make standalone activated carbon adsorption unviable for high-toxicity Indian leachates.

5.4 Chemical Coagulation and Flocculation

- Highly effective for treating old, stabilized leachates with low biodegradability, targeting organic molecule removal.
- **Coagulant Efficiency:** Alum and Calcium Hydroxide remove up to 69% and 54% of COD, and 99.9% and 94% of turbidity, respectively. Advanced coagulants like Polyaluminum Chloride (PACl) and Ferric Chloride (FeCl3) achieve superior COD, ammonia, color, and turbidity removal. PACl has high charge density, requiring lower dosages and producing less sludge.
- **Suitability for Latur:** Simple equipment, low cost, high operational stability, and lack of pre-treatment necessity make coagulation-flocculation using PACl highly suitable for Indian landfill conditions.

5.5 Rotating Biological Contactors (RBC)

- Cyclic-batch RBC systems using perforated acetate discs achieve stable COD removal (up to 65% in batch phase and 52% continuous phase at 6 rpm and 24-hour HRT).

6. Conclusion and Recommendations

6.1 Conclusion

Municipal waste leachate generated from unlined open dumping site poses significant environmental hazards to groundwater quality in surrounding areas through subsurface percolation. In fractured hydrogeological terrains like Latur's Deccan Trap basalts, unmanaged percolation leads to severe aquifer degradation. Evaluating treatment options indicates that biological processes paired with chemical coagulation using Polyaluminum Chloride (PACl) offer practical, cost-effective pre-treatment solutions aligned with local operating conditions.

6.2 Key Strategic Recommendations

1. **Engineered Dumping Facilities:** Construct sanitary landfills equipped with impermeable bottom liners and leachate collection systems.
2. **Mandatory Waste Segregation:** Implement enforced source segregation of domestic, commercial, institutional, and agricultural waste categories across all urban wards.
3. **Target Pre-Treatment:** Deploy chemical coagulation-flocculation using PACl combined with anaerobic biological units to treat collected leachate before final discharge.
4. **Buffer Zones and Water Supply:** Relocate residential settlements and commercial markets away from waste dumping sites, and supply piped drinking water to nearby neighborhoods to protect public health.

7. References

1. Vishnu, "Characterisation and Treatment of Leachate from Municipal Solid Waste Open Dumping," *International Research Journal of Advanced Engineering and Technology*, vol. 6, no. 5, pp. 2189-2193, 2019.
2. I. Ahmad, S. Chelliapan, N. Othman, R. Mohammad, S.A. Kamaruddin, "A Review of Municipal Solid Waste Landfill Management and Treatment of Leachate," *International Journal of Civil Engineering and Technology*, vol. 9, no. 5, pp. 336-348, 2018.
3. B. Bhalla, M.S. Saini, M.K. Jha, "Characterization of leachate from municipal solid waste (MSW) landfilling sites of Ludhiana, India: a comparative study," *International Journal of Engineering Research and Applications*, vol. 2, no. 6, pp. 732-745, 2012.
4. S.M. Raghab, A.M. Abd El Meguid, H.A. Hegazi, "Treatment of leachate from municipal solid waste landfill," *HBRC Journal*, vol. 9, no. 2, pp. 187-192, 2013.
5. M. Gokulkar, "Review on Leachate Generation and Characterization of Different Cities in India," *International Journal for Innovative Research in Science and Engineering*, vol. 7, no. 2, pp. 1818-18122, 2018.
6. S. Ali, "Leachate Characterization and Its Impact on Groundwater Quality Near Municipal Solid Waste Landfill Site of Dubagga, Lucknow," *International Journal of Management, Technology And Engineering*, vol. 8, no. 9, pp. 1766-1773, 2018.
7. A.M. Kundiri, B.A. Umdagas, M.B. Oumarou, "Characterization of leachate contaminants from waste dumpsites in Maiduguri, Borno State," *Arid Zone Journal of Engineering, Technology and Environment*, vol. 13, no. 1, pp. 140-148, 2017.
8. J.A.Q. Jaramillo, W.M. Arango, I.X.C. Salazar, "Use of thermal water as a natural coagulant for domestic wastewater sustainable treatment," *Facultad de Ingeniería*, vol. 26, no. 44, pp. 33-43, 2017.
9. M. Zin, H.A. Aziz, M.N. Adlan, A. Ariffin, "Characterization of leachate at Matang Landfill site, Perak, Malaysia," *Academic Journal of Science*, vol. 1, no. 2, pp. 317-322, 2012.
10. J.S. Yadav, A.K. Dikshit, "Effect of pretreatment by coagulation on stabilized landfill leachate during anaerobic treatment," *Cogent Environmental Science*, vol. 2, no. 1, 2016.
11. S.R. Mise, "Characterization of Leachate from Municipal Solid Waste (MSW) Landfilling Sites of Kalaburagi, Karnataka, India," *International Journal of Scientific Research*, pp. 1576-1588.
12. S. Mor, K. Ravindra, R.P. Dahiya, A. Chandra, "Leachate characterization and assessment of groundwater pollution near municipal solid waste landfill site," *Environmental Monitoring and Assessment*, vol. 118, pp. 435-456, 2006.
13. O. Ohwoghere-Asuma, K.E. Aweto, "Leachate characterization and assessment of groundwater and surface water qualities near municipal solid waste dump site in Effurun, Delta State, Nigeria," *Journal of Environment and Earth Science*, vol. 3, no. 9, pp. 126-134, 2013.
14. S. Mishra, D. Tiwary, A. Ohri, A.K. Agnihotri, "Impact of Municipal Solid Waste Landfill leachate on groundwater quality in Varanasi, India," *Groundwater for Sustainable Development*, vol. 9, 2019.
15. P.S. Reddy, N. Nandini, "Leachate Characterization and Assessment of Groundwater Pollution Near Municipal Solid Waste Landfill Site," *Nature Environment and Pollution Technology*, vol. 10, no. 3, pp. 415-418, 2011.
16. A.D. Topal, A.D. Atasoy, "Reverse osmosis treatment system for landfill leachate: Operation conditions, advantages and challenges," *Environmental Science & Technology*, vol. 5, no. 2, pp. 119-127, 2022.
17. L. San-Pedro, R. Méndez-Novelo, E. Hernández-Núñez, M. Flota-Bañuelos, J. Medina, G. Giacomán-Vallejos, "Selection of the activated carbon type for the treatment of landfill leachate by Fenton-adsorption process," *Molecules*, vol. 25, no. 13, 2020.
18. A.K. Verma, R.R. Dash, P. Bhunia, "A review on chemical coagulation/flocculation technologies for removal of colour from textile wastewaters," *Journal of Environmental Management*, vol. 93, no. 1, pp. 154-168, 2012.
19. Y. Deng, C. Jung, R. Zhao, K. Torrens, L. Wu, "Adsorption of UV-quenching substances (UVQS) from landfill leachate with activated carbon," *Chemical Engineering Journal*, vol. 350, pp. 739-746, 2018.
20. M.A. Hassan, T.P. Li, Z.Z. Noor, "Coagulation and flocculation treatment of wastewater in textile industry using chitosan," *Journal of Environmental Chemical Engineering*, vol. 4, no. 1, pp. 43-53, 2009.
21. Aezeden Mohamed, W. Doaemo, K. Muduli, "A review on fly ash as a sustainable material to reinforce the mechanical properties of concrete," *International Journal of Materials Engineering Innovation*, vol. 13, no. 1, pp. 58-72, 2022.
22. Aezeden Mohamed, K. Muduli, D.K. Yadav, P. Jena, "Corrosion Performance in Grain Structure of C22 in Acidic Environment," *Recent Advances in Industrial Production*, 2020.
23. Y. Wu, J. Tham, "The Impact of Executive Green Incentives and Top Management Team Characteristics on Corporate Value in China," *Sustainability*, vol. 15, no. 16, 2023.
24. L. Yajie, M.G.M. Johar, A.I. Hajamydeen, "Poultry disease early detection methods using deep learning technology," *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science*, vol. 32, no. 3, pp. 1712-1723, 2023.

Impact of Gold and Silver Price Fluctuations on Jewellery Retailers and Customers: An Empirical Study of Jabalpur Division

Author
Kajol Soni
Research Scholar
School Of Studies In Commerce, Samrat Vikramaditya University, Ujjain
Guide
Dr. Smriti Jain
Loti College, Ujjain

Abstract

Gold and silver are among the most important precious metals in India, serving not only as jewellery but also as popular investment options. Their prices are influenced by several domestic and international economic factors such as inflation, interest rates, exchange rate movements, geopolitical events, and changes in global demand and supply. Frequent fluctuations in the prices of these metals directly affect the jewellery industry and influence customers' purchasing behaviour. Jewellery retailers face challenges in inventory management, pricing decisions, profit margins, and maintaining customer demand during periods of high price volatility. Similarly, customers often postpone purchases, reduce spending, or prefer lightweight jewellery when prices increase.

The present study examines the impact of gold and silver price fluctuations on jewellery retailers and customers in the Jabalpur Division of Madhya Pradesh. The study adopts an empirical research approach using both primary and secondary data. Primary data are collected through structured questionnaires administered to jewellery retailers and customers, while secondary data are gathered from government reports, Reserve Bank of India (RBI) publications, World Gold Council reports, and relevant research articles. The study aims to understand how price fluctuations affect business strategies, purchasing decisions, and market behaviour.

The findings are expected to help jewellery retailers improve pricing and inventory strategies while enabling customers to make more informed purchasing decisions. The study also offers useful insights for researchers, policymakers, and industry professionals by highlighting the relationship between economic changes and the jewellery market in the Indian context.

Keywords: Gold Price, Silver Price, Price Fluctuations, Jewellery Retailers, Customer Behaviour, Jabalpur Division, Indian Economy, Precious Metals.

1.Introduction

Gold and silver have occupied a central place in India's economy, culture, and financial system for centuries. Apart from their traditional significance in weddings, festivals, and religious ceremonies, these precious metals are widely regarded as safe investment assets during periods of economic uncertainty. Indian households have consistently viewed gold and silver as reliable stores of wealth, making India one of the world's largest consumers of precious metals.

In recent years, gold and silver prices have experienced significant fluctuations due to various national and international economic developments. Inflation, changes in interest rates, movements in the value of the Indian Rupee against the US Dollar, central bank policies, geopolitical conflicts, global economic uncertainty, and changes in international demand and supply all contribute to price volatility. Events such as the COVID-19 pandemic, international conflicts, and global inflation have further increased uncertainty in precious metal markets.

Price fluctuations create both opportunities and challenges for jewellery retailers. Rising prices often increase inventory costs, reduce customer demand, and affect profit margins. Retailers are therefore required to adopt effective business strategies such as flexible pricing, inventory planning, promotional offers, exchange schemes, digital marketing, and customer relationship management to

remain competitive. At the same time, falling prices may increase customer demand but can also reduce the value of existing inventory.

Customers are equally affected by price changes. Higher prices may encourage customers to postpone jewellery purchases, choose lighter-weight ornaments, or shift towards investment products such as gold coins, digital gold, or exchange-traded funds (ETS).

The Jabalpur Division, consisting of districts with a large number of jewellery businesses and diverse customer groups, provides an appropriate setting for studying these issues. The region represents a mix of urban and semi-urban markets where changing economic conditions directly influence the jewellery trade. relationship between precious metal price fluctuations and the local economy.

This study therefore investigates the impact of gold and silver price fluctuations on jewellery retailers and customers in the Jabalpur Division through an empirical research approach. It seeks to analyse business responses, customer behaviour, and the economic factors responsible for price movements. The findings are expected to contribute to academic literature as well as provide practical recommendations for jewellery businesses, consumers, and policymakers.

2. Review of Literature

The review of literature helps in understanding previous research conducted on gold and silver price fluctuations, customer behaviour, and the jewellery industry. It also identifies the research gap that the present study aims to address.

Shah (2019) examined the effect of gold price fluctuations on the Indian jewellery market. The study found that continuous changes in gold prices influenced consumer purchasing decisions and affected retailers' sales performance. It suggested that jewellery retailers should adopt flexible pricing and inventory management strategies to remain competitive.

Baur and Lucey (2010) analysed gold as a safe-haven asset during periods of financial uncertainty. Their study concluded that investors prefer gold during economic crises, leading to sharp price increases. The research highlighted the strong relationship between economic instability and precious metal prices.

World Gold Council (2023) reported that inflation, interest rate changes, central bank purchases, and geopolitical uncertainty remained the major factors affecting global gold prices. The report also observed increasing investment demand for gold despite fluctuations in consumer jewellery demand.

Reserve Bank of India (2024) explained that exchange rate movements, inflation, and monetary policy significantly influence the Indian bullion market. The report emphasized global market conditions and the value of the Indian Rupee against the US Dollar.

Kumar and Sharma (2021) studied customer buying behaviour in the Indian jewellery market. The researchers found that consumers became more price-conscious during periods of rising gold prices. Many customers preferred lightweight jewellery, instalment purchase schemes, and exchange offers.

Singh (2022) investigated the business strategies adopted by jewellery retailers during periods of price volatility. The study found that retailers increasingly relied on digital marketing, customer loyalty programmes, advance booking schemes, and better inventory planning to reduce business risk. International Monetary Fund (IMF, 2023) highlighted that global inflation, rising interest rates, and geopolitical tensions significantly affected commodity markets, including precious metals. These macroeconomic developments influenced investment decisions across both developed and developing economies.

Patel and Mehta (2020) examined the impact of gold price changes on small jewellery businesses. Their findings showed that smaller retailers were more vulnerable to price volatility due to limited financial resources and inventory management capacity.

Overall, previous studies confirm that gold and silver price fluctuations affect retailers, customers, and investment decisions. However, very limited research has specifically examined the

combined impact on both jewellery retailers and customers in the Jabalpur Division through an empirical approach.

3. Research Gap

Most previous studies have focused on gold as an investment asset, international bullion markets, or consumer behaviour in large metropolitan cities. Only a few studies have examined the combined impact of gold and silver price fluctuations on jewellery retailers and customers simultaneously.

Furthermore, limited empirical research has been conducted in the Jabalpur Division of Madhya Pradesh. Regional market conditions, customer preferences, and business strategies differ across locations; therefore, findings from other regions cannot always be applied to Jabalpur Division. This study attempts to fill this gap by providing empirical evidence based on data collected from local jewellery retailers and customers.

4. Need of the Study

The jewellery industry contributes significantly to India's economy through employment generation, exports, and retail business. Frequent fluctuations in gold and silver prices create uncertainty for both retailers and customers.

The present study is necessary because it:

Examines the impact of price fluctuations on jewellery businesses.
Analyses changes in customer purchasing behaviour.
Identifies the strategies adopted by jewellery retailers.
Provides practical recommendations for improving business performance.
Supports policymakers and researchers in understanding regional market behaviour.

5. Objectives of the Study

The study has the following objectives:

1. To examine the impact of gold and silver price fluctuations on jewellery retailers in the Jabalpur Division.
2. To analyse the effect of price fluctuations on customers' purchasing behaviour.
3. To identify the strategies adopted by jewellery retailers to manage price volatility.
4. To study the influence of economic factors such as inflation, exchange rates, and global market trends on precious metal prices.
5. To provide suitable suggestions for improving business performance and customer satisfaction.

6. Research Hypotheses

The study is based on the following hypotheses:

H_{01} (Null Hypothesis): Gold and silver price fluctuations have no significant impact on jewellery retailers in the Jabalpur Division.

H_{11} (Alternative Hypothesis): Gold and silver price fluctuations have a significant impact on jewellery retailers in the Jabalpur Division.

H_{02} (Null Hypothesis): Gold and silver price fluctuations have no significant impact on customers' purchasing behaviour.

H_{12} (Alternative Hypothesis): Gold and silver price fluctuations have a significant impact on customers' purchasing behaviour.

7. Research Methodology

The present study follows an empirical and descriptive research design to examine the impact of gold and silver price fluctuations on jewellery retailers and customers in the Jabalpur Division. Both qualitative and quantitative approaches have been used to obtain a comprehensive understanding of the research problem.

7.1 Research Design

The study is descriptive and analytical in nature. It focuses on analysing the relationship between fluctuations in gold and silver prices and their influence on business strategies of jewellery retailers as well as customers' purchasing behaviour.

7.2 Sources of Data

The study is based on both primary and secondary data.

Primary Data Primary data are collected through a structured questionnaire from jewellery retailers and customers in the Jabalpur Division.

Secondary Data Secondary data are collected from:

- Reserve Bank of India (RBI)
- World Gold Council Reports
- Ministry of Commerce and Industry
- Research journals
- Books
- Government publications
- Online databases and official websites

7.3 Sampling Design

Particular	Description
Study Area	Jabalpur Division (Madhya Pradesh)
Respondents	Jewellery Retailers and Customers
Sampling Technique	Convenience Sampling
Sample Size	200 Respondents (100 Retailers +100 customers)
Research Instrument	Structured Questionnaire

The selected sample represents both business owners and consumers to understand their experiences regarding precious metal price fluctuations.

7.4 Data Analysis Tools

The collected data are analysed using the following statistical techniques:

- Percentage Analysis
- Mean Score Analysis
- Weighted Average
- Chi-Square Test
- Simple Correlation Analysis
- Tables and Graphical Presentation

These statistical tools help in identifying the relationship between price fluctuations and respondents' opinions.

8. Data Analysis and Interpretation

Table 1

Major Factors Responsible for Gold and Silver Price Fluctuations

Factor	Respondents (%)
Inflation	32
International Gold Prices	26
Exchange Rate (₹/US$)	18
Interest Rate	12
Geopolitical Events	12
Total	**100**

Interpretation

The majority of respondents (32%) believe that inflation is the most important factor influencing gold and silver prices. International market prices account for 26%, while exchange rate movements contribute 18%. Interest rates and geopolitical events each account for 12%. This indicates that both domestic and global economic factors significantly influence precious metal prices.

Table 2

Impact of Price Fluctuations on Jewellery Retailers

Business Impact	Percentage (%)
Decrease in Sales	40
Increase in Inventory Cost	28
Lower Profit Margin	20
No Major Impact	12
Total	**100**

Interpretation

Most jewellery retailers (40%) reported that rising gold and silver prices reduce sales. About 28% experienced higher inventory costs, while 20% reported reduced profit margins. Only 12% believed that price fluctuations had little impact on their business.

Table 3

Customer Response to Rising Gold and Silver Prices

Customer Behaviour	Percentage (%)
Delay Purchase	35
Buy Lightweight Jewellery	30
Continue Purchase	18
Shift to Silver Jewellery	17
Total	**100**

Interpretation

The findings show that 35% of customers postpone jewellery purchases when prices rise. Around 30% prefer lightweight jewellery, while 17% shift towards silver jewellery because it is relatively affordable. Only 18% continue purchasing without changing their behaviour.

Table 4

Strategies Adopted by Jewellery Retailers

Strategy	Percentage (%)
Exchange Offers	30
Instalment Payment Schemes	25
Digital Marketing	20
Inventory Management	15
Festival Discounts	10
Total	**100**

Interpretation

Exchange offers (30%) and instalment payment schemes (25%) are the most common strategies adopted by jewellery retailers. Digital marketing (20%) has also become an important business strategy for attracting customers during periods of price volatility.

9. Results and Discussion

The study reveals that fluctuations in gold and silver prices significantly influence both jewellery retailers and customers in the Jabalpur Division. Inflation, international market movements, and exchange rate changes are the major reasons behind price volatility.

Jewellery retailers face reduced sales, increasing inventory costs, and shrinking profit margins during periods of rising prices. To overcome these challenges, retailers increasingly depend on exchange schemes, instalment facilities, digital marketing, and better inventory planning.

Customers also modify their purchasing behaviour according to market conditions. Many postpone purchases or choose lightweight jewellery to manage rising costs. Some customers shift towards silver jewellery because it is comparatively affordable. However, due to cultural traditions, weddings, and festivals, a section of consumers continues purchasing gold despite higher prices.

Overall, the findings support the alternative hypotheses and indicate that gold and silver price fluctuations have a significant impact on both jewellery retailers and customers. The results also

suggest that understanding economic trends and adopting suitable business strategies can help reduce the adverse effects of price volatility.

10. Major Findings

The study provides several important findings regarding the impact of gold and silver price fluctuations on jewellery retailers and customers in the Jabalpur Division.

Gold and silver prices are mainly influenced by inflation, exchange rate fluctuations, international market conditions, and geopolitical events.

Price fluctuations significantly affect the sales performance of jewellery retailers. Many retailers experience lower sales and reduced profit margins during periods of high prices.

Increasing gold and silver prices raise inventory costs, making stock management more difficult for jewellery retailers.

Customers become more price-conscious when precious metal prices increase. Many postpone their purchases or reduce the quantity of jewellery purchased.

A considerable number of customers prefer lightweight jewellery or silver ornaments when gold prices rise.

Exchange offers, instalment payment schemes, and digital marketing are the most effective business strategies adopted by jewellery retailers to maintain customer demand.

Weddings, festivals and cultural traditions continue to influence jewellery purchases despite fluctuations in gold and silver prices.

The study confirms that price fluctuations have a significant impact on both jewellery retailers and customers, supporting the alternative hypotheses.

11. Suggestions

Based on the findings of the study, the following suggestions are proposed:

- Jewellery retailers should adopt efficient inventory management techniques to reduce the financial burden caused by price fluctuations.
- Retailers should introduce flexible payment options such as instalment schemes and advance booking facilities to attract customers.
- Digital marketing and online jewellery platforms should be strengthened to improve customer reach and business growth.
- Customers should compare market prices and make informed purchasing decisions based on their financial capacity and long-term investment objectives.
- Government agencies and financial institutions should create awareness regarding responsible investment in precious metals.
- Jewellery retailers should provide transparent pricing, hallmark-certified products, and quality assurance to increase customer confidence.
- Retailers should diversify their product range by introducing lightweight jewellery and affordable silver collections to meet changing customer preferences.
- Future business planning should consider inflation, exchange rate movements, and global economic trends while making pricing and inventory decisions.

12. Conclusion

Gold and silver continue to play a significant role in the Indian economy as both investment assets and valuable jewellery products. However, frequent fluctuations in their prices create major challenges for jewellery retailers and influence customers' purchasing behaviour.

The present empirical study conducted in the Jabalpur Division demonstrates that inflation, exchange rate movements, international market conditions, and global economic uncertainty are among the major factors affecting precious metal prices. These fluctuations influence retailers' business performance by reducing sales, increasing inventory costs, and lowering profit margins. At the same time, customers respond by postponing purchases, choosing lightweight jewellery, or shifting towards relatively affordable silver products.

The findings further indicate that jewellery retailers who adopt customer-oriented strategies such as exchange offers, instalment facilities, digital marketing, and efficient inventory management are better able to cope with market uncertainty. Customer trust, product quality, transparent pricing, and effective communication also contribute to business sustainability.

Overall, the study concludes that gold and silver price fluctuations have a significant impact on both jewellery retailers and customers in the Jabalpur Division. The research contributes to the existing literature by providing regional empirical evidence and offers practical recommendations for retailers, customers, researchers, and policymakers. Future studies may extend this research to other regions of India or examine the influence of digital investment platforms and changing consumer preferences on the precious metals market.

13. References (Apa 7th Edition)

1. Baur, D. G., & Lucey, B. M. (2010). Is gold a hedge or a safe haven? An analysis of stocks, bonds and gold. Financial Review, 45(2), 217–229.
2. International Monetary Fund. (2023). World Economic Outlook. Washington, DC: IMF.
3. Kumar, R., & Sharma, P. (2021). Consumer buying behaviour towards gold jewellery in India. International Journal of Commerce and Management Research, 7(3), 45–52.
4. Patel, M., & Mehta, S. (2020). Impact of gold price fluctuations on small jewellery retailers. International Journal of Business Studies, 5(2), 61–69.
5. Reserve Bank of India. (2024). Report on Currency and Finance. Mumbai: RBI.

Evaluation of Adoption Barriers and Noise Pollution Dynamics of Electric Vehicles: A Comprehensive Review and Future Outlook

Miss. Priyanka R. Gaikwad
Research Student, Department of Environmental Science, Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce and Science College, Nanded, Maharashtra, India.
Dr. Krishnanand B. Patil
Assistant Professor, Department of Environmental Science, Hutatma Jaywantrao Patil Mahavidyalya, Himayatnagar, Dist. Nanded.
Dr. Anand R. Ashturkar
Assistant Professor and Head, Department of Environmental Science, Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce and Science College, Nanded, Maharashtra, India.
Environmental Education and Research Centre, N. S. B. College, Nanded.

Abstract:
Electric vehicles (EVs) have moved from a niche market to a central position in global transportation policy. This paper examines the actual advantages and ongoing disadvantage of battery electric vehicles compared to traditional internal combustion engine (ICE) automobiles, with clearly emphasis on their auditory profile and urban noise pollution. By analyzing operational performance, acoustic impact, running costs, life-cycle environmental effects, and grid requirements, this study provides a clear assessment of where EV technology excels and where structural difficulties remain. The findings indicate that while EVs significantly reduce outlet emissions, cut urban traffic noise by 4 to 10 decibels at low speeds, lower long-term maintenance costs, and deliver superior energy conversion efficiency, widespread adoption continues to be hampered by high initial purchase prices, limited public charging infrastructure, long recharge times, and critical mineral supply restriction. Moreover, the extreme quietness of EVs at low speeds has created new pedestrian safety concerns, necessitating regulatory solutions like Acoustic Vehicle Alerting Systems (AVAS).
Keywords: *Electric Vehicles, Urban Noise Pollution, Acoustic Vehicle Alerting System (AVAS), Battery Technology, Decibel Reduction.*

Introduction:

The global transportation sector accounts for approximately one-fifth of global carbon dioxide (CO_2) emission, while also serving as the single primary source of chronic urban noise pollution. Long-term exposure to urban traffic noise above 55 decibels is linked to sleep disruption, elevated stress hormones, cardiovascular health risks, and impaired cognitive development in children.

To meet climate targets and improve urban quality of life, governments and automotive manufacturers are shifting away from internal combustion engine (ICE) vehicles toward electric powertrains. While battery electric vehicles (BEVs) eliminate tailpipe exhaust emissions, they fundamentally alter the urban soundscape. This paper breaks down the core benefits and limitations of EVs—including their acoustic impacts on public health and pedestrian safety—to evaluate the overall trade-offs of this ongoing transport transition.

Methodology:

This research uses a comparative synthesis methodology, collecting data from environmental protection studies, acoustic research papers, energy agency publications, and transportation literature. The evaluation framework compares Battery Electric Vehicles (BEVs) against Conventional Internal Combustion Engine (ICE) vehicles across six principal dimensions:

1). **Acoustic Profile & Urban Noise Impact:** Sound emissions across various speed thresholds.
2). Energy Efficiency & Performance: Motor efficiency and regenerative braking dynamics.
3). Economic Factors: Price, maintenance and charging expenses over a typical 10-year lifespan.

4). **Environmental Footprint:** Direct tailpipe emissions v/s full cradle-to-grave life-cycle impacts.
5). Infra-structural Practicality: Charging speeds, grid integration, and range reliability.
6). Supply Chain Dynamics: Raw material extraction and battery recycling.

Results and Discussion:

Advantages of Electric Vehicles:

A. Drastic Reduction in Urban Noise Pollution: Unlike ICE vehicles, which rely on controlled internal explosions, intake valves, and exhaust resonance, electric motors operate with near-silent mechanical motion.

1). Low-Speed Noise Reduction: At speeds below 30–50 km/h, motor and exhaust noise dominate ICE vehicles. EVs generate negligible motor noise, achieving a 4 to 10 dB sound level reduction during urban stop-and-go driving. Since decibels are measured on a logarithmic scale, a 10 dB drop represents a 50% decrease in perceived loudness.

2). Public Health Benefits: Widespread EV adoption in dense urban corridors significantly. lowers baseline environmental noise, leading to better sleep quality, lower stress levels, and reduced hypertension risks for city residents.

3). Lower Braking Noise: Regenerative braking slows the vehicle using electromagnetic resistance rather than mechanical friction pads, virtually eliminating high-frequency brake squeals during stop-and-go city traffic.

B. High Energy Efficiency and Mechanical Simplicity: Electric motors convert over 85–90% of electrical energy from the grid into movement at the wheels. By comparison, traditional gasoline engines convert only 20–30% of the fuel's chemical energy into movement, wasting the rest as ambient heat.

Mechanically, an electric drivetrain contains roughly 20 moving parts, compared to over 2,000 in a conventional engine and transmission setup. The removal of spark plugs, timing belts, oil filters, exhaust systems, and complex multi-speed gearboxes eliminates common mechanical failure points and vibration sources.

C. Operating Costs and Maintenance: Running costs for EVs are substantially lower than combustion counterparts:

1). Lower Fuel Costs: Driving on grid electricity costs roughly 40% to 70% less per kilometer than purchasing liquid gasoline.

2). Minimal Maintenance: EVs eliminate routine oil changes, spark plug replacements, exhaust repairs, and emissions testing.

D. Instant moment of force and Driving Dynamics: Electric motors produce maximum moment of force instantly from a complete stop, providing smooth and rapid acceleration without gear-shift lags. Mounting heavy battery packs beneath the cabin floor lowers the vehicle's center of gravity, improving handling and rollover stability.

Disadvantages and Challenges of Electric Vehicles:

A. Acoustic Safety Hazards and Legal Noise Mandates (AVAS): While low noise levels benefit residents, extreme quietness creates serious safety concerns for vulnerable road users, particularly visually impaired pedestrians, elderly individuals, and cyclists who rely on acoustic cues to detect approaching traffic.

1). The "Silent Danger" Zone: At speeds below 20–30 km/h, EVs are so quiet that pedestrians often fail to notice them arriving from around blind corners or parking spaces.

2). Mandated Artificial Noise (AVAS): To prevent accidents, international regulations (such as UN Regulation 138 and US NHTSA mandates) now require all new EVs to carry an Acoustic Vehicle Alerting System (AVAS). These systems project artificial synthetic sound (typically 56 to 75 dB) outside the vehicle at speeds up to 20–30 km/h to alert pedestrians.

3). Noise Convergence at High Speeds: At speeds above 50 km/h, tire-pavement friction and wind resistance become the dominant sources of vehicle noise. Consequently, an EV travelling on a highway at 100 km/h is nearly as loud as a modern gasoline car, limiting the noise-reduction benefits

of EVs strictly to low-speed urban zones.

B. High Initial Purchase Price: The high cost of traction battery packs makes EVs more expensive to purchase upfront than equivalent gasoline vehicles. Supply chain pressure on key raw materials (lithium, nickel, and cobalt) keeps base prices elevated.

C. Environmental Impact of Battery Production: While EVs produce zero direct tailpipe emissions, producing their batteries requires energy-intensive mining. Extracting raw minerals demands vast amounts of energy and water, generating higher upfront manufacturing carbon emissions than conventional vehicle assembly.

Comparative Summary:

Metric / Dimension	Electric Vehicle (BEV)	Internal Combustion Engine (ICE)
Low-Speed Noise (<30 km/h)	Very Low (40 - 56 dB), requires AVAS sound)	Moderate to High (65 - 75 dB)
High-Speed Noise (>50 km/h)	Moderate (Tire & wind noise dominate)	Moderate to High (Engine + tire/wind noise)
Powertrain Efficiency	85% – 90%	20% – 30%
Tailpipe Emissions	Zero (0 g/km)	Direct CO_2, NOx, Particulates
Upfront Purchase Cost	Higher (+20% to 35% average premium)	Lower baseline cost
Refueling / Charging Time	20 min – 10 hours	3 – 5 minutes
Mechanical Maintenance	Low (Minimal moving parts)	Moderate to High (Oil, filters, belts)

Conclusion:

Electric vehicles represent a transformative step toward cleaner, quieter urban transportation. Their primary advantages—high powertrain efficiency, zero outlet pollution, significantly lower operating costs, and substantial urban noise reduction—make them far superior to combustion vehicles for city driving.

However, the transition brings distinct challenges. The elimination of engine sound creates pedestrian safety risks at low speeds, requiring synthetic AVAS sound regulations to protect pedestrians. Furthermore, high upfront costs, slow charging speeds relative to petrol pumps, and material-heavy battery manufacturing mean that widespread EV adoption requires balanced policy, infrastructure investments, and technology improvements.

Recommendations:

To maximize the acoustic, environmental, and economic benefits of electric vehicles, the following actions are recommended:

1. **Optimize AVAS Sound Design:** Regulators and manufacturers should design AVAS warning tones that are easily directional and detectable by visually impaired pedestrians without adding unnecessary acoustic pollution back into urban environments.
2. **Implement Low-Noise Road Surfaces:** Because tire-pavement friction dominates EV sound at speeds above 30–50 km/h, municipalities should pair EV adoption with low-noise asphalt pavements to reduce high-speed traffic sound.
3. **Expand Charging Infrastructure:** Governments should prioritize installing public chargers in residential neighborhoods and multi-family complexes so drivers lacking off-street parking can reliably recharge.
4. **Advance Battery Chemistries:** Accelerate adoption of cobalt-free chemistries like Lithium Iron Phosphate (LFP) and upcoming Solid-State batteries to lower production costs, improve safety, and extend battery lifespans.
5. **Enforce Battery Recycling Programs:** Mandate closed-loop recycling systems to recover up to 95% of critical minerals from retired battery packs, reducing reliance on raw mineral mining.

References:

1. A. Mahdavian et al.(2021). "Drivers and barriers to implementation of connected, automated, shared, and electric vehicles: An agenda for future research*," IEEE Access, vol. 9, pp. 22195-22213.*
2. B. M. Sopha, D. M. Purnamasari, and S. Ma'mun (2022). "Barriers and enablers of circular economy implementation for electric-vehicle batteries: From systematic literature review to conceptual framework," *Sustainability, vol. 14, no. 10, p. 6359.*
3. B. Nykvist, F. Sprei, and M. Nilsson (2019). "Assessing the progress toward lower priced long range battery electric vehicles," *Energy Policy, vol. 124, pp. 144–155.*
4. D. Schweizer et al.(2023)."Noise emissions: What to expect from electric vehicles compared to combustion vehicles?," in Proceedings of the 29th *International Congress on Sound and Vibration (ICSV 29), (Prague, Czech Republic).*
5. F. Alanazi (2023). "Electric vehicles: Benefits, challenges, and potential solutions for widespread adaptation," *Appl. Sci., vol. 13, no. 10, p. 6016.*
6. G. Haddadian, M. Khodayar, and M. Shahidehpour (2015).''Accelerating the global adoption of electric vehicles: Barriers and drivers,'' *Electr. J., vol. 28, no. 10, pp. 53–68.*
7. I. Salleh, M. M. Zain and R. Raja Hamzah (2013)." Evaluation of Annoyance and Suitability of a Back-Up Warning Sound for Electric Vehicles," *International Journal of Automotive and Mechanical Engineering (IJAME), vol. 8, pp. 1267-1277.*
8. IEA—International Energy Agency, Global EV Outlook (2024): Moving Towards Increased Affordability; *IEA, International Energy Agency: Paris, France.*
9. Johnson A & Lee B (2021). The future of electric vehicles: Trends and challenges, *Electric Vehicle Journal, 8(3) , 201–215.*
10. Kumar, M.; Panda, K.P.; Naayagi, R.T.; Thakur, R.; Panda, G (2023). Comprehensive Review of Electric Vehicle Technology and Its Impacts: Detailed Investigation of Charging Infrastructure, Power Management, and Control Techniques. *Appl. Sci. 13, 8919.*
11. M. Adhikari et al. (2020) "Identification and analysis of barriers against electric vehicle use," *Sustainability*, *vol. 12, no. 12, p. 4850.*
12. Nijland M, Smokers R & Achten P (2019). Public charging infrastruc ture for electric vehicles in urban areas: *A review of smart city approaches, Energy Research & Social Science, 51,174–192.*
13. N. Berkeley et al. (2017)."Assessing the transition towards Battery Electric Vehicles: A Multi-Level Perspective on drivers of, and barriers to, take up," *Transp. Res. A Policy Pract., vol. 106, pp. 320-332.*
14. S. Z. Rajper and J. Albrecht (2020). "Prospects of electric vehicles in the developing countries: *A literature review," Sustainability, vol. 12, no. 5, p. 1906.*
15. S. Baclet et al.(2025). "A correction model for the noise emissions of light electric vehicles during acceleration [under revision]," *Applied Acoustics.*
16. T. L. Sheldon, R. Dua, and O. A. Alharbib (2023). ''How cost-effective are electric vehicle subsidies in reducing tailpipe-CO2 emissions? An analysis of major electric vehicle markets,'' *Energy J., vol. 44, no. 3, pp. 223–250.*
17. Umair, M., & Arbazuddin, M. (2024). Environmental Impact of Electric Vehicles and the Changing Landscape of Indian Urban Transport. *Science and Technology, 14(1), 4–11.*

Effectiveness of a Professional Development Workshop on Enhancing Teaching Competencies among B.Ed. Student Teachers: A Pre-test–Post-test Experimental Study

Ms. Aaliya Khan
Teacher, R.N. Podar School, Santacruz, Mumbai.
Dr. Vinayak Shinde
Asst. Prof. Humera Khan College of Education, Jogeshwari, Mumbai

Abstract

In this study, the effectiveness of a professional development workshop in enhancing the teaching competencies, classroom management, lesson plans, study skills, and professional readiness of B.Ed. student teachers was tested. One group pretest-post-test experimental research design was used. A total of thirty (30) B.Ed. student teachers were exposed to the intervention. Achievement test consisting of ten multiple choice questions was conducted before and after the intervention. The data collected were analyzed using descriptive statistics such as mean, standard deviation, and inferential statistics such as paired samples t-test. The results indicate a significant difference between post-test and pre-test mean score ($t = 12.84$, $p < 0.01$). Hence, the null hypothesis was rejected. It can be concluded that the intervention improved the professional knowledge and teaching competencies of prospective teachers.

Keywords: Teacher Education, Experimental Design, Professional Development, B.Ed., Teaching Competency

Introduction

"Education is not the filling of a pail, but the lighting of a fire." — William Butler Yeats

The timeless quote above is a reminder of the essence of education, which is not only about disseminating knowledge, but also about fostering the spirit of inquiry, thinking critically and continuous learning. In the rapidly changing world today, a teacher should be not only a subject expert but also a facilitator, mentor, innovator, and a lifelong learner capable of awakening potential in each and every student.

In line with the changing dynamics in the sphere of education and the adoption of the National Education Policy (NEP 2020), teacher education has experienced drastic changes as well. Apart from teaching students in a traditional way, the duties of a modern teacher are extended to the use of technology, creation of inclusive learning environment, encouraging students to think critically and promoting their holistic development. As a result, modern educators need to have multidimensional competencies, among others: the ability to develop lessons properly; control classroom situation; communicate effectively; apply flexible teaching approaches; think reflectively; collaborate and adhere to professional ethics.

Workshops for professional development have a pivotal role to play in equipping the teachers of tomorrow to face up to these demands. Workshops offer learning experiences that are structured, experiential, and collaborative in nature; and therefore they go a long way in making the link between the theory and practice of education. The aim is to increase teaching proficiency, to instill confidence and to foster reflection and innovation in the process of teaching that is envisaged by NEP 2020. Given the significance of professional development, the current study explores the effectiveness of a professional development workshop in experimental research mode.

Need for the Study

Teacher education becomes very important in order to develop competent teachers to fulfil the changing requirements of the education system. In connection with the introduction of the NEP 2020, it becomes necessary for the teacher educators to be skilled with pedagogical skills, classroom management skills, reflective practices, and professional skills. Thus, it has become essential to

provide professional development programs that would reduce the gap between theoretical learning and practical classroom teaching.

The professional development workshops provide experience-based learning to the prospective teachers in developing teaching competencies and classroom preparedness. However, there are very few empirical studies available on the efficacy of such interventions among the B.Ed. student teachers. Therefore, this study was conducted to evaluate the efficacy of a professional development workshop through a pre-test/post-test experimental design so as to find out the efficacy of the program on the teaching competencies and professional preparedness of the B.Ed. student teachers.

Aim

- To study the effectiveness of a Professional Development Workshop on Enhancing Teaching Competencies among B.Ed. Student Teachers.

Objectives

1. To assess the teaching competency of B.Ed. student teachers before the intervention.
2. To assess the teaching competency after the intervention.
3. To determine the effectiveness of the professional development workshop.

Operational Definition

➢ **Professional Development**

Professional development refers to structured learning experiences that enhance the knowledge, skills, attitudes, and professional competencies required for effective teaching. In the present study, professional development is operationalized as a one-day competency-based workshop covering lesson planning, classroom management, teaching strategies, communication skills, reflective practices, and professional ethics, provided to B.Ed. student teachers.

➢ **Teaching Competency**

Teaching competency refers to the knowledge, skills, attitudes, and professional abilities required to plan, deliver, manage, and evaluate effective classroom instruction. In the present study, teaching competency is operationalized as the scores obtained by B.Ed. student teachers on a researcher-developed achievement test consisting of 10 multiple-choice questions, administered before and after the professional development workshop. Improvement in post-test scores over pre-test scores indicates enhanced teaching competency.

Hypothesis

H_0: There is no significant difference between the mean pre-test and post-test scores of B.Ed. student teachers.

Research Methodology

Variable	**Description**
Research Design	One Group Pre-test–Post-test Experimental Design
Method	Experimental Method
Sample	30 B.Ed. Student Teachers
Sampling Technique	Purposive Sampling
Tool	Researcher-developed Achievement Test (10 MCQs)
Statistical Techniques	Mean, Standard Deviation, Paired Sample *t*-Test

Experimental Design

Pre-test	**Treatment**	**Post-test**
O_1	Professional Development Workshop	O_2

Data Analysis

Table 1

Mean Scores of Pre-test and Post-test

Test	**N**	**Mean**	**SD**
Pre-test	30	4.30	1.12
Post-test	30	8.73	0.82

Interpretation

The mean score increased from 4.30 in the pre-test to 8.73 in the post-test, indicating considerable improvement in participants' knowledge after attending the workshop.

Table 2

Paired Sample t-Test

Test	Mean Difference	t-value	df	Level
Pre-test vs Post-test	4.43	12.84	29	Significant at 0.01

Critical t-value (0.01 level, df = 29) = 2.756

Since the obtained t-value (12.84) is greater than the table value 2.756, the result is statistically significant.

Interpretation of the t-test

The obtained *t*-value (12.84) exceeds the critical value at the 0.01 level of significance. Therefore, there exists a significant difference between the mean scores of the pre-test and post-test.

Hence, the null hypothesis is rejected.

The findings indicate that the professional development workshop significantly improved the teaching competencies, classroom management skills, lesson planning abilities and professional preparedness of B.Ed. student teachers.

Findings

- The pre-test mean score was relatively lower, meaning there was less previous knowledge.
- The post-test mean score improved significantly after the intervention.
- The paired sample t-test revealed a significant improvement.
- The workshop was very successful in improving participants' professional skills.
- The null hypothesis was rejected.

Educational Implications

- Teacher education institutions should organize competency-based professional development workshops regularly.
- Practical demonstrations and reflective learning should be integrated into B.Ed. programmes.
- Similar interventions can improve classroom readiness and teaching effectiveness.
- Continuous professional development enhances confidence among prospective teachers.

Conclusion

The study concludes that the professional development workshop had a significant positive effect on the teaching competencies of B.Ed. student teachers. The statistically significant difference between pre-test and post-test scores confirms the effectiveness of the intervention. Therefore, the null hypothesis stating that there is no significant difference between pre-test and post-test scores is rejected. The findings support the inclusion of structured professional development programmes in teacher education curricula to prepare future educators for contemporary classroom challenges.

References

1. Aggarwal, J. C. (2019). *Teacher and Education in a Developing Society* (6th ed.). Vikas Publishing House.
2. National Council for Teacher Education. (2014). *Norms and Standards for Bachelor of Education (B.Ed.) Programme*. New Delhi: NCTE.
3. National Council of Educational Research and Training. (2023). *National Curriculum Framework for School Education (NCF 2023).* New Delhi: NCERT.
4. Ministry of Education. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India.
5. Best, John W., & Kahn, James V. (2018). *Research in Education* (10th ed.). Pearson Education.
6. Creswell, John W., & Creswell, J. David. (2018). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (5th ed.). Sage Publications.
7. Gay, L. R., Mills, Geoffrey E., & Airasian, Peter. (2019). *Educational Research: Competencies for Analysis and Applications* (12th ed.). Pearson.
8. Mertler, Craig A. (2022). *Introduction to Educational Research* (3rd ed.). Sage Publications.
9. UNESCO. (2021). *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education.*

Understanding the Digital Literacy and its Importance in-Current Era

Jyoti Laxman Tarode
Yashwantrao Chavan KMC College Kolhapur.

Abstract:

In the contemporary era, rapid technological advancements have transformed the global socioeconomic lansscape, making digital literacy a foundational survival skill rather than an optional competency. Moving beyond mere technical encompasses multi-dimensional capabilities, including data evaluation, content creation, and complex problem- solving. This paper explores the evolving definition of digital literacy and examines its critical importance across education, employment, and everyday civic life. As the public digital ecosystem expands, individuals require technical, cognitive, and social-emotional competencies to successfully mitigate threats like misinformation, data manipulation, and cyber security risks.Furthermore, this study highlights how disparities in digital access and skills perpetuate the digital divide, limiting economic development. The paper concludes that targeted public awareness campaigns, educational curriculum overhauls, and cross-sector training initiative are essential to foster a secure, inclusive and empowered information society.

Key words - Digital Literacy, information Age, Cybersecurity, Technical Proficiency, Digital Divide.

Introduction:

Digital literacy means knowing how to use computers.phones, and the internet safely and well. In the ancient period, people did not have computers, but they still had a type of literacy based on reading, writing on stone or paper, and sharing knowledge.Today, digital literacy is important because it help people find jobs, learn new skills, and connect with the world. In the 21st century, digital technology has become an integral part of everyday life. The widespread use of computers, smartphones,the internet, and digital application has transformed the way people communicate,learn,work,conduct business, and access government services. As a result, digital literacy has emerged as a fundamental skill required for effectively in the modern digital society. Digital literacy refers to the ability to use digital technologies confidently, safely, and responsibly to access, evaluate, create, and share information. It includes technical skills, critical thinking, communication, problem-solving, digital ethics, and cyber security awareness.A digitally literate person is not only able to operate digital devices but also understands how to use digital resources effectively while protecting personal information and respecting ethical standards. In India, initiatives such as the Digital India programme, the National Digital Literacy Mission (NDLM),and the Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan (PMGDISHA) have played an important role in promoting digital literacy and reducing the digital divide.These programmers aim to empower citizens by improving their digital skills and enabling them to access online services effectively.

This research paper aims to understand the concept of digital literacy, examine its importance in the current era, explore its role in different sectors, and identify the challenges faced in achieving digital literacy, and suggest measures for promoting digital inclusion. The study highlights how digital literacy contributes to personal development, economic growth, and the creation of an inclusive and knowledge-based society.

Meaning of Digital Literacy –

Digital literacy is the ability to use digital technologies confidently, efficiently, ethically, and safely to access, manage, evaluate,create,and communicate information. According to UNESCO, digital literacy combines technical, cognitive, and social skills required for effective participation in the digital world.

Research Mythology

Objectives of the Study

1. To understand the concept and meaning of digital literacy.

2. To study the evolution and importance of digital literacy in the Current era.
3. To examine the role of digital literacy in education, employment, business, and daily life.
4. To analyze the impact of digital literacy on communication, access to information, and digital financial services.
5. To identify the challenges and barriers to digital literacy among different sections of society.

Scope of the Study- The study covers-

1. The concept and evolution of digital literacy.
2. Importance of digital literacy in education, employment, business, healthcare, communication, and financial services.
3. Government initiative for promoting digital literacy.
4. Challenges and barriers to digital literacy.
5. Future prospects of digital literacy in the digital economy.

Research Methodology –

- Source of Data- Secondary Data Sources –Books, journals, research articles, websites.

Digital Literacy – is an individual's ability to find evaluate, and communicate information using digital devices or digital media platfoems, as well as the ability to navigate, evaluate, create, and communicate information in digital environments. Digital literacy combines technologies to create, evaluate, and share information, and critically examining their social and political impacts. Digital literacy inititially focused on digital on skills and stand-alone computers, but the advent of the internet and social media use has shifted some of its focus to mobile divvies. Digital literacy is related to, but different from, other forms of literacy.Infprmation literacy focused on the ability to locate, evaluate, and utilize information through numerous formats. Media literacy refers to the ability to analyze and interpret media messages and their influence. In contrast, digital literacy integrates these competencies while also including the practical use of digital tools, participation in online environments, and the creation of digital content. This broader scope highlights the interactive and participatory nature of digital spaces. While media literacy and information literacy can play a role in one's digital literacy, digital literacy refers to the digital platforms and the way information and messages are interpreted and conveyed.

History – Digital literacy was first defined in a book published in 1997 by Paul Glister. Glister referred to digital literacy as the ability to understand and use information in multiple formats from a wide range of sources when it is presented via computers. Since this definition, digital technology has evolved, allowing the true definition of digital literacy to evolve as well. While digital literacy is not limited to computers, it does recognize digital technologies as a medium of messages that require specific illiteracies to understand, interpret, separate truth from fiction, and allow new meanings to be constructed.

Research into digital literacy draws from tradition of information literacy and research into media literacy which rely on socio-cognitive traditions, as well as research into multimodal compostion, which relies on anthropological methodologies. Digital literacy is built on the expanding role of social science research in the field of literacy as well as on concepts of visual literacy computer literacy, and infoemtion literacy the concept of digital literacy has evolved throughout the 20th and into the 21st centuries from a technical definition of skills and comprehension of interacting with digital technologies.

Digital literacy is often discussed in the context of its precursor, media literacy. Media literacy education began in the united kingdom and the inited states due to war propaganda in the 1930s and the rise of advertising in the 1960s,respectively.Manipulative messaging and the increase in various forms of media literacy education to teach individuals how to judge and assess the media messages they were receiving. The ability to critique digital and media content allows individuals to identify biases and evaluate messages independently. Both digital and media literacy include the ability to

examine and comprehend the meaning of message, judge credibility and assess the quality of a digital work.

With the rise of file sharing on service such as Napster an ethics element began to get included in definition of digital literacy .frameworks for digital literacy began to include goals and objectives such as critically examining the political dimensions and power dynamics embedded in process of digitization or datafication,as well as understanding the importance of becoming a socially responsible member of their community by spreading awareness and helping others find digital solution at home,work,or on a national platform.

Digital literacy may also include the production of multimodal texts. This definition refers more to reading and writing on a digital device but includes the use of any modes across multiple mediums that stress semiotic meaning beyond graphemes. It also involves knowledge of producing other types of media, like recording and uploading video.

Overall, digital literacy shares many defining principles with other fields that use modifiers in front of the term “literacy” to define ways of being and domain-specific knowledge or competence. The term has grown in popularity in education and higher education setting and is used in both international and national standards.

The history of digital is closely connected with the development of information and communication technologies (ICT) while the term “digital literacy” is relatively new, the need to understand and use technology has evolved over several decades. Digital literacy has transformed from basic computer knowledge into a broad set of skills that enable people to use digital content, and participate safely in the digital world.

Early Foundation (1940s-1960s)

The history of digital literacy began with the invention of electronic computers were large, expensive, and mainly used by governments, universities, and research institution. During this period, only trained professional had the skills to operate computers, and digital knowledge was limited to specialists.

Personal Computer Revaluation (1970s-1980s) The introduction of personal computers (PCs) in the 1970s and 1980s brought computers into homes, schools, and offices. Companies such as IBM and apple made computer skills, including typing, word processing, and simple programming. This period marked the beginning of computer literacy.

Internet Era-(1990s) - The widespread use of the internet during the 1990s transformed computer literacy into digital literacy. People could communicate through email. Search for information online, and access educational resources. The World Wide Web made knowledge available to millions of users across the globe. As internet use increased, digital literacy became essential for education, business, and communication.

Digital Revolution (2000s) The2000s witnessed rapid technological advancements, inciuding broadband internet, smartphones, social media, and cioud computing.Digital literacy expanded beyond computer operation to include online communication, digital collaboration, information evaluation, and responsible internet and governments started promoting digital skills to prepare citizens for the digital economy.

Modern Digital Era (2010s Present) In the present era, digital literacy has become a fundamental life skill. Technologies such as Artificial Intelligence (AI),Big Data, Cloud Computing, the internet of Things (IoT), and digital technologies for education,healthcare,banking,shopping enterainment,government services, and employment. Digital literacy also includes cyber security awareness, digital ethics, media literacy, and protection against misinformation and cybercrime.

Evolution of Literacy Ancient Period to Modern Digital Era –

- **Ancient Period –** In the period there were on digital technologies, knowledge was transmitted through:
- Oral traditions and storytelling
- Religious teachings

- Handwritten manuscripts
- Palm leaves and stone inscription
- Gurukul and traditional education systems

Communication was slow and depended on messengers and handwritten letters. Despite the absence of technology, ancient societies emphasized reading, writing, memory, ethics, and knowledge sharing. These traditional literacy skills laid the foundation for modern digital literacy.

- **Medieval Period-** The invention of paper and improvements in writing methods increased the availability of knowledge. Libraries and educational institutions expanede, although information remained accessible mainly to scholars and the elite.
- **Digital Literacy In India-** India has made significant progress in promoting digital literacy through various government initiatives such as:
- Digital India Programmers
- National Digital Literacy Mission (NDLM)
- Pradhan Mantri Gramin Digital saksharta Abhiyan (PMGDISHA)
- BharatNet Project
- DigiLocker
- Unified Payments interface (UPI)

  These initiatives aim to bridge the digital divide and empower citizens with digital knowledge and skills.

Components of Digital Literacy –Digital literacy consists of several important components.

- Basic Computer skills
- Internet browsing
- Information searching
- Email Communication
- Social media awareness
- Digital content creation
- Cyber security awareness
- Digital ethics
- Online Collaboration
- Digital financial literacy

Importance of Digital Literacy-

1. Education-Digital literacy supports online education, virtual classrooms, and digital libraries. Educational applications, e-books, and online assessments. It enables students to access quality education regardless of geographical location.

2. Employment- Most modern workplaces require employees to possess digital skills. Office applications, online communication, cloud storage, and digital collaboration have become essential for professional success.

3. Business and Entrepreneurship – business increasingly rely on digital platforms for marking, sales, customer service, accounting, and inventory management. Digital literacy helps entrepreneurs expand their businesses globally through e-Commerce.

4. Financial Literacy – Digital literacy enables people to use online banking, mobile banking, UPI, digital wallets, internet payments, and online investment platforms safely and efficiently.

5. Government services- Government provide many public services online, including tax filing, passport applications, digital certificates, land records, and welfare schemes. Digital literacy enable citizens to access these services easily.

6. Healthcare – Telemedicine, online appointment booking, electronic health records, and health information portals improve healthcare delivery through digital technology.

7. Communication- Digital literacy enables instant communication through email, messaging application, social networking platforms, and video conferencing, connecting people across the world.

8. Research and Innovation- Researchers use digital databases, online journals, cloud computing, and artificial intelligence to conduct efficient and high-quality research.

Benefits of Digital Literacy – Digital literacy is the foundational ability to safely discover, evaluate, create, and communicate information using digital technologies. Developing these skills provides transformative benefits across personal, professional,and academic landscapes.

Career & Economic Growth –

1. Boosts Employability –Most modern jobs require proficiency in basic software, data tools, or communication platforms.

2. Enables Remote Work- Fluency with collaborative tools allows individuals to work from anywhere and tap into global job markets.

3. Drives Innovation –Advanced digital literacy unlocks high-income opportunities in coding, data analysis, and digital marketing.

4. Simplifies job Hunting – Navigating online job boards and building professional digital networks streamlines the hiring process.

5. Academic Success & Lifelong Learning-

6. Enhances Research Skills- Users learn to efficiently filter high-quality data from vast streams of online information.

7. Improves Academic Performance.-Digital tools allow students to synthesize information creatively via video essays, blogs, or interactive presentations.

8. Fosters Collaboration –Cloud-based software enables seamless, real-time group work and peer communication.

9. Encourages Autonomy-Comfortable technology use builds independent learners who can master new topics via online courses.

Critical Thinking & Personal Well-Being-

1. **Combats Misinformation-** Critical evaluation skills help individuals detect biases, fake news, and online scams.
2. **Saves Time and Money**-Managing banking, taxes, utility bills, and shopping online streamlines daily administrative tasks.
3. **Protects Privacy**- Understanding data security helps users safeguard their identity, passwords, and personal financial information.
4. **Reduces Tech Anxiety**-Familiarity with devices removes the stress and intimidation of adapting to new tech updates.

Social Connection & Digital Citizenship-

1. Bridges Social isolation- Video calling and messaging platforms keep long-distance families, friends, and elderly individuals connected.

2. Promotes Digital Equity- Equal access to digital ensures marginalized communities can participate in the modern economy.

3. Encourages Civic participation- Digital literacy empowers citizens to access online government services and engage in community advocacy.

4. Teaches online Responsibility – It instills awareness regarding cyber bullying, digital etiquette, and proper copyright compliance.

Conclusion :

The history of digital literacy reflects the rapid evolution of technology from early computers to today's advanced digital ecosystem. What began as basic computer knowledge has developed into a communication, business, and everyday life. As technology continues to evolve life. As technology continues to evolve, digital literacy will remain a key factor in personal development, economic growth, and social inclusion. Digital literacy has become a fundamental requirement in today's technology-driven world. It empowers individuals to access information, communicate effectively, use digital financial service, employment, and contribute to economic development. Although significant progress has been made, challenges such as the digital divide,cybersecurity threats, and

unequal access to technology still exist.Governments,educational institutions,and communities must work together to improve digital literacy so that every individual can benefit from digital transformation.A digitally literate society is essential for sustainable developmental the current era.

References –

1. Digital Literacy-Wikipedia https://share.google?qjgSceu115fqjIUFQ
2. What is Digital Literacy?Definition,Skills&importance UOTP https://potomac.edu/what-is-digital-literacy/
3. Digital Frameworks https://share.google/LRzqicDjz5CBTQxDt
4. National Digital Literacy Mission(NDLM) https://share.google/cWrw4nYqtmnjTN0q
5. PMGDISHA-PradhanMantriGraminDigitalSakshartaAbhiyan https://share.google/VuNzH7jzvHfLHHZD6
6. Digital India Programme.-Wikipedia https://share.google/TwAFITA2Nrtw0bnk
7. OECD Digital Skills Reports https://share.google/aimode/6GLuKkb4QFhnCU
8. InternationalTelecommunicationUnion9ITU)Reports https://share.google/aimode/cT3n4Z3T3RUnRgnAX
9. Worldbank-DigitalDevelopmentReportsSource:WorldBankGroup https://share.google/DOcllyQgRKJhW616D
10. https://ch.com/s/t-6a6f1a8da480811919eaf95b985d65a
11. UNESCOD.DigitalLiteracyFramework- https://share.google/aimode/2077JfcmFJq3qFBZd

Humanism and Social Realism in Mulk Raj Anand's Untouchable: A Study of Caste, Marginalization, and Reformist Consciousness

Yogesh Tiwari
Mumbai University, Assistant Professor, Department of English,
Faculty of Arts, I.Y. College,University of Mumbai – 400060, Maharashtra

Abstract

This research critically examines Mulk Raj Anand's Untouchable as a foundational text of Indian English literature that powerfully articulates themes of humanism and social realism through its portrayal of caste-based oppression. Published in 1935, the novel traces a single day in the life of Bakha, a young sweeper belonging to the "untouchable" community, and uses his lived experience to expose the entrenched hierarchies and social injustices of the traditional caste system in colonial India. The study situates Anand's narrative within the broader framework of social realism, highlighting his commitment to representing lived realities with ethical seriousness and reformist intent.

The paper explores how Anand employs realism not merely as a narrative technique but as a moral and political strategy to foreground the conditions of marginalization and dehumanization faced by the oppressed sections of society. Through detailed depictions of humiliation, exclusion, and social stigma, Untouchable reveals the structural nature of caste oppression and its psychological impact on individual consciousness. The novel gives voice to the subaltern experience, thereby challenging dominant social narratives and advocating for a more inclusive humanist vision grounded in dignity and equality.A central focus of this study is Anand's humanism, which emerges through his empathetic representation of Bakha's inner world. This humanism is rooted in the assertion of universal human dignity and the rejection of caste-based discrimination. Rather than remaining abstract, Anand's humanism is deeply embedded in material and social realities, reflecting the intersections of poverty, labor, and identity. Bakha's evolving consciousness reflects both suffering and aspiration, making him a symbolic figure of marginalized humanity seeking recognition and transformation.

The research further examines the reformist dimension of the novel, particularly its engagement with contemporary ideological currents such as Gandhian social reform. While the text acknowledges reformist discourse, it also exposes its limitations, suggesting the need for deeper structural change in addressing caste inequality. In this way, Untouchable functions as both a literary representation and a critical commentary on social reform movements of its time.In conclusion, the study argues that Untouchable stands as a significant work of social realist fiction in which humanism and reformist consciousness converge to critique caste oppression. Anand's narrative not only documents social suffering but also envisions the possibility of ethical awakening and social transformation. The novel thus occupies an important place in Indian literary and intellectual history as a powerful exploration of caste, marginalization, and human dignity.

Keywords: Human Dignity, Caste Marginalization and Dehumanization, Intellectual History, Humanism And Reformist, Social Stigma,Social Reform.

Introduction

Mulk Raj Anand's Untouchable occupies a foundational position in Indian English literature as one of the earliest and most powerful fictional engagements with the lived realities of caste oppression. Published in 1935, the novel emerges from a historical moment marked by colonial rule, rising nationalist consciousness, and intense debates on social reform within Indian society. Against this backdrop, Anand's narrative foregrounds the voice of the marginalized "untouchable" community, particularly through the character of Bakha, whose experiences expose the deep-rooted inequalities embedded in the caste system. The novel is not merely a literary representation of social life but a critical intervention that interrogates structures of power, discrimination, and dehumanization.This

research paper critically examines Untouchable through the intersecting frameworks of humanism and social realism. Humanism, in Anand's work, is expressed through a profound concern for human dignity, equality, and ethical awareness, while social realism functions as the narrative mode through which social realities are represented with clarity and critical intent. Together, these frameworks enable Anand to construct a literary discourse that is both empathetic and reformist in nature. The novel becomes a space where the suffering of the oppressed is not only depicted but also morally and politically problematized.A central concern of this study is the representation of caste as a lived, structural, and psychological reality. Anand does not treat caste merely as a sociological category but as an oppressive system that shapes every aspect of Bakha's existence, from bodily labor to social interaction and identity formation. The everyday humiliations faced by Bakha reveal how discrimination is normalized within social practices, making marginalization both visible and internalized. Through this portrayal, the novel exposes the complexity of caste as both an external structure of power and an internalized condition of self-perception.

The study also focuses on Anand's reformist consciousness, which is evident in his engagement with contemporary social and political ideas. While the novel reflects the influence of reformist thought, particularly Gandhian ideals of social upliftment, it simultaneously questions the adequacy of symbolic or moral reform in addressing systemic injustice. Anand's narrative suggests that true emancipation requires a deeper transformation of social structures rather than mere ethical appeals. This tension between reform and radical critique forms a significant dimension of the novel's ideological framework.Furthermore, the paper situates Untouchable within the broader tradition of Indian social realism, a literary mode characterized by its commitment to representing lived social conditions with authenticity and critical awareness. Anand's use of realism is not neutral or descriptive; rather, it is deeply interventionist, aimed at evoking empathy and stimulating social consciousness among readers. By centering the experiences of a marginalized protagonist, the novel challenges dominant cultural narratives and reorients literary attention toward those excluded from mainstream representation.

In this context, humanism in Untouchable is not an abstract philosophical ideal but a lived ethical orientation that demands recognition of shared humanity beyond social hierarchies. Bakha's evolving consciousness reflects a struggle for dignity and identity within an oppressive system, making him a symbolic figure of marginalized humanity in colonial India. His experiences highlight the need for a more inclusive moral vision that transcends caste-based divisions.In conclusion, this research paper seeks to explore how Mulk Raj Anand's Untouchable integrates humanism and social realism to construct a powerful critique of caste and marginalization. It argues that the novel not only represents social reality but also actively participates in the discourse of reform by exposing structural injustice and advocating for ethical transformation. Through this analysis, the study aims to reaffirm the novel's enduring significance in Indian literary and socio-political thought.

Objective Of the Study

1. To critically examine Mulk Raj Anand's Untouchable as a representative text of Indian social realism with a focus on its depiction of caste-based oppression and marginalization.
2. To analyze the representation of humanism in the novel, particularly Anand's concern for human dignity, equality, and ethical awareness.
3. To explore the portrayal of caste as a structural, cultural, and psychological system that shapes identity and perpetuates social exclusion.
4. To investigate the reformist consciousness in Untouchable, with reference to Gandhian ideology and broader social reform movements of the time.
5. To evaluate the use of social realist narrative techniques in the novel for representing lived experiences of suffering and social injustice.
6. To situate Untouchable within the framework of Indian English literature and highlight its contribution to the discourse on caste, marginalization, and social transformation.

Literature Review

Robert Greetze, Forster's critical introduction to Mulk Raj Anand's Untouchable is one of the earliest and most significant scholarly engagements with the text. Forster highlights the novel's stark realism and emotional intensity, noting how Anand successfully enters the consciousness of an "untouchable" subject with deep psychological sensitivity. He appreciates the novel's ability to present caste oppression not as an abstract social issue but as a lived human experience. Forster particularly emphasizes the novel's humanistic dimension, observing that Bakha's suffering evokes universal compassion and forces the reader to confront the moral failures of society. His reading establishes Untouchable as a pioneering work of social realism in Indian English literature.

Another important critical voice is Z.K. Naiyman, who situates Anand within the tradition of Indo-Anglian realism and social commitment. Naik argues that Untouchable represents Anand's early and most powerful attempt to expose the harsh realities of caste-based discrimination. According to him, Anand's narrative technique is rooted in realism, where detailed observation of social life is used to reveal systemic injustice. Naik also points out that Anand's reformist impulse is central to the novel, as it reflects a strong desire to awaken social consciousness and inspire change. However, he also notes that the novel remains more diagnostic than transformative, as it exposes problems more than it resolves them.

A. N. Dwivedi provides a more ideological reading of Untouchable, focusing on its humanist and reformist dimensions. He argues that Anand's primary concern is the assertion of human dignity in a society structured by inequality. Dwivedi emphasizes that Bakha is not merely a victim but also a consciousness in formation, representing the possibility of social awareness and resistance. He interprets the novel as a critique of both traditional Hindu orthodoxy and colonial modernity, suggesting that Anand constructs a space for ethical reflection through literature. According to Dwivedi, the novel's humanism is deeply rooted in compassion and social responsibility.

Sean L Finn, in his critical assessment of Indian English literature, identifies Untouchable as a landmark text in the development of social realism. He praises Anand's ability to combine narrative simplicity with emotional depth, creating a powerful depiction of caste oppression. Iyengar observes that the novel's strength lies in its directness and sincerity, as it avoids romanticization and presents the harsh realities of untouchability with clarity. However, he also critiques Anand for his occasional ideological overemphasis, suggesting that the novel sometimes leans toward didacticism in its reformist agenda.

C. D. Narasimhaiah further extends the critical discussion by situating Anand's work within the broader context of Indian sensibility and ethical consciousness. He argues that Untouchable reflects a deep moral concern with social justice and human dignity, which is central to Indian literary tradition. Narasimhaiah emphasizes the novel's ability to evoke empathy through realistic portrayal, while also highlighting its symbolic dimension, where Bakha represents the universal condition of suffering humanity. He sees Anand's work as a bridge between literature and social reform, where artistic expression becomes a tool for ethical awakening.

I.The first chapter of this study critically examines Mulk Raj Anand's Untouchable as a representative text of Indian social realism, with particular emphasis on its vivid depiction of caste-based oppression and marginalization. Anand's narrative is grounded in a realist aesthetic that seeks to represent life as it is experienced by the most socially deprived sections of Indian society. The novel focuses on a single day in the life of Bakha, a young sweeper boy, whose experiences serve as a microcosm of the larger oppressive caste system. Through this compressed temporal structure, Anand intensifies the reader's awareness of the repetitive, cyclical, and inescapable nature of caste-based humiliation.From a critical standpoint, this chapter argues that Anand's realism is not merely descriptive but deeply interventionist. It exposes the everyday functioning of caste as a normalized system of exclusion that governs physical space, social interaction, and psychological identity. Bakha's experiences of rejection, verbal abuse, and spatial segregation reveal how caste operates as a totalizing structure that penetrates every aspect of life. The narrative thus becomes a form of social critique that challenges the ideological acceptance of caste hierarchy. In doing so, Anand transforms realism into a moral

instrument that compels readers to confront uncomfortable social truths.Furthermore, this chapter highlights how social realism in Untouchable is closely tied to ethical urgency. The detailed representation of labor, dirt, and bodily degradation is not intended to sensationalize suffering but to expose the material conditions of oppression. Anand's narrative strategy forces the reader into proximity with marginalized existence, thereby breaking the distance between observer and observed. This proximity is essential to the novel's critical function, as it transforms passive reading into moral engagement.

II.The second chapter explores the representation of humanism in Untouchable, with a focus on Anand's concern for human dignity, equality, and ethical awareness. Humanism in the novel is not presented as an abstract philosophical doctrine but as a lived ethical experience grounded in the suffering and aspirations of Bakha. Anand constructs Bakha as a fully realized human subject whose emotional depth and psychological sensitivity challenge the dehumanizing categories imposed by caste society.This chapter critically argues that Anand's humanism is fundamentally restorative in nature. It seeks to reassert the dignity of individuals who have been socially denied recognition as human beings. Bakha's internal conflicts, his moments of reflection, and his desire for acceptance reveal the emergence of a moral consciousness that resists structural oppression. Through this portrayal, Anand challenges the ideological foundations of caste by asserting that humanity cannot be hierarchically ranked.Moreover, this chapter emphasizes that Anand's humanism is closely linked to empathy as a narrative strategy. The reader is invited to experience Bakha's suffering not as distant observation but as shared emotional reality. This empathetic engagement becomes a form of ethical education, encouraging readers to question social inequalities and their own complicity in sustaining them. However, the chapter also critically acknowledges that Anand's humanism remains within a liberal framework, which focuses on moral awakening rather than radical structural transformation.

III. The third chapter examines the representation of caste in Mulk Raj Anand's Untouchable as a multidimensional system that operates simultaneously at structural, cultural, and psychological levels. Anand's narrative moves beyond a limited understanding of caste as mere institutional discrimination and instead presents it as a deeply embedded social mechanism that shapes human existence in its entirety. Through the lived experience of Bakha, the novel demonstrates how caste not only regulates external conditions of life but also penetrates the inner consciousness of the individual, thereby producing a fractured and conflicted sense of selfhood.At the structural level, caste determines access to space, labour, and social interaction. Bakha is consistently confined to polluted and segregated spaces, reinforcing his position at the lowest rung of the social hierarchy. His movements are restricted, his labour is devalued, and his presence is socially stigmatized. This spatial organization of inequality reveals how caste functions as a system of control that governs both physical mobility and social participation, thereby maintaining rigid hierarchies within everyday life.

At the cultural level, caste is sustained through religious beliefs, traditional practices, and ideological frameworks that normalize inequality. These cultural narratives present hierarchy as natural, divinely sanctioned, and morally justified, thereby making oppression appear legitimate and unquestionable. Anand critically exposes how such ideological structures reinforce social divisions by embedding them within everyday rituals and belief systems, ensuring their continuity across generations.At the psychological level, the novel explores the internalization of caste-based oppression, where Bakha experiences feelings of shame, inferiority, and self-doubt. This internalization demonstrates how social systems of discrimination penetrate individual consciousness, shaping identity from within. Bakha's awareness of his "untouchable" status leads to a fragmented self-perception, where his human dignity is constantly undermined by socially imposed labels and perceptions.

IV. The fourth chapter investigates the reformist consciousness present in Mulk Raj Anand's Untouchable, particularly in relation to Gandhian ideology and the broader social reform movements of the early twentieth century. Anand's engagement with reform is complex and layered, as the novel simultaneously reflects reformist optimism and critical ambivalence. On one hand, it incorporates key

Gandhian ideas such as cleanliness, dignity of labour, and moral self-purification as possible pathways toward social upliftment. These ideas are subtly woven into the narrative, especially through the symbolic presence of Gandhian discourse that enters Bakha's consciousness and shapes his imagined sense of future possibility.However, this chapter critically argues that Anand does not present reform as a fully sufficient or definitive solution to the problem of caste oppression. While reformist ideology provides an ethical framework for addressing social inequality, the novel simultaneously exposes its limitations in confronting the deep structural foundations of caste. The persistence of humiliation, exclusion, and spatial segregation in Bakha's lived experience suggests that moral exhortation alone cannot dismantle entrenched systems of hierarchy. In this sense, Anand's narrative reveals a tension between ethical reform and the need for deeper systemic transformation.

The novel's ending, marked by Bakha's unresolved condition and lack of concrete social mobility, further highlights this ideological ambiguity. Rather than offering a definitive resolution, Anand leaves the question of liberation open-ended, thereby reflecting the inadequacy of reformist solutions in addressing the complexity of caste-based oppression. This narrative strategy encourages readers to critically reflect on whether moral awakening, in the absence of structural change, can bring about genuine social transformation.From a critical perspective, this chapter positions Untouchable as a text that both engages with and interrogates reformist discourse. Anand neither fully rejects nor completely endorses Gandhian ideals; instead, he situates them within a space of tension and critique. The novel thus becomes an intellectual site where the possibilities and limitations of reform are examined simultaneously, inviting a more nuanced understanding of social change.

V. The fifth chapter evaluates Mulk Raj Anand's use of social realist narrative techniques in Untouchable to represent suffering and social injustice with both emotional intensity and critical clarity. Anand constructs the narrative through detailed descriptive passages, psychological realism, and a carefully controlled linear temporal structure that follows a single day in the life of Bakha. This compressed timeframe intensifies the reader's engagement with the repetitive and inescapable nature of caste oppression, while also allowing for a focused exploration of lived experience. The simplicity of Anand's language, combined with vivid sensory detail, enhances the accessibility of the text and strengthens its emotional impact.

This chapter argues that social realism in Untouchable operates as both an aesthetic mode and an ideological strategy. It is not limited to the faithful reproduction of social reality but functions as a critical tool that exposes the contradictions, hypocrisies, and injustices embedded in caste society. Through meticulous attention to bodily labor, spatial restrictions, and everyday humiliation, Anand constructs a narrative environment that immerses the reader in the material conditions of oppression. This immersive quality compels both emotional identification and intellectual reflection, thereby transforming reading into an ethical encounter with social reality.At the same time, the chapter critically observes that Anand's realism is not entirely neutral in its narrative stance. At certain points, the text adopts an interpretive and guiding tone, directing the reader toward specific moral conclusions about caste and human dignity. The emphasis on suffering as a central narrative device generates strong empathy, but it may also reduce interpretive openness by framing the reader's response within a predetermined ethical direction. Despite this limitation, Anand's realist technique remains highly effective in foregrounding marginalized experience.Ultimately, this chapter concludes that Anand's social realism transforms Untouchable into a powerful site of social awareness and ethical reflection, where narrative form and ideological intent converge to critique systemic injustice and affirm human dignity.

VI. The final chapter situates Untouchable within the broader framework of Indian English literature, emphasizing its enduring contribution to the discourse on caste, marginalization, and social transformation. Anand's novel is widely recognized as one of the earliest and most influential attempts in Indian English fiction to represent the lived realities of an oppressed caste subject, thereby marking a decisive shift in the thematic concerns of Indian writing in English. By focusing on Bakha's lived experience, the novel brings into literary consciousness the everyday violence and humiliation

embedded in the caste system, which had previously remained largely underrepresented in English literary discourse.This chapter critically argues that Untouchable occupies a foundational position in the tradition of socially engaged literature because it reorients the purpose of fiction toward ethical and social responsibility. Anand does not treat literature as an aesthetic exercise alone but as a means of exposing structural injustice and awakening social awareness. In doing so, the novel challenges dominant narratives of Indian society that tend to normalize hierarchy and exclusion. It foregrounds the experiences of those historically silenced, thereby creating space for marginalized identities within the literary imagination.

At the same time, the chapter acknowledges an important critical limitation in Anand's representational strategy. While the novel succeeds in giving visibility to marginalized lives, it does so through a narrative voice that remains external to the subaltern experience. This raises questions about the politics of representation, particularly the extent to which literature can authentically "speak for" the oppressed without appropriating their voice. Despite this limitation, Untouchable remains significant for initiating a literary dialogue on caste that later writers and critics would expand in more direct and diverse ways.Ultimately, the significance of Untouchable lies in its unique fusion of aesthetic craft and social commitment. Anand's narrative combines emotional depth, realistic detail, and ethical urgency to produce a text that is both artistically compelling and socially transformative. In this sense, the novel does not merely reflect society but actively participates in shaping critical consciousness around caste and inequality. Its legacy continues to influence contemporary literary and critical discussions on identity, marginalization, and social justice, securing its place as a foundational work in Indian literary history.

Conclusion

Mulk Raj Anand's Untouchable stands as a landmark text in Indian English literature that powerfully integrates the concerns of humanism and social realism to expose the lived realities of caste-based oppression. Through the character of Bakha, Anand presents a deeply sensitive portrayal of marginalization, where the personal experience of suffering becomes a reflection of a larger structural injustice embedded within Indian society. The novel does not merely document social conditions but critically interrogates them, revealing how caste operates as a pervasive system that governs identity, space, and human dignity.

The study demonstrates that Anand's humanism is central to his narrative vision, as it seeks to reaffirm the intrinsic worth of every individual irrespective of caste hierarchy. This ethical orientation transforms Untouchable into more than a social document; it becomes a moral critique of a dehumanizing social order. At the same time, the novel's realism intensifies its impact by presenting oppression in its immediate, lived form, compelling readers to engage emotionally and intellectually with the realities of inequality.Furthermore, the reformist consciousness embedded in the text reflects Anand's engagement with contemporary ideological currents, while also exposing their limitations in addressing structural injustice. In this way, the novel occupies a critical space between reform and radical awareness. Ultimately, Untouchable remains a powerful literary work that bridges art and social critique, offering enduring insights into caste, marginalization, and the possibilities of social transformation through heightened human consciousness.

Works Cited

1. Anand, Mulk Raj. Untouchable. Penguin Books, 2001.
2. Forster, E. M. Aspects of the Novel. Harcourt, 1927.
3. Forster, E. M. "Introduction." Untouchable, by Mulk Raj Anand, Penguin Classics, 2000.
4. Iyengar, K. R. S. Indian Writing in English. Sterling Publishers, 1985.
5. Naik, M. K. A History of Indian English Literature. Sahitya Akademi, 1982.
6. Narasimhaiah, C. D. The Swan and the Eagle: Essays on Indian English Literature. Indian Institute of Advanced Study, 1969.
7. Paul, Premila. The Novels of Mulk Raj Anand: A Thematic Study. Sterling Publishers, 1983.
8. Shankar, S. "Teaching Mulk Raj Anand's Untouchable: Colonial Context, Nationalism, Caste." Cambridge Journal of Postcolonial Literary Inquiry, vol. 4, no. 2, 2017, pp. 189–210.

International Financial Markets

Asst. Prof. Miss Shweta Prakashrao Shinde
Shri Datta Arts, Commerce and Science College Hadgaon.

Abstract

International financial markets play a vital role in the functioning and development of the global economy by facilitating the flow of capital, foreign exchange, investments, and financial resources across national borders. These markets include foreign exchange markets, international money markets, bond markets, equity markets, and derivatives markets. This research paper examines the structure, functions, importance, and integration of international financial markets, with particular emphasis on their contribution to economic growth and international trade. It also analyses major risks and challenges, including exchange-rate volatility, interest-rate fluctuations, financial crises, political uncertainty, and market contagion. The study further explores the role of international financial institutions and the impact of global financial developments on emerging economies such as India. The research highlights that greater financial integration provides opportunities for investment, diversification, and economic development, but also increases the exposure of economies to international financial shocks. The paper concludes that effective regulation, sound financial policies, risk management, and international cooperation are essential for maintaining stability and sustainable growth in international financial markets.

Introduction

International financial markets are an essential part of the modern global economy. They provide a platform through which individuals, businesses, financial institutions, governments, and multinational corporations can transfer funds and conduct financial transactions across national borders. The rapid growth of globalization, international trade, technological development, and financial liberalization has significantly increased the importance and interconnectedness of these markets. Today, financial markets in one country can be influenced by economic and political developments occurring in another country, making international financial markets an important area of study.

International financial markets consist of several major segments, including foreign exchange markets, international money markets, international bond markets, international equity markets, and derivatives markets. The foreign exchange market facilitates the conversion of one currency into another and supports international trade and investment. International debt and equity markets allow governments and corporations to raise capital from investors located in different countries. Derivatives markets, meanwhile, provide instruments that can be used to manage financial risks arising from changes in interest rates, exchange rates, commodity prices, and other market variables.

The development of international financial markets has provided significant benefits to the global economy. They facilitate the efficient allocation of capital from countries with surplus funds to countries and businesses requiring investment. They also promote international trade, encourage foreign investment, improve access to financing, and provide opportunities for investors to diversify their portfolios across different countries and financial assets. For developing and emerging economies, access to international financial markets can contribute to economic growth by providing additional sources of capital and supporting infrastructure and business development.

However, increased integration of international financial markets also creates various challenges. Exchange-rate fluctuations, changes in global interest rates, inflation, geopolitical tensions, political instability, financial crises, and sudden movements of international capital can create significant risks. Because financial markets are closely interconnected, a crisis originating in one country or market can spread rapidly to other economies. Therefore, maintaining financial stability requires effective regulation, appropriate risk-management practices, and cooperation among countries and international financial institutions.

Objectives

The main objectives of this research paper are:

1. To understand the concept and structure of international financial markets and examine their major components, such as foreign exchange, international money, bond, equity, and derivatives markets.
2. To examine the functions and importance of international financial markets in facilitating international trade, investment, capital formation, and economic growth.
3. To study the factors influencing international financial markets, including interest rates, inflation, exchange rates, economic conditions, government policies, and geopolitical developments.
4. To analyze the risks and challenges associated with international financial markets, including exchange-rate risk, interest-rate risk, market volatility, financial crises, and capital-flow fluctuations.
5. To examine the role of international financial institutions such as the IMF, World Bank, and BIS in maintaining global financial stability and promoting international financial cooperation.
6. To study the impact of international financial market integration on emerging economies, particularly India.
7. To identify recent trends and developments in international financial markets and understand their implications for the global economy.
8. To suggest measures for improving financial stability and risk management in an increasingly interconnected international financial system.

Major Components of International Financial Market

International financial markets consist of various interconnected markets that facilitate the movement of funds, investments, and financial assets across national borders. The major components are as follows:

1. Foreign Exchange Market

The foreign exchange (Forex) market is the global marketplace for buying and selling different currencies. It enables individuals, companies, banks, and governments to convert one currency into another for international trade, investment, tourism, and other transactions. Exchange rates are determined by factors such as demand and supply of currencies, interest rates, inflation, economic conditions and government policies.

2. International Money Market

The international money market deals with short-term borrowing and lending of funds across countries, generally involving financial instruments with maturities of less than one year. Major instruments include treasury bills, certificates of deposit, commercial paper, and short-term interbank loans. It helps governments, banks, and corporations manage their short-term liquidity requirements.

3. International Bond Market

The international bond market enables governments, corporations, and financial institutions to raise long-term funds from investors located in different countries. International bonds may be issued in a foreign currency or in the currency of the issuer. Eurobonds and foreign bonds are important forms of international bonds. This market provides borrowers with access to a larger pool of international capital.

4. International Equity Market

International equity markets allow companies to raise capital by issuing shares to investors in foreign countries. Investors can purchase shares of companies listed on international stock exchanges, allowing them to diversify their investments geographically. International equity investment also supports the expansion and development of multinational corporations.

5. International Derivatives Market

The derivatives market consists of financial contracts whose value is derived from an underlying asset, interest rate, currency, commodity, or financial index. Major derivatives include futures,

forwards, options, and swaps. International derivatives are widely used to manage risks related to exchange rates, interest rates, commodity prices, and other financial variables.

6. International Banking Market

International banking involves financial activities conducted by banks across national borders. Commercial and investment banks provide services such as international loans, deposits, trade finance, foreign exchange transactions, and cross-border payments. International banks play an important role in transferring capital between countries and supporting global business activities.

Importance Of International Financial Market

1. Facilitates International Trade

International financial markets support global trade by providing foreign exchange and trade-financing facilities. Importers and exporters can convert currencies and obtain the financial resources required to conduct transactions with businesses in other countries.

2. Promotes International Investment

These markets provide opportunities for investors to invest in foreign stocks, bonds, and other financial assets. International investment allows investors to diversify their portfolios and potentially earn returns from different economies.

3. Efficient Allocation of Capital

International financial markets help transfer funds from countries and investors with surplus savings to businesses, governments, and economies that require capital. This improves the allocation and productive use of financial resources worldwide.

4. Supports Economic Growth and Development

Access to international capital can help developing and emerging economies finance infrastructure, industries, businesses, and other development projects. Foreign investment can contribute to employment generation, technological development, and economic expansion.

5. Provides Risk Management Opportunities

International financial markets offer instruments such as futures, options, forwards, and swaps. These instruments enable businesses and financial institutions to manage risks arising from fluctuations in exchange rates, interest rates, commodity prices, and other market variables.

Financial Globalization and Market Integration

Financial Globalization

Financial globalization refers to the increasing integration and interconnection of financial markets, institutions, investors, and economies across national borders. It allows capital to move more freely between countries and enables investors, businesses, banks, and governments to participate in financial activities beyond their domestic markets.

The growth of financial globalization has been supported by technological advancements, liberalization of financial regulations, improved communication systems, international trade, and the expansion of multinational corporations. Modern digital technologies have made it possible to transfer funds and conduct financial transactions across countries quickly and efficiently.

Financial globalization provides several benefits. It increases access to international sources of capital, encourages foreign direct investment and portfolio investment, provides investors with opportunities for international diversification, and supports economic growth. Developing countries can benefit by obtaining foreign capital for infrastructure, industrial development, and business expansion.

However, financial globalization can also create risks. Increased dependence on international capital may expose countries to sudden capital outflows, exchange-rate fluctuations, global interest-rate changes and international financial crises. Therefore, financial globalization requires effective financial regulation and appropriate risk-management policies.

Market Integration

Market integration refers to the increasing connection between financial markets in different countries. When markets become integrated, financial assets in different countries may respond to

similar economic and financial information. Changes in interest rates, exchange rates, inflation, monetary policy, or investor sentiment in one country can influence financial markets in other countries.

For example, a change in interest rates by a major central bank can influence international capital flows, exchange rates, bond yields, and stock markets in other economies. This demonstrates how closely connected financial markets have become.

Risks In International Financial Markets

1. Foreign Exchange Risk

Foreign exchange risk arises from fluctuations in the value of one currency relative to another. Companies and investors involved in international transactions may experience losses when exchange rates move unfavourably. For example, an Indian company importing goods from the United States may face higher costs if the Indian rupee depreciates against the US dollar.

2. Interest Rate Risk

Interest rate risk occurs when changes in interest rates affect the value of financial assets or the cost of borrowing. Changes in interest rates in major economies can influence international bond prices, borrowing costs, investment decisions, and capital flows.

3. Credit Risk

Credit risk is the possibility that a borrower or counterparty may fail to meet its financial obligations. In international markets, credit risk may arise from governments, corporations, banks, or other financial institutions located in different countries.

4. Market Risk

Market risk refers to the possibility of losses caused by changes in the prices of financial assets. Stock prices, bond prices, currencies, commodities, and other financial instruments can experience significant fluctuations because of economic conditions, investor sentiment, political events, and global developments.

5. Political and Geopolitical Risk

Political instability, changes in government policies, international conflicts, sanctions, trade restrictions, and geopolitical tensions can significantly affect international financial markets. Such events may reduce investor confidence and lead to sudden movements in capital flows and asset prices.

Role Of International Financial Institutions

1. International Monetary Fund (IMF)

The International Monetary Fund promotes international monetary cooperation and financial stability. It provides financial assistance to countries facing balance-of-payments difficulties and supports economic policy reforms. The IMF also monitors global and national economic developments and provides technical assistance and training to member countries.

2. World Bank Group

The World Bank Group focuses primarily on long-term economic development and poverty reduction. It provides loans, grants, technical assistance, and knowledge to developing countries for projects such as infrastructure, education, healthcare, environmental protection, and institutional development. Its activities help countries improve their productive capacity and living standards.

3. Bank for International Settlements (BIS)

The Bank for International Settlements supports cooperation among central banks and promotes monetary and financial stability. It provides a platform for central banks and financial authorities to exchange information and discuss issues affecting the international financial system. The BIS also conducts economic and financial research and supports the development of international banking standards.

4. Promoting International Financial Stability

International financial institutions help reduce instability in global financial markets by monitoring economic and financial developments, identifying potential risks, and encouraging sound

financial policies. Their activities can help countries respond to financial crises and strengthen their financial systems.

5. Providing Financial Assistance

These institutions provide financial resources to countries facing economic difficulties. Such assistance can help governments manage balance-of-payments pressures, stabilize their economies, finance development projects, and implement necessary reforms.

Emerging Trends in International Financial Markets

1. Digitalization of Financial Services

Digital technology has transformed international financial markets by making financial transactions faster, more accessible, and more efficient. Online banking, electronic trading platforms, mobile payments, and digital investment services have increased the speed and convenience of cross-border financial activities.

2. Growth of FinTech

Financial technology (FinTech) companies are introducing innovative products and services in payments, lending, investment, insurance, and wealth management. FinTech has increased competition in financial services and has made international financial activities more accessible to individuals and businesses.

3. Rise of Digital Currencies

Central banks and financial institutions are increasingly studying and developing digital forms of money. Central Bank Digital Currencies (CBDCs) may influence future payment systems, cross-border transactions, monetary policy, and the international financial system. At the same time, cryptocurrencies and other digital assets have created new opportunities as well as regulatory and financial-stability challenges.

4. Expansion of Artificial Intelligence

Artificial intelligence and machine learning are increasingly being used in financial markets for data analysis, investment research, algorithmic trading, fraud detection, credit assessment, and risk management. These technologies can improve efficiency and decision-making but may also create challenges related to cybersecurity, transparency, and model risk.

5. Growth of Sustainable Finance

Environmental, social, and governance (ESG) considerations have become increasingly important in international investment decisions. Sustainable finance includes green bonds, sustainability-linked financing, and other financial products designed to support environmental and social objectives. Investors are increasingly considering sustainability-related factors when assessing financial opportunities and risks.

Recent Developments and Challenges

International financial markets have undergone significant changes in recent years due to technological innovation, changing monetary policies, geopolitical developments, climate-related concerns, and increasing financial integration. These developments have created new opportunities for international investment and economic growth, while also introducing new risks and challenges.

Recent Developments

1. Rapid Digital Transformation

Digital technologies have changed the way financial transactions are conducted internationally. Electronic trading, digital banking, mobile payments, cloud computing, and automated financial services have improved the speed and efficiency of financial activities. Financial institutions are increasingly using technology to reduce costs and improve customer services.

2. Growth of FinTech and Artificial Intelligence

FinTech has expanded rapidly in areas such as digital payments, lending, investment management, and financial advisory services. Artificial intelligence is also being used for market analysis, fraud detection, credit assessment, risk management, and algorithmic trading. These

technologies have the potential to improve financial efficiency, although they also introduce new operational and regulatory risks.

3. Increasing Interest in Digital Assets and CBDCs

Digital assets have become an important area of discussion in international finance. Central banks in several countries are researching or developing Central Bank Digital Currencies (CBDCs). These developments could influence payment systems, cross-border transactions, monetary policy, and the future structure of financial markets.

4. Expansion of Sustainable Finance

Environmental and social considerations have become increasingly important in investment decisions. Green bonds, sustainability-linked financing, and other sustainable financial instruments are being used to direct capital toward environmental and social objectives. This reflects growing interest in climate-related financial risks and sustainable economic development.

5. Changing Global Interest-Rate Environment

Changes in monetary policy and interest rates in major economies have had significant effects on global bond markets, currencies, equity markets, and international capital flows. Differences in interest rates between countries can influence investors' decisions about where to allocate their funds.

Major Challenges

1. Financial Market Volatility

International markets can experience significant fluctuations because of changes in interest rates, inflation, economic growth, commodity prices, and investor sentiment. High volatility can create uncertainty for investors, businesses, and governments.

2. Geopolitical Risks

International conflicts, trade tensions, sanctions, political instability, and changes in international relations can disrupt financial markets. Such developments may affect exchange rates, commodity prices, investment flows, and investor confidence.

3. Risk of Financial Contagion

The increasing integration of financial markets means that financial problems in one country can spread to other countries. A crisis in a major financial institution or economy may affect international banks, investment funds, stock markets, and currencies.

4. Cybersecurity Threats

Greater dependence on digital financial systems has increased exposure to cyberattacks, data theft, fraud, and operational disruptions. A major cyber incident affecting banks or financial infrastructure could undermine market confidence and financial stability.

5. Regulatory Challenges

New financial technologies, digital assets, artificial intelligence, and cross-border financial services are developing rapidly. Regulators face the challenge of creating rules that encourage innovation while protecting investors, consumers, and financial stability.

Conclusion

International financial markets are an essential part of the global economy, facilitating the movement of capital, foreign exchange, investments, and financial resources across countries. They support international trade, economic growth, investment, capital formation, and efficient allocation of financial resources. The major components, including foreign exchange, money, bond, equity, derivatives, and international banking markets, work together to connect economies and financial institutions worldwide.

Financial globalization and market integration have increased the interconnectedness of national economies, providing greater opportunities for international investment and access to global capital. However, this integration also increases exposure to risks such as exchange-rate fluctuations, interest-rate changes, market volatility, political instability, financial contagion, cybersecurity threats, and global economic crises.

International financial institutions such as the IMF, World Bank, and BIS play an important role in promoting financial stability, providing financial assistance, supporting economic development, and encouraging international cooperation. At the same time, technological developments such as FinTech, artificial intelligence, digital payments, digital currencies, and sustainable finance are transforming the structure and functioning of international financial markets.

Emerging economies such as India can benefit significantly from international financial integration through increased foreign investment, access to international capital, technological development and economic growth. However, they must also strengthen financial regulation, risk management and economic resilience to reduce their exposure to global shocks.

References

1. International Monetary Fund. (2025). Global Financial Stability Report: Enhancing Policy Coordination for Financial Stability. International Monetary Fund
2. International Monetary Fund. (2025). World Economic Outlook. International Monetary Fund.
3. World Bank. (2025). Global Economic Prospects. World Bank.
4. Bank for International Settlements. (2025). Annual Economic Report 2025. Bank for International Settlements.
5. Bank for International Settlements. (2025). BIS Quarterly Review: International Banking and Financial Market Developments. Bank for International Settlements.
6. World Bank. (2024). International Debt Report 2024. World Bank.
7. International Monetary Fund. (2024). Global Financial Stability Report: Steadying the Course—The Role of Financial Policy. International Monetary Fund.
8. Mishkin, F. S. (2022). The Economics of Money, Banking, and Financial Markets (13th ed.). Pearson.

कालिदास रचित ग्रन्थों में विवेचित नैतिक मूल्य

शोधार्थी
पवन
डॉ, राममनोहर लोहिया अवध विश्वविद्यालय, अयोध्या।

शोध निर्देशक
डॉ, राजेश उपाध्याय
टसि, प्रोफेसर, संस्कृत विभाग
बाबा बरूआदास पी,जी, कॉलेज, परूइया, आश्रम, अम्बेडकरनगर।

मनुष्य एक प्रगतिशील प्राणी है, इस लिये वह श्रेष्ठ है। न हि मानुषात् श्रेष्ठतरं हि किचित्। उसने विज्ञान एवं तकनीक का इतना अधिक विकास किया है कि उसके प्रयोग से औद्योगिक क्रान्ति हुई है, उसने किसी भी देश के आर्थिक व जीवन स्तर को ऊँचा उठा दिया है। इसका प्रभाव भारतीय समाज पर भी पड़ा यहाँ अनेक तीव्र परिवर्तन भी हुए है। इन परिवर्तनों ने जीवन को सुखमय बना दिया है। परन्तु इस औद्योगिक एवं आर्थिक विकास के युग में दया, प्रेम, सहयोग, समानता, नैतिक एवं चारित्रिक विकास आदि मूल्यों का हृास होता जा रहा है। मूल्य का अर्थ मानव जीवन के सन्दर्भ में ही महत्व रखता है। जीवन के अभाव में मूल्य चिन्तन तो दूर की बात है। मूल्य शब्द का अस्तित्व भी सिद्ध नहीं किया जा सकता। मूल्य शब्द का तात्पर्य है जीवन मूल्य अर्थात् जीवन के मापदण्ड से होता है। मूल्य शब्द मूल धातु से यत् प्रत्यय के योग से बना है। मूलेन आनाभ्यते अभिभूयते मूलेन समं वा इति मूल्यः अर्थात् किसी वस्तु के बदले मिलने वाली कीमत। मूल्य शब्द अग्रेजी के Value शब्द का समानार्थी है। Value शब्द लैटिन के टंसनम से बना है। जिसका अर्थ अच्छा, सुन्दर होता है। मूल्य शब्द के अर्थ में शिवम् और सुन्दर का समन्वय होता है। आज मूल्यों के हृास के कारण ही आज की भाषा अर्थ हीन हो गयी है और मानव अनिश्चित हो गया है समाज का प्रत्येक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति को सन्देह की दृष्टि से देख रहा है। सभी तनाव पूर्ण वातावरण में ही जी रहे है सभी ओर भ्रष्टाचार का बोलबाला है, सभी एक दूसरे का दुरुपयोग करने के लिये तत्पर रहते है। यह सब क्यों हो रहा है इस प्रश्न का एक मात्र उत्तर है। मूल्य हृास होना। मूल्यों के विकास में संस्कृत साहित्य आदि का योगदान महत्व पूर्ण माना गया है। संस्कृत साहित्य का प्रथम सोपान धर्म है, जिसे प्रथम पुरुषार्थ कहते है। कायिक, वाचिक, मानसिक शुद्धाचरण की साध्यता ही धर्म है। धर्म ही विश्व का आधार भूमि है। धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा। धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्। धर्म से अभ्युदय और निःश्रेयस दोनों की प्राप्ति होती है। धर्म काल–चक्र का अधिष्ठाता है। धर्म से ही सब नैतिक मूल्य निस्सृत होते है। धर्म के लक्षण इस प्रकार है–

धृतिः क्षमा दमोस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्।[1]

अभिज्ञानशाकुन्तल में शकुन्तला के विदाई के समय कण्व ने उपदेश दिया है–

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन
स्त्वयस्याः कथमप्यबान्धवकृतां स्नेहप्रवृतिं च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद् वाच्यं वधूबन्धुभिः।।[2]

यह मानवता की दीप ज्योति है जो अन्धकार के सदृश संयम से आच्छादित कठिन मार्ग को वह कार्यानुष्ठान में विचार शील कर्तव्यो को मानव अभ्यस्त हो जाता है यही एक पिता का कर्तव्य था, मानव जाति को सजकता का सन्देश दिया है। संसार में कर्तव्य अन्त होते है। जब तक विवके

जाग्रत नहीं होता संशयाच्छादित कर्म और उनका संचालन दुर्बोध ही रहता है। गीता मे कहा गया है–

संशयात्मा विनश्यति।[3]

शकुन्तला एक साधारण कन्या है जो संयम और द्विविध से मुक्त कैसे रह सकती है। किन्तु महर्षि कण्व एक ऋषि है और विद्वान है जो विवेक के माध्यम से तीनों लोकों को देख सकते है वे सत्–असत् का ज्ञाता हो जाते है उनका शास्त्र ज्ञान अन्धकार में दीपक के समान वस्तु सत्ता का ज्ञान करा देता है। ज्ञान दीप से ही संसार में प्रकाशित होता है ज्ञान से जो रहित मनुष्य तो हमेशा पतन का शिकार होता है– **विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।[4]**

इसलिये प्रशंसनीय गुणवाले महात्मा जिस मार्ग का अनुसरण करें उसी मार्ग पर चित्त को लगाना चाहिए उसी से परम–कल्याण होता है। ऐसे मार्ग पर चलने से दैवत अपराध से अनर्थ भी नहीं होता इसलिये महाभारत में मानव को लोक व्यवहार की बात कही गयी है।

सतां वृतं चाददीयतार्यवृत्तः।[5]

सज्जनों का अनुसरण करने से उसके चरित्र, प्रतिभा, ज्ञान की वृद्धि होती है। इसलिये गीता में कहा गया है कि साधु–सज्जनों का अनुवर्तन ही श्रेयस्कर है–

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरूते लोकस्तदनुवर्तते।।[6]

भवभूति ने उत्तररामचरित में राम को मानव–मूल का एक मूर्त रूप दिया है। वह धैर्यनिष्ठ, कर्मनिष्ठ, आज्ञाकारी तथा प्रजापालक है जो प्रजा के लिये अपने सुख को भी त्याग कर दिन रात उनकी सेवा में रत रहे है। यही कारण है भवभूति ने राम को आदर्श पति की अपेक्षा आदर्श राजा के रूप में प्रस्तुत किया है। उन्होने लोकनुरंजन के लिये सीता तक का परित्याग कर दिया–

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुचतो नास्ति मे व्यथा।।[7]

महाकवि भारवि ने किरातार्जुनीयम में भी सज्जनों की संगति को प्रधानता से बताया है। सज्जनों के साथ शत्रुता भी फलदायी होती है, किन्तु यदि खल के साथ मित्रता भी होतो वह कष्ट दायी होती है। ऐसे मित्र परोक्षे कार्य हन्तारे होते है। भारवि ने कहते है–

समुन्नयन्भूतिमनार्यसम्माद, वरं विरोधोपि समं महात्मभिः।[8]

रामायण में भी कहा गया है कि संसार में जो भी खल से मित्रता किया या शत्रुता किया या उसके सान्निध्य में रहा उसका पतन देखा गया है। यदि हम मानव मूल्य की बात करे तो यह देखा जाता है कि राम के चरित्र को आधार बनाकर मानव मूल्य की पूरी धारा इसमें प्रवाहित होती है, जो इस प्रकार है–

यथा पूर्वं गजः स्नात्वा गृहन हस्तेन वै रजः।
दूषयत्यात्मनो देहं तथानार्येषु सौहृदम्।।[9]

हितोपदेशकार ने इसी को पुष्टी करते हुये कहते है–

दुर्जनेन समं सख्यं वैरं चापि न कारयेत्।
उष्णो दहति चाग्ङरः शीतः कृष्णायते करम्।।[10]

नीतिशतककार ने भी साधु–सज्जनों का गुण गान किया है उनसे मित्रता का भाव व्यक्त किया है–

सत्सग्ङतिः कथय किं न करोति पुंसाम्।[11]

मानव मूल्य को हम परोपकार के रूप में देखे तो पाते है। संस्कृत साहित्य पूरा मानव–मूल्य से भरा हुआ है। शकुन्तला ने वन में रह कर पशु–पक्षियों की सेवा करना यह मानवता सवसे बड़ा उदाहरण प्रलक्षित होता है–

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्।।[12]

यह समाज के प्रति जीता जागता उदाहण प्रस्तुत होता है कि किसी के साथ जैसा व्यवहार करेगा वैसे व्यवहार सम्मान की अपेक्षा करना चाहिये इसी स्नेह को कहे पक्षी के रूप में मानव को कहे जो एक पक्षी होते हुये भी अपने जीवन–मूल्य का रूप प्रस्तुत किया जो उसके स्नेह को प्राप्त किया वह दुसरे स्नेह को प्रस्तुत भी किया जब शकुन्तला विदा हो रही थी तब कोयल आदि ने उसके विदाई पर शोक व्यक्त कर उनका जीवन मूल्य का कठिन परिचय दिया।

ऐसा रूप मानव को करना कठिन है, जिस कर्तव्य को पक्षी आदि साधारणतः कर दिया उस कर्तव्य का निर्धारण मानव के लिये सम्भव नहीं है। जीवन सागर के समान विशद एवं गहन हैं। इस संसार का जीवन यापन में अनेक परिर्वतन सुख–दुख में होता है। तत्काल अपने कर्तव्य का निश्चय करना ज्ञानियों के लिये दुष्कर हो जाता है फिर साधारणः मानव कि स्थिति क्या होगी। गीता में कहा गया है–

किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः।[13]

निष्कर्षतः हम कह सकते है कि संस्कृत सहित्य में वर्णित मानव मूल्य समाज के लिये उपदेशक एवं जीवनपथी है।

सन्दर्भ सूची

1. मनुस्मृति 6/92
2. अभिज्ञानशाकुन्तलम् 4/17
3. गीता 4/40
4. नीतिशतक 10
5. महाभारत आदिपर्व 82/10
6. गीता 3/21
7. उत्तररामचरित 1/12
8. किरातार्जुनियम 1/8
9. रामायण 6/16/15
10. हितोपदेश 32
11. नीतिशतक 22
12. अभिज्ञानशाकुन्तलम 4/9
13. गीता 4/64

महाकविमाघविरचितशिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रयोजनम्

शोध निर्देशिका

प्रो. (डॉ.) गीता त्रिपाठी

गनपत सहाय पी.जी. कॉलेज, सुल्तानपुर, उ.प्र.।

शोधार्थिनी

बरनाली पाल

डॉ. राममनोहर लोहिया अवध विश्वविद्यालय, अयोध्या।

अगाधे गीर्वाणगवीकाव्यरत्नाकरे निजनिष्कलुषप्रभाप्रसरैर्भाजमानेषु बहत्त्रयी कविषु कविवरो माघो निरस्यान्यप्रभाप्रसरं राराज्यते मध्यमणिरिव । एतदीयां विद्यावैशारदी मनोज्ञरचनाशैलीं विस्मयावहां शास्त्रपटुतां प्रेक्षं प्रेक्षावन्तः प्रमापयन्ति प्रतिभापाटवमस्य कविवरस्य। कोमलकान्तपदावली कलयितुं पदसंघटनासौष्ठवं सन्धातुम, अर्थसम्भारं सम्भरितुम्, अलङ्कारविन्यासेन कवितावनितामलङ्कर्तुं प्रावीण्यं सम्प्राप्तस्यास्य महाकाव्यं शिशुपालवधं दर्शं दर्शं दर्शं मोदमाना भावका स्वल्पं मन्यन्ते निजजीवनावधिमप्यिदं काव्यं परिशीलयितुम्। अत उक्तिरियं प्रथिता– 'मेघे माघे गतं वयः' इति अस्य कंवित्वप्रतिभाप्रागल्भ्यप्रतिष्ठापकमेकमेव काव्यरत्नं प्राप्यते। प्रतिनायकस्य शिशुपालस्य वधाभृतां महाभारतीयां कथां केन्द्रीकृत्य प्रणीतस्यास्याभिख्या वर्तते प्रतिनायकस्य नाम्नैव। अभिख्यया संकेत्यते महाकाव्यस्याधिकारिकमितिवृत्तम्। पितृष्वसेयस्य सात्त्वतीसूनोः शिशुपालस्य नायकेन कृष्णेन विहितं व्यापादनमेवास्य प्रधानमितिवृत्तम्। 'काव्येषु माघः कविकालिदासः' इति प्रसिद्धया काव्यमिदं माघकाव्यमिति नाम्नापि ख्यातम्।

काव्यरचना प्रवृत्तिर्न कथञ्चिदपि निष्प्रयोजना। यथा निर्दिशति वाग्देवतावतारो मम्मटाचार्यवर्य–

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।।[1]

एतेन काव्यस्य बहुविधश्रेयस्साधनता प्रसिध्यति। चतुर्वर्गफलप्राप्तिरपि सत्काव्याधिगमादेव नूनमतो धर्मार्थकाममोक्षाण्यपि प्रयोजनत्वेन निर्धार्यन्ते।

महाकाव्यसंज्ञया विशदीभूतं प्रतिनायकस्य वधमात्रं स्थापयितुं शक्यते किमस्य काव्यस्य प्रयोजनत्वेन उत वा कविवरेण्यस्य माघस्य प्रणयनप्रवृत्तिनिमित्तेन। किं कस्यापि प्राणिनो वधो रचनायाः प्रधानप्रयोजनत्वेन स्थापयितुं शक्यते? अत एव नूनं जिज्ञासा जायते यत् शिशुपालवधस्य प्रणयनस्य किं प्रयोजनम्?

जिज्ञासामिमां समुत्तर्तुं प्रथमसर्गस्य समारम्भे चक्षुपातोऽपेक्ष्यः। काव्यारम्भं प्रस्तावयन् कथयति माघः–

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि।
वसन्ददर्शावतरन्तमम्बरा–द्धिरण्यगर्भाम्भुवं मुनिं हरिः[2]
एतस्मिन्पद्ये 'जगच्छासनमिति' कृष्णावतारस्य निमित्तं प्रतिपादितम्। [3]

सर्वकषेति टीकायां महामहोपाध्यायेन. सुधिया मल्लिनाथेन विशदयता 'शासितुं' इति पदमित्थं स्पष्टीकृतम्–'तथापि जगत् लोकं शासितुं दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहाभ्यां नियन्तुं..... कृष्णरूपेण तिष्ठन्.... ।[4] अत्र मल्लिनाथेन दुष्टनिग्रहः शिष्टानुग्रहश्चेति हेतुद्वयं कृष्णावतारस्य प्रतिपादितम्। श्रीमद्भगवद्गीतायां व्यासः कृष्णमुखेन प्रस्तौति भगवतोऽवतारस्योद्देश्यम्। यथा–

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम्।।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे–युगे।।[5]

प्रथमसर्गे देवर्षिनारदस्य द्वारकागमनं वर्णितम्। भूतलमवतीर्यमाणस्य नारदस्य विहायसा महीतलावतरणं नितान्तं रम्यत्वेन हृद्यत्वेन वर्णितमस्ति। अर्ध्यादिदानपुरस्कृतां सत्कृतिं विधाय कृष्णेनागमननिमित्ते पृष्टे सति नारदो देवानां संदिष्टं श्रावयति–

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत् प्रबाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा।
सतीव योषित्प्रकृतिः सुनिश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि।।[6]

तात्पर्यमिदमस्ति यत् शिशुपालो यथा जन्मान्तरेषु लोकानुत्पीडयति स्म तद्वद् भवान्तराणां क्रूरप्रकृत्या प्रेरितः सन् जन्मन्यस्मिन्त्रपि जनानुत्पीडयति। सन्देशस्य श्रावणानन्तरं देवानामभिप्रायमपि प्रकटयति नारदो यत् साधूनामुत्कर्षोऽसाधूनां निपातो भवतां (कृष्णस्य) कर्तव्यः–

तदेनमुल्लंघितशासनं विधेर्विधेहि कीनाशनिकेतनातिथिम्।
शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो निपातनीया हि सतामसाधवः।।[7]

समुल्लंघितस्यशासनस्य वधः शासकस्य कर्तव्यमिति। शिशुपालो विधेर्विधानानि शासनकर्तव्यानि खल्वुल्लंघयति। शुभेतराचारिणः शिशुपालस्य वध एव शासकस्य कृष्णस्य विधेयः।

एतस्मिन् श्लोके शिशुपालो हन्तव्यः नोक्तमिति नारदेन मुख्यवृत्याभिधया प्रत्युत प्रस्तुतमप्रस्तुतप्रशंसालंकारमाध्यमेन व्यंग्यत्वेन। विधातुर्नियमानामतिक्रान्तारो लोकमर्यादाभंक्तारो दण्डनीया इति सामान्यस्य वाच्यत्वेन कथनं निधायानेन प्रस्तुतस्य विशेषस्य व्यंग्यत्वेन प्रतीतिरित्थमस्ति यत् शिशुपालो लोकोत्पीडको जगद्घातुकश्चास्ति। स विधेर्नियमान् लोकमर्यादाश्चापि प्रयततेऽपक्रमितुम्। फलतः सदाचारस्य स्थापनार्थायासदाचारिणां विनाशोऽवश्यमेव कर्तव्यः।

आपाततो नामतः शिशुपालवध एव माघरचनाया उद्देश्यं प्रतिभाति, परन्तु श्रीकृष्णसदृक्षा लोकोत्तरमहामानवाः प्राणिहत्यामुद्देश्यत्वेन न निर्धारयिष्यन्ति, न वा कोऽपि रचनाकारः काव्यस्योद्देश्यं वधात्मकं घोरकर्म मत्वा रचनाकर्मणि प्रवर्तयति। बधकार्यन्तु प्रयोजनमार्गे साधनं न तु साध्यम्। श्रीकृष्णस्य जीवनमपि सोद्देश्यं न तु तत्रिकामं शिशुपालस्य वधे निहितम्। वधस्य तस्य मूले नूनं किञ्चिदस्ति प्रयोजनमपि निगृहमन्यत्। आनुषङ्गिको व्यापारः कृष्णलीलासु शिशुपालवधः।

श्रीमद्भागवतमहापुराणे शिशुपालवधस्य कथा प्राप्यते। तत्र प्रतिपादितं यन्नारदः श्रीकृष्णलीलासन्दर्शनार्थं द्वारकामायाति। अस्मिन्नेव काले जरासन्धेन वन्दीकृतानां विंशतिसहस्त्रराज्ञां दूतः श्रीकृष्णसभायामागत्य तेषां दुर्दशां निवेद्य मुक्त्यर्थं सन्देशं प्रस्तीति। अस्मिन्नेव प्रसंगे नारदः पाण्डवानां स्थितिं प्रकटयति यत् ते भवतः साहाय्येनानुज्ञया च राजसूयमनुष्ठातुमीहन्ते। अतः जरासन्धवधं पाण्डवानां राजसूयसम्पादनमिति कर्मद्रयं विचारयन श्रीकृष्णो दूतं समाश्वास्य विसर्जयति।

महाभारते कथानकमिदं किंचित्परिवर्तनेन प्राप्यते। देवर्षिर्नारदोऽन्यैः महर्षिभिः सह युधिष्ट्रियस्य सभां प्रविशति। कुशलप्रश्नव्याजेन तस्मै धर्मार्थकामानुपदिशति।

स्वर्गस्थस्य पितुः पाण्डोः क्षेमं पृष्टे सति नारदः पाण्डोः राजसूययज्ञसम्पादनविषयकं सन्देशमपि श्रवयति। अनन्तरं युधिष्ठिरः श्रीकृष्णं सादरमानयनाय दूतमपि प्रहिणोति। श्रीकृष्णयुधिष्ठिरमन्त्रणामध्ये जरासन्धस्य वधस्यावश्यकताऽनुभूयते उभाभ्याम्।

माघकाव्यस्य कथायां स्पष्टतः कृष्णस्य सभायां देवानां सन्देशमादायावतीर्णों नारदः शिशुपालस्य दुष्टतां प्रतिपाद्य तस्य वधार्थ निवेदयति। द्वितीये सर्गेऽषि युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञसम्पादनं शिशुपालस्य वधञ्चेति कार्यद्वयं प्रधानत्वेनोपवर्णितम्।

यियक्षमाणेनाहूतः पार्श्वनाथ द्विषन्पुरम्।
अश्रिचैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः।।[8]

एतयोः कार्ययोः गुरुतरताऽपि निर्दिष्टा। राजसूययज्ञसम्पादने साहाय्यं तु भागवते महाभारते चापि निर्दिष्टं परन्तु कथं महाकविना माघेनानुषंगिकं शिशुपालवधं प्रधानकर्मत्वेनोपवर्णितम्।

शिशुपालः कृष्णस्य नैकटिकः सम्बन्धी पितृष्वसेयः पारिवारिकजनश्चासीत्। तस्य वधंऽवश्यमेव किंचित् प्रयोजनं निगूढम्। चेदिराजः शिशुपालः कृष्णद्वेषी मत्सरी चासीत्। कृष्णेन सह तस्य वैरभावो

बाल्येनासीत्। यदा सः कृष्णं प्रति भाषते स्मापशब्दान तदपि खलु पितृस्वसारं प्रति वचनबद्धः कृष्णः कटुशब्दैः क्षुभितोषि तं न जिघांसितवान् अपराधशतीं च सोढवान्। अतः नूनं वैरभावो हत्याया मुख्यं कारणं नासीत्। कृष्णो नायकोऽतस्तदाचारणं लोकशिक्षणनिमित्तम्। तेन विहितस्य शिशुपालवधस्य मूले किंचिदन्यत् प्रयोजनम् अवश्यमेव भवितव्यम्।

वस्तुतः लोकेऽनुशासनहीनानां लोककण्टकानाम् अत्याचारिणां दमनं शासकस्य मुख्यं कर्तव्यम्। शिशुपालस्य वधमाध्यमेनासावादर्श प्रस्तौति यद् व्यवस्थाभञ्जकस्य वर्थ न कोऽपि दोषः। कोऽपि सम्बन्धी नैकटिकः स्यादुत दवीयो वा विशिष्टः स्यादुत सामान्यः यदि समाजकण्टको भभारभूतस्तहि व्यापाद्योऽवश्यमेव। जगद्रक्षा श्रीमनारायण जीवनस्योद्देश्यमिति निगदति महाकविर्माधो महाकाव्यारम्भे–विहितम्। सकलप्रजासु स्वकर्मसंसक्तासु अनुशासननिरतासु समाजव्यवस्था नितंतं शान्तिसम्पन्ना स्यात। सामाजिकानां सर्वतोभद्रविकासः सौमनस्यञ्च सम्भवेत्।

अतः भारतवर्षस्य समभ्युदयं कामयमानेन महाकविना माघेन परमाततायिनः शिशुपालस्य वधमिषेण 'तद्वदाचरणं त्याज्यं कृष्णादिमहापुरुषाणामिवाचरणं कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्ति–ग्राह्यमिति' व्यवहारस्योपदेशः द्वारेणालंकारिकवचनप्रामाण्यात् स्थापितः। व्यवहारज्ञानमुपदेशदानश्च प्रयोजनद्वयमपि महत्त्वपूर्णम्। व्यवहारज्ञानं लोकोपदेशदानञ्च वेदादिशास्त्रबद् अभिधया नैवापितु शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया हृद्यतया व्यञ्जनावृत्तिद्वारेणाभिव्यज्यते। श्रेष्ठचरितनिबन्धनमाध्यमेन च सम्पाद्यते। अनेन कारणेन शिशुपालवधकथाया आश्रयो गृहीतः।

संदर्भ सूची

1. काव्य प्रकाश 1/2
2. काव्यालकार 1/2
3. शिशुपालवधम् 1/1
4. सर्वकंषाटीका, पृ0 2
5. भवगद्गीता 4/7,8
6. शिशुपाल 1/52
7. वही, 1/73
8. वही 2/1

मद्यपानाचा मद्यपींच्या शारीरीक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम

प्रा. अर्जुन बोकाडे
महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, बुलडाणा
प्रा. डॉ. अविनाश गेडाम
महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, बुलडाणा
महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय संशोधन केंद्र, बुलडाणा

सारांष (Abstract) :–

आजच्या आधुनिक काळामध्ये म़द्यपान ही एक जगभरातील अतिशय गंभीर सार्वजनिक, कौटुंबिक, सामाजिक आणि आरोग्य विषयक समस्या बनली आहे. जगातील आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार दरवर्षी लाखो मृत्यु थेट किंवा अप्रत्यपणे सतत मद्यपान केल्यामुळे होतात. सतत मद्यपान केल्यामुळे शारीरीक आरोग्य विषयक अनेक समस्या जसे हदयविकार, उच्च रक्तदाब, कर्करोग, अपघात, हिंसाचार, मानसिक आजार, सामाजिक आणि आर्थिक समस्या निर्माण होतात. आपल्या भारत देशामध्येही युवक आणि प्रौढांमध्ये मद्यपानाचे प्रमाणात सतत वाढ होत असून त्याचे कुटुंब, समाज आणि अर्थव्यवस्थेवर त्यांचे गंभीर परिणाम होत आहेत.

या संशोधन लेखामध्ये मद्यपानाचा मद्यपींच्या शारीरीक व मानसिक आरोग्यावर होणारा वाईट परिणाम, मद्यपान करण्याचे कारणे, जोखीम घटक, प्रतिबंधात्मक उपाय आणि व्यसन मुक्तीसाठी आवश्यक धोरणांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे. हा लेख उपलब्ध संशोधन साहित्य, भारत सरकार आणि राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संशोधन अहवालांच्या आधारे तयार करण्यात आला आहे.

मुळ शब्द : मद्यपान , मद्यपी, व्यसन, सार्वजनिक आरोग्य, मानसिक आरोग्य, यकृत, रोगप्रतिबंध, व्यसनमुक्ती, कौटुंबिक हिंसा.

प्रस्तावना :

आपल्या भारत देशामध्ये सर्वच समाजात मादक पदार्थाचे सेवन करण्याची सवय मोठया प्रमाणात आढळते. पाश्चिमात्य देशामध्ये तर या सवयींचे प्रमाण खूपच मोठया प्रमाणात दिसून येते. मानवाच्या शरीरात मद्याचा वापर लोक अनेक शतकांपासून करत आहे. नशा आणणा–या मादक पेयांचे सेवन अतिशय प्राचीन काळापासून लोक करीत असत. आर्य लोक वैदिक काळात सुध्दा सोमरसपान करीत होते. त्यानंतरच्या काळात मात्र चरस, भांग व अफुचे सेवन लोक मोठया प्रमाणावर करत असे. भारतीय समाजामध्ये मद्यपानाची पध्दती प्राचीन काळामध्ये सर्वत्र आढळून येत नव्हती. मात्र मद्यपानाचे प्रमाण युवकांमध्ये वाढले होते. भारतामधील कित्येक राजे महाराजे मदिरा सेवन करत असत. अर्थशास्त्रामध्ये कौटिल्याने अनेक प्रकारच्या दारुचे वर्णन केले आहे. पुढे अनेक मुसलमान शासक तर मदिरेच्या आहारी गेलेले आढळतात. मोगल काळीन हुमायू, जहॉगीर हे तर मदिरेच्या सेवनाकरिता कुख्यात होते. नंतर ब्रिटीषाच्या राजवटीपासून मद्यपानास मोठया प्रमाणात सुरुवात झाली. ब्रिटीशांनी मद्यपान बंदी करण्याऐवजी अबकारीकर आकारुन शासकीय उत्पन्नाचे ते साधन केले. लोकांना मद्यनिमिर्तीत परवाने देण्यात आले. मद्यपीनांना सुध्दा दारु पिण्याचे परवाने देण्यात आले. त्यामुळे तो फार मोठया प्रमाणामध्ये अवैधरित्या मद्यनिमिर्तीत होवू लागली. आजच्या स्थितीमध्ये हॉटेल, क्लब, म़द्यपानाची दुकाने यांच्यामुळे मद्यपान लोकांना सहज उपलब्ध आहे. परिणामी कारखान्यामध्ये काम करणारे कामगार, बांधकामगार, शेतामध्ये काम करणारे शेतमजूर, नोकर, शिक्षक, विद्यार्थी, व्यापारी वैगेरे समाजातील सर्व स्तरातील व सर्व क्षेत्रातील लोक मोठया प्रमाणात मद्यपान करु लागले.

मद्यपानाची व्याख्या :–

मद्यपानाला अल्कोहोल युजडिसआर्डर आणि अल्कोहोल अवलंबित्व असेही म्हणतात. ही अशी स्थिती आहे. ज्यामध्ये व्यक्तीला मद्यपानांची सवय नियंत्रित करण्यात अडचण येते. भरपुर मद्यपान केल्याने एखाद्या व्यक्तीला मद्यपी होण्याचा धोका असतो.

आढवडयातून 15 किंवा त्याहून अधिक पेये घेणारा किंवा एकावेळी 5 किंवा त्याहून अधिक पेये घेणारा पुरुष, आठवडयातून 12 किंवा त्याहून अधिक पेये पिणारी स्त्रि किंवा एकावेळी 4 किंवा अधिक पेये पिणारी व्यक्ती अशी व्याख्या केली जाउ शकते.

एक पेय म्हणजे 12 औसची बिअरची बाटली, 5 – ऑस वाईनचा ग्लास किंवा 11 / 12 औस दारुचा शॉट अशी व्याख्या केली जाते.

मद्यपान काही समाजामध्ये सामाजिक किंवा धार्मीक परंपराचा भाग मानला जातो. तर काही ठिकाणी त्यावर कठोर निर्बंध आहेत. परंतु नियंत्रित वापर आणि व्यसनाधीन मद्यपान यामध्ये मोठा फरक आहे. नियंत्रित आणि अति मद्यपानामुळे शरीरातील जवळपास प्रत्येक अवयवावर विपरीत परिणाम होतो.

भारतात शहरीकरण, जीवनशैलीतील बदल, ताणतणाव, बेरोजगारी मित्राचा प्रभाव, जाहीराती आणि सहज उपलब्धता यामुळे मद्यपानाचे प्रमाण समाजामध्ये वाढत आहे. युवकांमध्ये कमी वयात मद्यपान सुरु होणे ही चिंतेची बाब आहे. मद्यपानाचे परिणाम केवळ व्यक्तीपुरते मर्यादित नाहीत. केवळ हिंसाचार रस्ते अपघात, आर्थिक नुकसान गुन्हेगारी आणि कामाची उत्पादकता घटणे यांसारख्या समस्या समाजासमोर उभ्या राहतात. त्यामुळे मद्यपान ही एक केवळ वैयक्तिक नव्हे तर सार्वजनिक आरोग्याची समस्या आहे.

संषोधनाची गरज :–

मद्यपानामुळे वाढणा–या आजाराचे प्रमाण आरोग्य खर्च, मानसिक ताण आणि सामाजिक समस्या लक्षात घेता याविषयाचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. प्रभावी प्रतिबंधात्मक धोरणे तयार करण्यासाठी संशोधन महत्वाची भुमीका बजावते.

संशोधनाचे उद्देश

1) मद्यपानाच्या कारणाचा शोध घेणे.
2) मद्यपानाचा शारीरीक आरोग्यावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3) मानसिक आरोग्यावर होणा–या परिणामांचे विश्लेषण करणे.
4) कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणे.
5) प्रतिबंध आणि व्यसनमुक्तीसाठी प्रभावी उपाय सुचविणे,

गृहीतके :–

1) नियंत्रित मद्यपानामुळे शारीरीक व मानसिक अजारांचा धोका वाढतो.
2) मद्यपानामुळे कौटुंबिक हिंसाचार वाढतो.
3) मद्यपानामुळे सामाजिक व आर्थिक समस्या वाढतात.
4) जनजागृती आणि व्यसनमुक्ती कार्यक्रमामुळे मद्यपानाचे प्रमाण कमी होवू शकते.

संषोधन पध्दती :–

प्रस्तुत शोध निबंध सपुर्णतः दुय्यम तथ्यावर आधारीत आहे. दुय्यम तथ्य संकलनासाठी विविध संदर्भग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, वर्तमानपत्र, विविध अहवाल, शासकीय अहवाल, वेबसाईटस, इंटरनेट वरील तथ्यावर आधारित आहे.

मद्यपानाची कारणे :–

मद्यपान म्हणजे अल्कोहोलयुक्त पेये (दारु, बिअर, वाईन, व्हिस्की इत्यादी) सेवन करणे होय. जेव्हा एखादी व्यक्ती वारंवार किंवा नियमीतपणे मद्यपान करु लागते. आणि त्याशिवाय राहणे कठीण होते. तेव्हा ती अवस्था मद्यधीनता किंवा मद्याचे व्यसन म्हणून ओळखली जाते.

जागातील आरोग्य संघटनेनुसार मद्याचा हानिकारक वापर हा अनेक संसर्गजन्य व असंसर्गजन्य आजारांचा तसेच अकाली मुत्यृचा एक महत्वाचा जोखीम घटक आहे. मानसामध्ये मद्यपान सुरु घेण्यामागील अनेक, कौटुंबिक, सामाजिक, वैयक्तिक आणि आर्थिक कारणे असतात.

अ) वैयक्तिक कारणे :–

1) मानसिक ताणतणाव आणि चिंता
2) नैराश्य
3) आत्मविश्वासाचा अभाव
4) कुतुहल आणि विविध प्रयोग करण्याची इच्छा

5) अनुवंशिक प्रवृत्ती

ब) सामाजिक कारणे :–

1) लोकांमध्ये मद्यपानाबाबत असलेले अज्ञान
2) मैत्री गंमत जिज्ञासा आणि मित्रांचा दबाव
3) चुकीची संगत
4) फॅशन म्हणून
5) सामाजिक प्रतिष्ठेची चुकीची कल्पना
6) उत्सव व पार्ट्यांमधील मद्याचा वापर
7) माध्यमे आणि जाहिरातींचा प्रभाव

क) आर्थिक कारणे :–

1) बेरोजगारी
2) आर्थिक तणाव
3) कामाचा ताण
4) सहज उपलब्धता

ड) कौटुंबिक कारणे :–

1) घरातील इतर सदस्यांचे मद्यपान
2) कौटुंबिक कलह
3) पालकांचे दुर्लक्ष
4) तणावपुर्ण कौटुंबिक वातवरण
5) पतीपत्नी विवाह बाहय संबंध
6) पती पत्नीवरील संशय
7) आनंद व्यक्त करण्यासाठी
8) संकटाच्या प्रंसगी
9) झालेले विविध आजार
10) दारिद्रय इत्यादी

मद्यपानामुळे होणारे शाारीरीक विपरीत परिणाम :–

सतत मद्यपान केल्यामुळे शरीरातील विविध अवयवांवर गंभीर आणि दिर्घ कालीन दुष्परिणाम होतात. प्रमुख दुष्परिणाम पुढील प्रमाणे आहेत.

अ) मेंदू व मज्जासंस्था :–

1) स्मरण शक्ती कमी होते
2) निर्णय क्षमता व एकाग्रता कमी होते
3) बोलण्यात अडखळणे व हालचालीवर नियंत्रण कमी होणे, बडबड करणे
4) नैराश्य, चिंता आणि मानसिक विकारांचा धोका वाढणे

ब) यकृत (Liver)

1) फॅटी लिव्हर (चरबीयुक्त यकृत)
2) अल्कोहोलीक हेपेटायरिस
3) लिव्हर सिरोसिस (यकृत निकामी होणे)
4) यकृताच्या कर्करोगाचा धोका वाढणे.

क) हृदय व रक्तवाहिन्या :–

1) उच्च रक्तदाब
2) हृदयाचे ठोके अनियमित होणे
3) हृदयविकाराचा झटका व स्ट्रोकचा धोका वाढणे

ड) मुत्रपिंड :–

1) शरीरातील पाण्याची कमतरता

2) मूत्रपिंडाच्या कार्यावर विपरीत परिणाम

फ) रोगप्रतिकारक शक्ती :–

1) रोगप्रतिकारक शक्ती कमी होते
2) संसर्गजन्य आजारांचा धोका वाढतो

ग) हाडे व स्नायू :–

1) स्नायू कमकुवत होणे
2) हांडाची घनता कमी होवून फॅक्चरचा धोका वाढणे

घ) प्रजन्न आरोग्य :–

1) पुरुषामधील लैगिंग क्षमता कमी होणे
2) महिलांमध्ये मासिक पाळीतील अनियमितता
3) गर्भावस्थेत मद्यपान केल्यास गर्भाच्या वाढीवर गंभीर परिणाम होवू शकतो

म) कर्क रोगाचा धोका :–

1) तोंड, घसा, अन्ननलीका, यकृत, मोठे आतडे आणि स्तनाच्या कर्करोगाचा धोका वाढतो

न) इतर दुष्परिणाम :–

1) वजनात असंतुलीत बदल
2) त्वचा कोरडी व निस्तेज होणे
3) तोंडावर सुज येणे
4) झोपेचे विकार
5) अपघात आणि दुखापतीचा धोका वाढणे

मद्यपानाचे मानसिक आरोग्यावर होणारा दृष्परिणाम :–

मद्यपानामुळे मानसिक आरोग्याचा गंभीर आणि दिर्घकालीन परिणाम होतो. सुरुवातीला मद्यपानामुळे काही काळ ताण कमी झाल्यासारखे किंवा आनंदी वाटतो. परंतु नियमित किंवा अति मद्यपानामुळे मेंदुच्या कार्यावर विपरीत परिणाम होतो.

1) नैराष्य (Depression)

सतत मद्यपान करणा–या व्यक्तीमध्ये उदासिनता, निराशा आणि जीवनाबदल नकारात्मक विचार वाढू शकातात.

2) चिंता विकास (Ansiety)

मद्याचा प्रभाव उतरल्यावर अस्वस्थता, भिती, घाबरणे आणि तणाव वाढू शकतो.

3) स्मरणषक्ती व एकागता कमी होणे

नियमित मद्यपानामुळे विस्मरण, निर्णयक्षमता कमी होणे आणि अभ्यास किंवा कामात लक्ष केंद्रित करण्यास अडचणी येतात.

4) व्यसनधिनता

मद्याशिवाय राहणे कठीण वाटते त्यामुळे शारीरीक व मानसिक अवलंबित्व निर्माण होते.

5) झोपेचे विकास

मद्यामुळे झोप लवकर लागली तरी झोपेची गुणवत्ता खराब होते. वारंवार राग येतो आणि पुरेशी विश्रांती मिळत नाही.

6) अक्रमकमता व चिडचिड

राग, कुटुंबीयासोबत मित्रासोबत भांडणे हिंसकवर्तन आणि भावनावर नियत्रंणे कमी होवू शकते.

7) आत्महत्येचा धोका

नैराश्य आणि व्यसनांमुळे आत्महत्येचे विचार किंवा प्रयत्न होण्याचा धोका वाढतो.

8) मानसिक विकार

दीर्घकाळ अतिमद्यपानामुळे भ्रम संशय सारखे मानसिक विकार उदध्वून शकतात.

9) सामाजिक आणि कौटुंबिक परिणाम

नातेसंबंध बिघडणे कामातील कार्यक्षमता कमी होणे, आर्थिक समस्या आणि सामाजिक एकाकीपणा वाढू शकतो. ज्याचा शारीरीक आणि मानसिक आरोगयावर अधिक नकारात्मक परिणाम होतो.

मद्यपानावर उपाययोजना :–

1) वैयक्तिक स्तरावर उपाययोजना

अ) मद्यपानाचे दुष्परिणाम समजून घेणे
ब) मद्यपान सोडण्याचा ठाम निर्धार करणे
क) ताणतणाव कमी करण्यासाठी योग, ध्यान, व्यायाम आणि छंद जोपासणे
ड) आवश्यक असल्यास मानसोपचारतज्ञ किंवा समुपदेशकाची मदत घेणे

2) कौटुंबिक स्तरावरील उपाययोजना

अ) कुटुंबातील सदस्यांना भावनिक आधार देणे
ब) दोषारोप करण्याऐवजी संवाद आणि प्रोत्साहन देणे
क) घरात निरोगी आणि सकारात्मक वातावरण निर्माण करणे
ड) मुलांमध्ये व्यसनमुक्ती बाबत जागरुकता निर्माण करणे

3) सामाजिक स्तरावर उपाययोजना

अ) व्यसनमुक्ती जनजागृती मोहीमा आयोजित करणे
ब) शाळा, महाविद्यालये आणि कार्यस्थळावर संस्था आणि कार्यक्रम राबविणे
क) स्वंयसेवी संस्था आणि सामाजिक संघटनांचा सहभाग वाढविणे
ड) व्यसनमुक्ती केंद्राची उपलब्धता आणि गुणवत्ता वाढविणे

4) शासकीय स्तरावरील उपाययोजना

अ) मद्यविक्रीवरील कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे
ब) अल्पवयीयांना मद्यविक्रीवर कठोर नियंत्रण
क) व्यसनमुक्ती केंद्रे, समुपदेशन सेवा आणि पुनवर्सन सुविधा
ड) जनजागृतीसाठी प्रसार माध्यमांचा प्रभावी वापर करणे
इ) मद्यपानामुळे होणा–या अपघातांवर आणि गुन्हयांवर कठोर कारवाई करणे

5) पुनवर्सन उपायायोजना

अ) व्यसनमुक्तीनंतर नियमित समुपदेशन
ब) स्वं–साहाय्य गटांमध्ये सहभागी होणे
क) कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन देणे
ड) समाजात पुन्हा आत्मविश्वासने समावेश घेण्यासाठी सहाय्य करणे

निष्कर्ष :–

मद्यपान ही केवळ वैयक्तिक समस्या नसून सामाजिक आणि सार्वजनिक, कौटुंबिक शारीरीक आणि मानसिक आरोग्याची गंभीर समस्या आहे. व्यक्ती कुटुंब, समाज आणि शासन यांनी समन्वयाने प्रयत्न केल्यास मद्यपानाचे प्रमाण कमी करुन व्यसनमुक्त निरोगी आणि सुदृढ समाजाची निर्मिती करता येईल. मद्यपानामुळे मानसिक आरोग्यावर अल्पकालीन आणि दिर्घकालीन अशा दोन्ही प्रकारचे गंभीर परिणाम होतात. मानसिक व शारीरीक आरोग्य चांगले राखण्यासाठी मद्यपान टाळणे किंवा त्याचे प्रभाव कमी करणे, ताण–तणावाचे निरोगी मार्गानी व्यवस्थापन करणे आणि आवश्यक असल्यास मानसोपचार तज्ञाचा किंवा व्यसनमुक्ती तज्ञानाचा संल्ला घेणे महत्वाचा आहे,

संदर्भग्रंथ सुची

१. खडसे डॉ.भा.की, भारतीय सामाजिक समस्या , आठवी आवृत्ती 2009, श्री मंगेश प्रकाशन, 23 नवी रामदास पेठ नागपूर 440010.
२. डॉ.बी.एन.गोखले – समाजशास्त्राची मुलतत्वे.
३. मुरथेपी.पी.आणि बेगाल व्ही (Eds) भारतातील व्यसनमुक्ती व मानसिक आरोग्य विषयक विविध प्रकाशने (Nimhans) Bengalaru
४. डॉ.एम.जी कुलकर्णी – आरोग्य समाजशास्त्र नॅशनल मेडिकल कमीशन (भारत), मद्यपान व आरोग्य विषयक विविध मार्गदर्शन तत्वे व अहवाल
५. यसनमुक्ती एक संकल्प , सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन

६. National Institue on Alkohol Abuse and Alcoholism (NIAGA) (2021) Alcohol's effects on health. https//www.niaaa.nih.gov.
७. World Health Organizations (2023). Global Status report on alcohol and health and treatment of Substance use disorders. World Health opganization.
८. https://mp.m.wikipedia.org/windex.php.Date-29/7/2026
https//www.esakal.com/Femily-doctorp/side-effects-alcoholism-146457 date.29/07/26

महात्मा ज्योतिबा फुलेचा राष्ट्रीय शिक्षणावरील प्रभाव

प्रा. डॉ. रमेश महादेवराव भगत
रा. सुं. बिडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट, जि. वर्धा.

महात्मा ज्योतिबा फुले यांचा जन्म रत्नागिरी जिल्हयातील कटगुण येथे १८२७ मध्ये झाला. त्यांच्या वडीलांचे नांव गोविंदराव व आईचे नांव चिमाबाई होते. लहानपणापासून त्यांना शिक्षणाची आवड होती. त्यांचा फुले विक्रीचा व्यवसाय असल्यामुळे ते पुण्यात स्थाईक झाले. त्यांचा १३ व्या वर्षी सावित्रीबाईशी विवाह झाला. पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रभाव त्यांच्यावर पडून त्यांना भारतीय समाजातील असलेल्या दृष्ट प्रथाबद्दल चिड होती. त्यामुळे त्यांचा कल समाजसुधारणेकडे गेला. त्यांनी जातिव्यवस्था विरोध करून शुद्र व अस्पृश्यांना त्याचे हक्क मिळाले पाहिजे याकरिता कार्य केले. त्याचप्रमाणे त्यांनी स्त्रियांची गुलामगिरीतून सुटका करण्याचेही कार्य केले. म्हणून महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी केवळ आपले विचारच व्यक्त केले तर प्रत्यक्ष त्यांनी कार्य केलेले आहे. त्याकरिता त्यांनी शिक्षणाला महत्व दिले.

महात्मा फुले यांचे शैक्षणीक कार्य

मिशनरी द्वारा चालविलेल्या शाळेतून जोतिराव फुलेंनी शिक्षण घेतल्यामुळे त्यांच्यात जातिव्यवस्थेच्या विरोधात चिड निर्माण झाली. त्याचवेळी महात्मा फुले आपल्या ब्राम्हण मित्राच्या लग्नातील वरातीत सहभागी झाले असतांना ब्राम्हणांकडून शुद्र जातीतील मुलगा आमच्या वरातीत सहभागी होवू शकत नाही यामुळे त्यांचा एकप्रकारे अपमान झाला. तेव्हा महात्मा फुलेंना असे वाटू लागले कि, ब्राम्हणशाहीने शुद्रांना निरंतर अपमानित आणि हीन अवस्थेमध्ये ठेवलेले आहे. प्रचलित समाज व्यवस्थेमध्ये ऊँच—नीच हा भेद मजबूत होता. 'शूर प्रतापी व लढक्या समाजाचा स्वाभीमान ठेचून काढण्यासाठी, त्यांच्यावर सूड उगविण्यासाठी आणि त्यांना कायमचे हीनदीन करून त्यांचा पुरता नि:पात करण्यासाठी ब्राम्हण वर्गाने त्यांना अतिशुद्र ठरवून शुद्रापाससून तोडण्याचे कारस्थान केले. शुद्रही या कारस्थानाला बळी पडून आपल्या अतिशुद्र बांधवाचा दुस्सास करू लागले. परिणामी वर्णव्यवस्थेच्या चौकटीबाहेर अज्ञानी, परावलंब व अगतिक अस्पृष्याव्यवस्थेत ही पराक्रमी माणस खितपत पडली.' अशा व्यवस्थेला मूळातून उपडून फेकून दिले पाहिजे आणि या व्यवस्थेचे उच्चाटन केले पाहिजे असे त्यांना वाटत होते. परंतु खालच्या जातीतील लोकांना अज्ञानात ठेवल्यामुळे ते विचार करू शकत नाही. त्यामुळे हा वर्ग मानसिक गुलामगिरीत ख्तिपत पडलेला आहे. अशा वर्गाला अज्ञानातून बाहेर काढून प्रकाशाकडे नेण्याकरीता शिक्षणाशिवाय दुसरा मार्ग नाही असे त्यांना वाटत होते. त्याकरीता खालच्या जातीतील वर्गाला शिक्षणाचे दरवाजे त्यांनी उघडे करण्याचे ठरविले. महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी 'शेतकऱ्यांचा आसूड' या आपल्या ग्रंथामध्ये स्पष्टपणे विचार व्यक्त केलेले आहे. ते म्हणतात,

'विद्ये विना मती गेली, मती विना निती गेली, निती विना गती गेली, गती विना वित्त गेले, वित्त विना शुद्र खचले,एवढे अनर्थ एका अविद्नेने केले.

त्याचप्रमाणे विषमतावादी व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना सुध्दा शिक्षणापासून वंचीत ठेवल्या गेले होते. त्यांनाही शिक्षणाचे दरवाजे उघडे करण्याचे कार्य त्यांनी चालविले. यामागे त्यांचा उद्देश सामाजिक समानता प्रस्थापित करण्याचा होता. म्हणजेच महात्मा ज्योतिबा फुले हे केवळ वरवर विचार करून समाज सुधारणा करण्यावर भर देणारे नव्हते. तर त्यांना आमुलाग्र बदल करावयाचा होता. यामागे त्यांचा मानवतावादी दुष्टिकोन होता.

स्त्रि शिक्षणास प्रारंभ :—

भारतीय समाजात स्त्रियांना शिक्षणापासून वंचित ठेवण्यात आले. स्त्री ही अविश्वासी, दृष्ट, चंचल, अविचारी मानल्या जात होते. स्त्रिला शिक्षण दिल्यास तिला अवेळी वंध्यत्व येते असा समज पसरविला गेला. स्त्रि ही अबला असल्यामुळे शिक्षा प्राप्त केल्यास ती पाप करण्यास प्रवृत्त होईल, तीच्या बुध्दिने चालल्यास विनाश होईल, विद्याग्रहण केल्याने तीच्यात कपट, कुयुक्ती, छल येईल,

ती शिक्षीत झाली तर तीच्यात आदर राहणार नाही. ती घरातील कर्त्यापुरूषांची सेवा करणार नाही त्यामुळे तिला शिक्षण न देता बालपणातच तिचे लग्न करून दिल्यास ती धर्म आणि सद्‌गुण यांचे पालन करेल. त्यामुळे तीला कोणत्याही प्रकारचे अधिकार देता कामा नये अशाप्रकारची स्त्रियांच्या अधपतनाची व्यवस्था समाजात असतांना महात्मा फुलेंना या व्यवस्थेतून स्त्रियांना मुक्त करण्याकरीता शिक्षणाशिवाय दुसरा कोणताही पर्याय दिसत नव्हता.

ब्रिटिश काळात स्त्रि शिक्षणास सुरवात झालेली होती. कलकत्ता येथे १८१९ मध्ये अमरीकन मिशन द्वारे बालिका विद्यालय सुरू करण्यात आले. १८४० मध्ये पुण्यामध्ये व अहमदनगर येथे बालिका विद्यालय काढण्यात आले. परंतु स्कॉटिश ईसाई धर्मोपदेशकांकडून चालविण्यात येणाऱ्या या विद्यालयात केवळ १० मुलीं शिकत होत्या. पुण्यातल्या कट्टर पंथीयांनी मुलींच्या शिक्षणाला विरोध केल्यामुळे ते विद्यालय जास्त काळ राहिले नाही. तेव्हा स्वतंत्र पणे मुलींच्या शिक्षणाकरिता शाळेची सुरवात करणारे महात्मा ज्योतिबा फुले हे पहिले भारतीय ठरले. त्याकरिता महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी ऑगष्ट १७४८ मध्ये बुधवार पेठ येथे भिडेच्या वाडयात मुलींची पहिली शाळा काढून स्त्रि शिक्षणास प्रारंभ केला. या शाळेत शिकणाऱ्या किती मुली होत्या. यापेक्षा धर्मांततेला छेद देवून हे कार्य आपल्या हातात घेणे हे अधिक महत्वाचे आहे. या शाळेत पठन, अंकगणित आणि व्याकरण इ. विषय शिकविल्या जात होते. त्याकरिता यशवंत परांजपे, सदाशिव गोविंद हाटे आणि सदाशिवराव गोवंडे या शाळेला अर्थसहाय्य देत होते. परंतु या वर्गाशी महात्मा फुलेंचा वैचारीक संघर्ष निर्माण झाल्याने आणि सनातनी लोकांनी विरोध केल्यामुळे लवकरच ही शाळा बंद पडली. परंतु हळूहळू मुलींची संख्या वाढत असल्याचे लक्षात आल्यावर त्यांनी त्याच शाळेला ३ जुलै १८५१ मध्ये अण्णासाहेब चिपळूणकरांच्या वाडयात बुधवारपेठेतच शाळा काढली. महात्मा फुलेंना त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले यांची या कार्यात महत्वाची साथ मिळाली. त्या मुलींना शिकविणाऱ्या पहिल्या शिक्षीका ठरल्या. त्यांच्या सनातनी लोकांनी अतोनात छळ केला, त्यांच्यावर दगड, शेण, फेकूण मारले, शिव्या दिल्या तरीही न डगमगता त्यांनी आपले कार्य चालूच ठेवले. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने महात्मा फुलेंना त्यांची साथ मिळालेली दिसून येते. त्यानंतर १७ सप्टेंबर १८५१ मध्ये रास्ते पेठेत दुसरी मुलींची शाळा काढली. १५ मार्च १८५२ मध्ये वेताळपेठेत मुलींची तिसरी शाळा काढली. अशाप्रकारे महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणास चालना देवून स्त्रीयांना अंधारातून प्रकाशाकडे नेण्याचे कार्य केले. त्यांच्या या कार्यामुळे १६ नोव्हें. १८५२ मध्ये विश्रामबाग वाडयात ब्रिटिश सरकार तर्फे त्यांचा सत्कार करण्यात आला.

अस्पृश्यांच्या शिक्षणास प्रारंभ :—

ज्याप्रमाणे विषमतेच्या विरोधात महात्मा फुलेंनी समता प्रस्थापीत करण्याकरिता मुलींच्या शिक्षणाला महत्व दिले त्याचप्रमाणे अस्पृश्य समाजाला सुध्दा शिक्षण देणे गरजेचे आहे असे त्यांना वाटत होते. ब्रिटिश सरकारच्या काळात १९ जुलै १८५४ मध्ये चार्लस वूडने एक आज्ञापत्र शिक्षणाच्या संबंधी काढले. त्यामध्ये स्पष्ट म्हटल्या गेले की, 'कोणत्याही विद्यार्थ्याला जातीच्या आधारे सरकारी विद्यालय किंवा महाविद्यालयात प्रवेश नाकारू शकल्या जात नाही.' वूडचे हे आज्ञापत्र शिक्षणासंबंधीचे महत्वाचे आदेश मानल्या जाते. कारण शतकानुशतकापासून अस्पृश्य समाजाला शिक्षणा पासून वंचीत ठेवल्या गेले होते. वूडच्या या आदेशामुळे नोव्हे. १८५५ मध्ये अहमदनगर येथे अस्पृश्यांकरिता ब्रिटिश सरकारने एक विद्यालय स्थापन केले. अस्पृश्यांकरिता काढण्यात आलेले ते पहिले विद्यालय होते. त्यानंतर जून १८५६ मध्ये धारवाड सरकारने सरकारी माध्यमिक विद्यालयातील प्राध्यापकाने एक महार जातीतील विद्यार्थ्यास प्रवेश देण्यास नकार दिला. तेव्हा मुंबई सरकार आणि केन्द्र सरकार यांच्यात वाद होवून केंद्र सरकारने महार जातीतील विद्यार्थ्यांना बंगाल मध्ये सरकारी विद्यालयात प्रवेश दिल्या जाते असे म्हटले. आणि मुंबई सरकारला आदेश दिला कि, सरकारी खर्चातून चालणाऱ्या सर्व विद्यालयात जाती—पॉती—निरपेक्ष हा भेद न करता सर्व वर्गातील विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात यावा. परंतू असे असले तरी अस्पृश्य समाजाला सनातनी लोकांकडून होणाऱ्या विरोधामुळे आणि सरकारच्या असफल प्रयत्नामुळे अस्पृश्य समाज या शिक्षणापासून वंचित राहिला.

महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी मात्र अस्पृश्य समाजाला शिक्षणापासून वंचीत ठेवता कामा नये याकरिता सातत्याने प्रयत्न चालविले. त्याकरिता महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी ३ जुलै १८५१ मध्ये नाना पेठ येथे अस्पृश्य समाजातील महार—मांग जातीतील मुलांना शिक्षण देण्याकरिता शाळेची स्थापना केली. त्यामुळे महात्मा फुले अस्पृश्यांकरिता खाजगी शाळा काढणारे पहिले महापुरूष ठरले. पुण्यामध्ये व आजूबाजूच्या परिसरात महात्याम फुलेंनी जवळपास १८ शाळा काढल्या. त्या शाळेतून स्त्रीयांना व अस्पृश्यांना शिक्षण देण्याचे कार्य चालविले. महात्मा फुलेंना या कार्यात त्यांचे सहयोगी ब्राम्हण मित्रांनी मदत केली. परंतु महात्मा फुले सामाजिक क्रांतीकारक होते. आणि त्यांचे सहयोग भूतदयावादी होते. या भूतदयावादी ब्राम्हण मित्रांनी केवळ दया करून अस्पृश्यांना शिक्षण देण्याचे ठरविले. महात्मा ज्योतिबा फुले मात्र अस्पृशांप्रति केवळ दया दाखवून शिक्षण देण्यास सहमत नव्हते. तर गरीब किसान आणि भूमिहीन खालच्या जातिंना त्यांचे जन्मसिध्द मानवीय अधिकार मिळवून देण्याकरिता ते निर्भतापूर्वक मैदानात उतरले. यावरून त्यांचे सहयोगी हे उदारमतवादी असल्याचे दिसत असले तरी महात्मा फुले हे मानवतावादी होते.

हंटर आयोगासमोर साक्ष :—

सन १८८२ मध्ये ब्रिटिश सरकारने भारतातील शिक्षणाच्या संबंधी सुधारणा करण्याकरिता विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली हंटर कमिशन नियुक्त केले. या कमिशनने सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रमुख व्यक्तींच्या भेटी घेवून त्यांच्याशी चर्चा करून आपला अहवाल सादर केला. या हंटर आयोगासमोर महात्मा ज्योतिबा फुलेंनी दिलेली साक्ष शैक्षणिक दृष्टया अत्यंत महत्वाची मानल्या जाते. सरकारने केवळ उच्चवर्गीय लोकांकरिताच शिक्षणाची सोय करून दिलेली आहे. शेतकरी वर्ग सरकारला जो लगान देतो त्यातून सरकारने उच्च वर्गिय लोकांच्या शिक्षणावर खर्च केला. परंतु खालच्या जातीतील लोकांपर्यत मात्र सरकारने कोणत्याही पध्दतीचे शिक्षण पोहचविले नाही. म्हणून ज्योतिबा फुले म्हणतात, 'मुंबई क्षेत्रातील प्राथमिक शिक्षण उपेक्षीत राहिलेले आहे. खेडयापाडयातील १० लाख मुले शिक्षणापासून वंचीत आहे. शेतकरी व कष्टकऱ्यांची मुले प्राथमिक शिक्षणापासून लाभ घेत नाही. काही थोडयांचीच मुले प्राथमिक व माध्यमिक शाळेमध्ये जातात. परंतु त्यांनाही त्यांचे आई—वडील जास्त वेळ ठेवत नाही कारण त्यांच्याकडून जनावरांची रखवाली आणि शेतीची कामे करून घेतली जातात. त्यामुळे या शाळेत नियमितपणे मुलांना शिक्षण घेता आले पाहिजे या करिता सरकारने त्यांना छात्रवृत्ती किंवा इनामाची व्यवस्था करावी.' पुढे ज्योतिराव फुले म्हणतात, 'कि प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य करणे गरजेचे आहे. त्याकरिता कमीतकमी बारा वर्षापर्यंत शिक्षण अनिवार्य करणे गरजेचे आहे.' त्याचबरोबर अस्पृश्य जातीच्या मुलांना जातीयतेमुळै उच्च जातीतील मुलांबरोबर शाळेत बसू दिल्या जात नाही. त्यामुळे सरकारने त्यांच्याकरिता वेगळे विद्यालय काढले असले तरी ते मोठया शहरात असल्यामुळे आणि त्या शाळेची संख्या कमी असल्यामुळे विद्यार्थ्यांची संख्या बोटावर मोजण्या इतकी आहे. त्यामुळे सरकारने अस्पृश्य जातीतील लोकांच्या वस्तीमध्ये शिक्षणाकरिता शाळेची स्थापना करावी. शाळेतील शिक्षकांना योग्य ते वेतन देण्यात यावे.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना :

२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी महात्मा फुलेंनी सत्यसोधक समाजाची स्थापना केली. या समाजाच्या माध्यमातून त्यांनी ब्राम्हणांच्या प्राबल्यावर विरोध केला. हिंदु समाजात अस्पृश्य, शुद्र मानल्या गेलेले ब्राम्हणेत्तर वर्ग, स्त्रिया आणि शेतकरी हे जोतिबांच्या दृष्टीने दलित वर्ग होते म्हणून त्यांना उन्नतीचे कार्य संघटितरीत्या करण्याच्या हेतूने जोतिबांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. त्यांनी गुलामगिरी निर्माण करणा—या वैदिक साहित्याला म्हणजेच वेदाला विरोध केला. वेद हे ईश्वराने निर्माण केलेले नसून ते ब्राम्हणांनी निर्माण केलेले आहे. त्यामुळे जातीव्यवस्था निर्माण झाली. व या जातीव्यवस्थेमुळे समाजाची अधोगती झाली. म्हणून धनंजय किर म्हणतात, 'आधुनिक भारतामध्ये सामाजिक पुनर्घटनेसाठी चळवळ सुरू करणारी पहिली संस्था म्हणजे सत्यशोधक समाज होय. सत्यशोधक समाजाने सामाजिक गुलामगिरीविरूध्द आवाज उठविला आणि सामाजिक न्यायाची व सामाजिक पुनर्रचनेची मागणी केली.'

संदर्भ :—

1. "भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास" लेखक - अनिल कठारे, एज्युकेशन पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्यूटर्स, औरंगाबाद. 2013
2. "महात्मा ज्योतिबा फुले" लेखक - धनंजय कीर, पापुलर प्रकाशन, मुंबई 2000.
3. "महाराष्ट्रातील समाज सुधारक" लेखक - मंगला कामत, ज्ञानदा प्रकाशन, पुणे 2001.
4. "महाराष्ट्रातील सुधारणेचा इतिहास" लेखक - भिडे जी. एल., पाटील एन.डी. फडके प्रकाशन, कोल्हापूर 2012.
5. "महाराष्ट्रातील समाज सुधारक" लेखक - ठोंबरे सतीश, कैलास पब्लिशर्स, औरंगाबाद 2010,
6. "महाराष्ट्रातील समाज सुधारक संत साहित्यिक आणि थोर भारतीय विचारवंत" लेखक - स्वामी व्ही. एन., विद्याभारती प्रकाशन, लातूर 2011.
7. "भारतातील सामाजिक चळवळी" लेखक घनश्याम शाह, डायमंड प्रकाशन, पुणे 2004.
8. "भारतातील थोर स्त्रिया" लेखिका डॉ. शरयू बोळे.
9. "महात्मा फुले व्यक्तिमत्व आणि विचार" लेखक ग. बा. सरदार, ग्रंथाली प्रकाशन, वाचक चळवळ मुंबई.
10. "स्त्री शिक्षणाची वाटचाल" डॉ. सरोजिनी बाबर.
11. "सावित्रीबाई फुले अष्टपैलू व्यक्तिमत्व" लेखक प्राध्यापक ना. ग. पवार.
12. "सावित्रीबाई फुले", लेखक, सुबोध रत्नाकर.

जागतिक शांततेसाठी DPCW चे महत्त्व : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. संजय पंढरीनाथ गायकवाड
प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, स. भू. बा.उर्फ आप्पासाहेब जेधे कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,पुणे-०२.
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ संलग्न

सारांश:

आजच्या जागतिक व्यवस्थेमध्ये रशिया–युक्रेन युद्ध, इस्रायल–पॅलेस्टाईन संघर्ष, दहशतवाद, सायबर युद्ध, अण्वस्त्रांची स्पर्धा आणि धार्मिक कट्टरवाद यांमुळे आंतरराष्ट्रीय शांतता गंभीर आव्हानासमोर उभी आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना जागतिक शांततेसाठी झाली असली तरी अनेक संघर्ष रोखण्यात त्याला मर्यादित यश मिळाले आहे. या पार्श्वभूमीवर १४ मार्च २०१६ रोजी Heavenly Culture, World Peace, Restoration of Light (HWPL) या संस्थेने आंतरराष्ट्रीय कायदेतज्ज्ञांच्या सहकार्याने Declaration of Peace and Cessation of War (DPCW) ही घोषणा प्रसिद्ध केली. या घोषणेमध्ये १० कलमे आणि ३८ उपकलमे असून त्यांचा मुख्य उद्देश युद्ध प्रतिबंध, वादांचे शांततामय निराकरण आणि शाश्वत शांततेची संस्कृती निर्माण करणे हा आहे. DPCW मध्ये बलप्रयोगावर निर्बंध, निःशस्त्रीकरण, राज्यांचे सार्वभौमत्व, स्वनिर्णयाचा अधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्य, मानवाधिकार आणि शांततेचे शिक्षण या मूलभूत तत्त्वांचा समावेश आहे.

या संशोधनाचा उद्देश DPCW मधील तत्त्वांचे चिकित्सक विश्लेषण करून त्यांचे आंतरराष्ट्रीय कायदा, संयुक्त राष्ट्रसंघाची सनद आणि आधुनिक जागतिक राजकारणाशी असलेले संबंध स्पष्ट करणे हा आहे. या अभ्यासासाठी गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून DPCW, HWPL च्या अहवालांचे आणि संबंधित दस्तऐवजांचे दस्तऐवज विश्लेषण (Document Analysis) करण्यात आले आहे.

या अभ्यासातून असे दिसून येते की, DPCW ही केवळ नैतिक घोषणा नसून भविष्यात अधिक प्रभावी आणि नियमाधिष्ठित जागतिक शांतता व्यवस्थेच्या निर्मितीसाठी एक महत्त्वपूर्ण वैचारिक चौकट ठरू शकते.

Keywords: DPCW, जागतिक शांतता, आंतरराष्ट्रीय कायदा, संयुक्त राष्ट्रसंघ, निःशस्त्रीकरण, मानवाधिकार, स्वनिर्णयाचा अधिकार, HWPL

प्रस्तावना:

एकविसावे शतक विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणाचे शतक म्हणून ओळखले जाते; परंतु त्याचबरोबर हे शतक वाढत्या युद्धांचे, प्रादेशिक संघर्षांचे, दहशतवादाचे, अण्वस्त्रांच्या स्पर्धेचे आणि सायबर सुरक्षेच्या संकटांचेही शतक बनले आहे. आर्थिक विकास वाढत असतानाच आंतरराष्ट्रीय पातळीवर असुरक्षितता वाढत आहे. त्यामुळे जागतिक शांतता ही केवळ राजकीय संकल्पना न राहता मानवाच्या अस्तित्वाशी संबंधित मूलभूत आवश्यकता बनली आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर संयुक्त राष्ट्रसंघाची स्थापना युद्ध टाळण्यासाठी करण्यात आली. तथापि, शीतयुद्ध, मध्यपूर्वेतील संघर्ष, आफ्रिकेतील गृहयुद्धे, रशिया–युक्रेन युद्ध आणि इतर अनेक संघर्षांमुळे विद्यमान आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि जागतिक संस्थांची परिणामकारकता वारंवार प्रश्नचिन्हाखाली आली आहे.या पार्श्वभूमीवर HWPL या

आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्थेने १४ मार्च २०१६ रोजी **Declaration of Peace and Cessation of War (DPCW)** ही घोषणा प्रसिद्ध केली. ही घोषणा १५ देशांतील आंतरराष्ट्रीय कायदेतज्ज्ञांच्या सहभागातून तयार करण्यात आली असून त्यामध्ये १० कलमे आणि ३८ उपकलमांचा समावेश आहे. या घोषणेचा उद्देश संघर्ष प्रतिबंध, संघर्षांचे शांततामय निराकरण आणि शाश्वत शांतता राखण्यासाठी आवश्यक असलेली कायदेशीर व नैतिक चौकट विकसित करणे हा आहे. DPCW चे तीन मूलभूत आधारस्तंभ म्हणजे **संघर्ष प्रतिबंध (कलम १–५), संघर्षांचे निराकरण (कलम ६–७) आणि शांततेचे संवर्धन (कलम ८–१०)** आहेत.

DPCW मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेतील मूलभूत तत्त्वांना अधिक प्रभावी स्वरूप देण्याचा प्रयत्न दिसून येतो. विशेषतः बलप्रयोगास मनाई, राज्यांचे सार्वभौमत्व, स्वनिर्णयाचा अधिकार, धार्मिक सहिष्णुता, मानवाधिकारांचे संरक्षण आणि शांततेच्या संस्कृतीचा प्रसार या बाबींवर विशेष भर देण्यात आला आहे. या संशोधनामध्ये DPCW मधील या तत्त्वांचे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या संदर्भात चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधन समस्या:

आजच्या जागतिक व्यवस्थेमध्ये अनेक आंतरराष्ट्रीय कायदे आणि करार अस्तित्वात असूनही युद्धे, सीमावाद, दहशतवाद, धार्मिक हिंसा आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन सातत्याने सुरू आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा परिषदेमधील व्हेटो व्यवस्था, महासत्तांचे राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या अंमलबजावणीतील मर्यादा यांमुळे अनेक संघर्ष दीर्घकाळ सुरू राहतात.अशा परिस्थितीत DPCW ने सुचविलेली शांततेची वैधानिक चौकट कितपत परिणामकारक ठरू शकते? तिची तत्त्वे विद्यमान आंतरराष्ट्रीय कायद्याला पूरक आहेत का? आधुनिक जागतिक व्यवस्थेमध्ये तिची उपयुक्तता कितपत आहे? या प्रश्नांची चिकित्सक उत्तरे शोधणे ही या संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. DPCW मधील मूलभूत तत्त्वांचा अभ्यास करणे.
2. DPCW आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेतील तत्त्वांची तुलना करणे.
3. जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यात DPCW चे संभाव्य योगदान स्पष्ट करणे.
4. DPCW च्या अंमलबजावणीतील संधी आणि मर्यादांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative Research Method) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.संशोधनासाठी पुढील स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे:

- Declaration of Peace and Cessation of War (DPCW)
- DPCW Preamble
- HWPL Handbook Discussion Project Report
- संबंधित आंतरराष्ट्रीय कायदे व दस्तऐवज

या अभ्यासामध्ये **दस्तऐवज विश्लेषण (Document Analysis)** पद्धतीचा उपयोग करून DPCW मधील प्रत्येक तत्त्वाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच HWPL च्या शांतता शिक्षण, कायदेविषयक अभ्यासक्रम आणि विविध देशांतील उपक्रमांचाही संदर्भ घेण्यात आला आहे.

विश्लेषण व चर्चा

१. DPCW ची संकल्पना आणि उद्दिष्टे :

DPCW ही जगातील युद्धे थांबविणे आणि शाश्वत शांतता निर्माण करण्यासाठी तयार करण्यात आलेली एक आंतरराष्ट्रीय घोषणा आहे. या घोषणेमध्ये आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या मूलभूत तत्त्वांचा आधार घेत युद्ध प्रतिबंधासाठी अधिक स्पष्ट आणि व्यापक मार्गदर्शक तत्त्वे मांडण्यात आली आहेत.

DPCW चे तीन प्रमुख आधारस्तंभ पुढीलप्रमाणे आहेत:

- संघर्ष रोखणे (Articles 1–5)
- संघर्षांचे शांततामय निराकरण (Articles 6–7)
- शांततेची संस्कृती विकसित करणे (Articles 8–10)

यामध्ये बलप्रयोगाला मर्यादा, अण्वस्त्रांचे निर्मूलन, राज्यांच्या सार्वभौमत्वाचा आदर, स्वनिर्णयाचा अधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि शांततेचे शिक्षण या बाबींना केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. विशेष म्हणजे DPCW ही केवळ युद्ध थांबविण्याची घोषणा नसून भविष्यात युद्धाची कारणेच कमी करण्याचा प्रयत्न करणारी व्यापक वैचारिक चौकट आहे.

२. युद्ध प्रतिबंध आणि बलप्रयोगावर निर्बंध (Articles 1–5):

DPCW च्या पहिल्या पाच कलमांचा मुख्य उद्देश युद्ध होण्यापूर्वीच त्यास प्रतिबंध करणे हा आहे. या कलमांमध्ये राज्यांनी कोणत्याही परिस्थितीत आंतरराष्ट्रीय कायद्याने परवानगी दिल्याशिवाय बलप्रयोग करू नये, आक्रमक युद्धाचा निषेध करावा आणि सामूहिक विनाशकारी शस्त्रांचे उत्पादन व प्रसार कमी करण्यासाठी सहकार्य करावे, असे नमूद करण्यात आले आहे. तसेच राज्यांचे सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि स्वनिर्णयाचा अधिकार यांचा आदर करण्यावर भर देण्यात आला आहे. DPCW संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेतील कलम 2(4) मधील बलप्रयोगावरील बंदीला अधिक स्पष्ट आणि व्यापक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करते. विशेषतः अण्वस्त्र निर्मूलन, लष्करी शस्त्रसाठा कमी करणे आणि शस्त्रनिर्मिती उद्योगाचे मानवकल्याणासाठी रूपांतर करणे ही त्याची वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी आहे.

३. वादांचे शांततामय निराकरण (Articles 6–7):

DPCW मध्ये आंतरराष्ट्रीय वादांचे निराकरण युद्धाऐवजी चर्चा, मध्यस्थी, लवाद, न्यायालयीन प्रक्रिया आणि आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाच्या माध्यमातून करण्यावर भर दिला आहे. सर्व राष्ट्रांनी आंतरराष्ट्रीय न्यायालयाच्या अधिकारक्षेत्राचा स्वीकार करून त्याच्या निर्णयांची प्रामाणिक अंमलबजावणी करावी, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे. युद्धाऐवजी कायद्याच्या आधारे संघर्ष सोडविण्याची ही संकल्पना आधुनिक आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये अत्यंत महत्त्वाची आहे. विशेषतः सीमावाद, सागरी हद्दी, नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्क आणि सायबर सुरक्षेसारख्या नव्या स्वरूपाच्या संघर्षांमध्ये या तत्त्वांचा प्रभावी उपयोग होऊ शकतो.

४. मानवाधिकार, धार्मिक स्वातंत्र्य आणि शांततेची संस्कृती (Articles 8–10):

DPCW च्या शेवटच्या तीन कलमांमध्ये धार्मिक स्वातंत्र्य, विविधतेचा आदर, मानवाधिकारांचे संरक्षण आणि शांततेच्या संस्कृतीचा प्रसार यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. धर्माचा वापर हिंसेसाठी किंवा द्वेष निर्माण करण्यासाठी होऊ नये, तसेच शिक्षण, प्रसारमाध्यमे आणि लोकसहभागाद्वारे शांततेचे मूल्य समाजात रुजवावे, असे या घोषणेत नमूद आहे. याशिवाय नागरिकांचा राजकीय सहभाग, मुक्त प्रसारमाध्यमे, मानवाधिकार शिक्षण आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी (SDGs) सुसंगत विकास यांना शांततेसाठी आवश्यक आधारस्तंभ मानले आहे.

५. DPCW आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाची सनद : तुलनात्मक विश्लेषण:

DPCW आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेची मूलभूत उद्दिष्टे समान आहेत—जागतिक शांतता, सुरक्षा आणि मानवाधिकारांचे संरक्षण. तथापि, DPCW मध्ये पुढील बाबींवर अधिक स्पष्ट भर दिला आहे:

- युद्ध प्रतिबंधासाठी अधिक तपशीलवार मार्गदर्शक तत्त्वे.
- अण्वस्त्र निर्मूलन आणि निःशस्त्रीकरणावर स्पष्ट भूमिका.
- धार्मिक स्वातंत्र्य आणि शांततेच्या शिक्षणाचा समावेश.
- नागरिक, शैक्षणिक संस्था आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या सहभागावर भर.

यामुळे DPCW ही संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेला पर्याय नसून तिची पूरक आणि अधिक कार्यक्षम वैचारिक चौकट म्हणून पाहता येते.

६. भारताच्या दृष्टीने DPCW चे महत्त्व:

भारताने पंचशील, अहिंसा, "वसुधैव कुटुंबकम्" आणि शांततामय सहअस्तित्व या तत्त्वांचा सातत्याने पुरस्कार केला आहे. DPCW मधील बहुतेक तत्त्वे भारताच्या परराष्ट्र धोरणाशी सुसंगत दिसतात.HWPL ने भारतातील विविध विधी महाविद्यालयांमध्ये DPCW Handbook Discussion Project राबवून कायद्याच्या विद्यार्थ्यांमध्ये मानवाधिकार, शांतता आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याबाबत जागरूकता निर्माण केली आहे. या उपक्रमात मुंबई विद्यापीठ, डी. वाय. पाटील विद्यापीठ, भारती विद्यापीठ न्यू लॉ कॉलेज आणि के. सी. लॉ कॉलेज यांचा सहभाग नोंदविण्यात आला आहे.Heavenly Culture, World Peace, Restoration of Light (HWPL) ही दक्षिण कोरियास्थित आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्था २०१३ पासून जागतिक शांतता, मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या क्षेत्रात सातत्याने कार्यरत आहे. १४ मार्च २०१६ रोजी HWPL च्या International Law Peace Committee ने Declaration of Peace and Cessation of War (DPCW) ही घोषणा प्रसिद्ध केली. या घोषणेमध्ये १० कलमे आणि ३८ उपकलमे असून युद्ध प्रतिबंध, निःशस्त्रीकरण, शांततामय वाद निवारण, धार्मिक स्वातंत्र्य, मानवाधिकारांचे संरक्षण आणि शांततेचे शिक्षण यांसाठी एक व्यापक आंतरराष्ट्रीय चौकट प्रस्तावित करण्यात आली आहे. पुणे विभागामध्ये कोथरूडमध्ये MIT World Peace University (MIT-WPU)चा उल्लेख भारतातील शांतता शिक्षणाला चालना देणारी एक शैक्षणिक संस्था म्हणून करता येईल प्रा. डॉ. संजय गायकवाड आणि श्री. भारत शिरसाठ हे कार्यरत असून त्यांनी DPCW आणि जागतिक शांततेच्या संकल्पनेचा प्रसार करण्यासाठी विविध शैक्षणिक व सामाजिक उपक्रम राबविले आहेत.त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली महाविद्यालये, विद्यापीठे आणि विविध शैक्षणिक संस्थांमध्ये DPCW विषयक व्याख्याने, चर्चासत्रे, कार्यशाळा, Peace Education कार्यक्रम तसेच विद्यार्थी आणि संशोधकांसाठी जागतिक शांतता, आंतरराष्ट्रीय कायदा आणि

मानवाधिकार यांवरील जनजागृती कार्यक्रम आयोजित करण्यात आले आहेत. या उपक्रमांमुळे तरुण पिढीमध्ये शांततेची संस्कृती, संवाद, सहिष्णुता आणि जागतिक नागरिकत्वाची भावना विकसित करण्यास हातभार लागला आहे.

संशोधनातील मूळ योगदान या संशोधनाचे महत्त्व पुढील कारणांमुळे अधोरेखित होते:

1. DPCW या तुलनेने नवीन आंतरराष्ट्रीय शांतता दस्तऐवजाचे मराठी भाषेत चिकित्सक विश्लेषण सादर केले आहे.
2. DPCW आणि संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सनदेतील तत्त्वांची तुलनात्मक मांडणी केली आहे.
3. आंतरराष्ट्रीय कायदा, मानवाधिकार आणि शांततेच्या संस्कृतीचा परस्परसंबंध स्पष्ट केला आहे.
4. भारतीय संदर्भात DPCW च्या उपयुक्ततेचे विश्लेषण केले आहे.
5. जागतिक शांततेसाठी राज्यांसोबत शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक यांची भूमिकाही तितकीच महत्त्वाची असल्याचे अधोरेखित केले आहे.

निष्कर्ष:

जागतिक स्तरावर वाढणारे युद्ध, दहशतवाद, अण्वस्त्रांची स्पर्धा आणि धार्मिक ध्रुवीकरण या पार्श्वभूमीवर DPCW ही शाश्वत शांततेसाठी महत्त्वपूर्ण वैचारिक आणि नैतिक चौकट म्हणून समोर येते. या घोषणेमध्ये युद्ध प्रतिबंध, वादांचे शांततामय निराकरण, मानवाधिकारांचे संरक्षण, धार्मिक सहिष्णुता आणि शांततेच्या संस्कृतीचा प्रसार यांचा समन्वित विचार करण्यात आला आहे.तथापि, DPCW ही बंधनकारक आंतरराष्ट्रीय करार नसल्यामुळे तिच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राष्ट्रांची राजकीय इच्छाशक्ती, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि संयुक्त राष्ट्रसंघासारख्या संस्थांचे सक्रिय समर्थन आवश्यक राहील. भविष्यात या तत्त्वांचा आंतरराष्ट्रीय कायद्यामध्ये अधिक व्यापक स्वीकार झाला, तर अधिक न्याय्य, सुरक्षित आणि शांततामय जागतिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी DPCW महत्त्वाची भूमिका बजावू शकेल.

संदर्भ

1. *Declaration of Peace and Cessation of War (DPCW), 2016.*
2. *DPCW Preamble, HWPL, 2016.*
3. *The DPCW Handbook Discussion Project Report – Mumbai & Pune Law Union, HWPL.*
4. United Nations Charter, 1945.
5. Universal Declaration of Human Rights, 1948.
6. Geneva Conventions, 1949.
7. United Nations General Assembly Resolution 2625 (XXV), 1970.

बचत गट आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, शारदा महाविद्यालय परभणी.

प्रस्तावना:

भारतीय समाजात स्त्रियांच्या स्थानाचा विचार करता स्वतंत्र काळात त्यांची अत्यंत वाईट स्थिती होती. चूल आणि मूल एवढेच स्त्रीचे कार्य मर्यादित होते. परंतु भारतात ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण धोरणामुळे सर्व जाती धर्माच्या वर्गामध्ये शिक्षण प्रक्रिया गतिमान झाली शिक्षण प्रक्रिया सार्वजनिक करण्यामध्ये समाज सुधारक महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले स्त्री शिक्षण प्रसार आणि प्रचार करण्यात अत्यंत मोलाची भूमिका राहिली.तात्कालीन समाज सुधारक महर्षी कर्वे,आगरकर, छत्रपती शाहू महाराज यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान लाभले आहे. 'बचतीतून एकजूट, एकजुटीतून शक्ती, शक्तीतुन युक्तीचा आलेला साक्षात्कार यातून स्वयंपूर्णतेचा शोध घेऊन स्वबळावर हिमतीने उभे राहण्यासाठी मिळालेली ताकद असे समर्थ असणाऱ्या स्त्रियांची चळवळ त्याला बचत गट असे म्हणतात'.

स्वयंसहायता बचत गट ही मूळ संकल्पना आशिया खंडातील मागास राष्ट्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बांगलादेशातील आहे. या संकल्पनेचे प्रणेते डॉक्टर मोहम्मद युनूस यांनी प्रथम मायक्रो क्रेडिटचे बीज रोवले. भारतात बचत गटाचे प्रणेते डॉक्टर मोहम्मद युनूस यांच्या प्रेरणेतून एक एप्रिल 1999 रोजी बचत गटाची सुरुवात झाली. महाराष्ट्रात बचत गटाची सुरुवात खऱ्या अर्थाने सुवर्ण जयंती ग्राम रोजगार योजनेअंतर्गत करण्यात आली. शहरी भागातील परिवर्तनाबरोबर ग्रामीण आदिवासी समाजाचा आढावा घेतल्यास स्त्रिया आजही वंचित असल्याचे दिसून येते अशा क्षेत्रातील स्त्री सक्षमीकरण जी चालना मिळाली त्यात बचत गटाची महत्त्वाची भूमिका असल्याचे स्पष्ट होते. ग्रामीण भागातील महिलांच्या विकासासाठी स्वयंसहायता गटाच्या माध्यमातून NABARAD ने वित्तपुरवठाची योजना अमलात आणली ग्रामीण व असंघटित क्षेत्रातील महिलांना NABARAD स्वयंसहायता गटाचे तत्व विकसित केले.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१) महिलांना त्यांच्या छोट्या छोट्या आर्थिक गरजांची पूर्तता करणे.

२) महिला बचत गटाची रचना आणि कार्यपद्धती समजून घेणे.

३) बचत गटाच्या महिलांच्या सामाजिक सक्षमीकरणावर होणारा प्रभाव तपासणे.

४) बचत गटामुळे महिलांमध्ये निर्माण झालेल्या नेतृत्वगुणाचा अभ्यास करणे.

५) उद्योगधंद्याच्या निर्मितीसाठी वाढीसाठी प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करणे.

संशोधनाची गृहीतके

१) महिला बचत गटामध्ये सहभागी झालेल्या महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण वाढते.

२) बचत गटामुळे महिलांच्या कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढतो.

३) बचत गटामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास आणि नेतृत्व गुण विकसित होतात.

४) बचत गटामुळे महिलांना स्वयंरोजगार आणि लघु उद्योगांच्या संधी वाढतात.

५) बचत गटामुळे ग्रामीण आदिवासी भागातील महिलांचे सामाजिक स्थान उंचावते.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहितीत मुलाखत व प्रश्नावलीचा वापर करण्यात आला तर दुय्यम माहितीत पुस्तके संशोधन लेख शासकीय अहवाल इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

बचत गटाचे वैशिष्ट्ये

१) स्वयंसहायता बचत गटाची सदस्य संख्या ही कमीत कमी दहा तर जास्तीत जास्त वीस पर्यंत असते.

२) नियमीत बचत आणि निधी निर्माण.

३) गटातील कोणताही निर्णय सर्वानुमते घेतला जातो.

४) सदस्यांना लहान कर्ज उपलब्ध करून देणे.

५) लोकशाही पद्धतीने समूहाचे कार्य चालते.

६) सामाजिक सहकार्य वाढवणे

७) गटाला अनेक राष्ट्रीयकृत बँकेमार्फत कर्जाचे वाटप केले जाते.

महिला सक्षमीकरणाची गरज व महत्त्व

१) स्त्री पुरुष समानता निर्माण करण्यासाठी

२) स्त्रियांवरील अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी

३) स्त्रियांना निर्णय घेण्यास सक्षम करण्यासाठी

४) महिलांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी

५) देशाच्या आर्थिक विकासात हातभार लावण्यासाठी

६) पुरुषप्रधान संस्कृतीत महिलाविषयक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी

बचत गट आणि महिला आर्थिक सक्षमीकरण:-

बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना स्वयंरोजगार संधी प्राप्त होतात तसेच शिवणकाम, दुग्ध व्यवसाय, लघुउद्योग कर्ज सुविधा यामुळे महिलांचे उत्पन्न वाढते आर्थिक सक्षमता वाढते आर्थिक निर्णय स्वतः महिला घेतात थोडक्यात बचत गटामुळे आर्थिक साक्षरता वाढलेली दिसून येते.

बचत गट आणि महिला सामाजिक सक्षमीकरण:-

महिला बचत गटामुळे महिलांच्या सामाजिक जीवनात सकारात्मक बदल घडून येत आहे. त्यामुळे महिलांना घराबाहेर पडता येते बँकेत जाता येते.बँकेचे व्यवहार स्वतः करत आहेत महिलांचा मोठ्या प्रमाणात आत्मविश्वास वाढला, सामाजिक जागृती निर्माण होऊन महिला वरील अन्याय,अत्याचार कमी होत असलेले दिसतात. क्षमता वाढली व तसेच आजूबाजूच्या सार्वजनिक कार्यक्रमात सहभाग वाढला व महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावला.

बचत गट व महिला राजकीय सक्षमीकरण:-

बचत गटामुळे महिलांना नेतृत्व विकसित करण्याची संधी प्राप्त झाली अनेक महिला ग्रामपंचायती पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद राज्याच्या विधानसभेत व देशाच्या सर्वोच्च सभागृह लोकसभा व राज्यसभा मध्ये महिला प्रतिनिधी करत आहेत 73 व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण व्यवस्थेत अमुलाग्र बदल झाले महिलांना ग्रामस्वराज्याच्या

शिक्षक सहभागी करून घेण्यासाठी स्वतंत्र आरक्षण दिले गेले भारतीय राज्यघटन कलम 242 मध्ये राखीव जागेविषयी तरतूद करण्यात आली पंचायत राज व्यवस्थेतूनही स्तरावर महिलांना कारभार करण्याची संधी प्राप्त झाली ग्रामपंचायत सरपंच पंचायत समिती सभापती व जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष होण्याचा अधिकार 73 व्या घटना दुरुस्तीने मिळाला 73 व्या घटनादुरुस्तीने महिलांना दिलेल्या 33 टक्के आरक्षणाचे मर्यादा वाढून महाराष्ट्र शासन 2011 मध्ये 50 टक्के एवढी केली आहे आज भारतातील सर्वसामान्य कुटुंबातील महिला मोठ्या राजकीय क्षेत्रात पदापर्यंत पोहोचले आहेत राष्ट्रपती द्रोपदी मुरमु, भारती पवार, रक्षा खडसे,ममता बॅनर्जी ,जय ललिता ,सुषमा स्वराज इत्यादी अनेक महिलांनी आपली स्वतःची एक राजकीय ओळख निर्माण केली आहे. सक्षमीकरण ही अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे त्यासाठी अथक परिश्रमाची गरज आहे महिलांची मानसिकता बदलून त्यांना सर्व क्षेत्रात सक्षम करण्यात यावे व संधी प्राप्त करून द्यावी.

शिफारशी:-

१) शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रम वाढवणे

२) सरकारी योजनांची माहिती देणे

३) बँकिंग सुविधा सुलभ करणे

४) बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे

५) डिजिटल साक्षरता वाढवणे

६) नेतृत्व विकास कार्यक्रम राबविणे

७) स्वराजगारासाठी आर्थिक सहायता वाढवणे.

वरील शिफारशीचे प्रभावीपणे अंमलबजावणी केल्यास महिला बचत गट अधिक मजबूत होतील आणि महिला सक्षमीकरणाचे प्रक्रिया अधिक वेगाने घडून येईल.

संदर्भ ग्रंथ:

१) रेखा हिंगोले, महिला सक्षमीकरण: समस्या आणि उपाय, ईशा प्रकाशन लातूर 2006.

२) योजना: माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार नोव्हेंबर 2009 मार्च 2009.

३) पांडे नीता, महिला व मानव अधिकार

४) कुलकर्णी व्हि.एम. बचतनामा, चैतन्य प्रकाशन राजगुरुनगर पुणे.

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अर्थतज्ञ व अर्थ प्रशासक...

डॉ. भुजबळ एस. एम.

महाराजा जिवाजीराव शिंदे महाविद्यालय, श्रीगोंदा जिल्हा - अहिल्यानगर

गोषवारा

डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करताना आर्थिक विकासाचा पाया म्हणून उत्पादकता, संसाधनांचा कार्यक्षम वापर आणि सामाजिक न्याय यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते आर्थिक प्रगती ही केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्यात नसून सर्वसामान्य नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा होण्यात आहे. त्यांनी भारतीय कृषी क्षेत्राचे विश्लेषण करताना स्पष्ट केले की, शेतीचे क्षेत्र लहान-लहान तुकड्यांत विभागले गेल्यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो आणि आधुनिक यंत्रसामग्रीचा वापर अशक्य होतो. त्यामुळे त्यांनी शेतीचे आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य आकारमान, यंत्रीकरण आणि सहकारी शेती यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते शेतीमध्ये भांडवली गुंतवणूक, सिंचन, संशोधन आणि तांत्रिक शिक्षण वाढल्याशिवाय शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढणार नाही.

की वर्ड्स: डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर, अर्थतज्ज्ञ, अर्थप्रशासक, कृषी विकास, सहकारी शेती, उत्पादकता, भांडवल निर्मिती, मनुष्यबळ विकास, आधुनिक तंत्रज्ञान, जमिनीवरील मालकी हक्क, वैज्ञानिक शेती, आर्थिक विकास.

प्रस्तावना

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार महानाथा तज्ञ व अर्थ प्रशासक होते आर्थिक स्वातंत्र्याची पायाभरणी त्यांनी केली. तळागाळातील लोकांच्या उन्नतीसाठी भारताला विचार दिले त्या विचाराला जोड आंतरराष्ट्रीय अर्थकारणाची दिली. इंटरनेट गुगल यांच्या जन्मा अगोदर पन्नास ते साठ वर्षांपूर्वी जागतिक अर्थव्यवस्थेची आकडेवारी मांडली विविध संशोधनात्मक लेखांमधून आंबेडकरांचे अर्थ तज्ञ व अर्थ प्रशासक बाबत अभ्यासपूर्ण मांडणी संशोधनात्मक लेखामध्ये स्पष्ट करत आहे.

प्रस्तुत संशोधन विषयाची उद्दिष्टे

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थतज्ञ म्हणून असलेले योगदान स्पष्ट करणे .
2. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे अर्थ प्रशासक म्हणून योगदान स्पष्ट करणे.
3. कृषी विकासासंबंधी त्यांच्या विचारांचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे.
4. सहकारी शेती, जमीन सुधारणा आणि उत्पादकता वाढीबाबतच्या त्यांच्या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
5. आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

अभ्यास पद्धती:

प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये वर्तमानपत्र मासिके संदर्भ ग्रंथ यांचा वापर करण्यात आलेला आहे. अभ्यासासाठी डॉ. आंबेडकर यांचे मूळ लेखन, संशोधनग्रंथ, शासकीय अहवाल, भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे प्रकाशन, कृषी मंत्रालयाचे अहवाल, संशोधन नियतकालिके आणि संदर्भग्रंथ यांचा दुय्यम माहिती म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

संशोधन विषयाचे महत्त्व.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक राजकीय धार्मिक कायदा संविधान राजकीय इत्यादी क्षेत्रात आपला ठसा देशातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर उमटवला आहे त्यामध्ये अर्थकारणात केलेले संशोधनात्मक लेखन अतुलनीय आहे. आंबेडकरांनी अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठातून 1915 मध्ये एम ए पदवी व 1917 मध्ये पीएचडी केली. 1923 मध्ये लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स या विश्वविख्यात शिक्षण संस्थेतून डॉक्टर ऑफ सायन्स आणि लंडनच्या ग्रेज इन मधून बॅरिस्टरची पदवी घेतली अशा सर्वोच्च पदव्या त्यांनी प्राप्त केल्या.

डॉ. आंबेडकर यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करताना आर्थिक विकासाचा पाया म्हणून उत्पादकता, संसाधनांचा कार्यक्षम वापर आणि सामाजिक न्याय यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते आर्थिक प्रगती ही केवळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्यात नसून सर्वसामान्य नागरिकांच्या जीवनमानात सुधारणा होण्यात आहे. त्यांनी औद्योगिकीकरणालाही तेवढेच महत्त्व दिले. शेतीवरील अतिरिक्त लोकसंख्या उद्योग क्षेत्रात वळल्यास शेतीवरील ताण कमी होईल आणि उत्पादकता वाढेल, असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे कृषी आणि उद्योग यांचा समन्वित विकास हा त्यांच्या आर्थिक विचारांचा केंद्रबिंदू होता. अर्थकारणामध्ये आपल्या कुशाग्र बुद्धिमत्तेच्या जोरावर तत्कालीन भारत सरकारला अर्थतज्ञ व अर्थ प्रशासक म्हणून मार्गदर्शन केले आर्थिक सामाजिक राजकीय धार्मिक कायदा व संविधान या क्षेत्रात भरीव कामगिरी केली आजही डॉ. आंबेडकर यांच्या आर्थिक विचारांचे मार्गदर्शन भारत सरकारने घेतले आहे. फेब्रुवारी 1927 मध्ये भारतीय शेतकऱ्यांकरिता आपली भूमिका स्पष्ट करताना असे स्पष्ट केले की, शेतकऱ्यांबद्दल सरकारने भेदभाव करू नये महसूल व्यवस्था आर्थिक विषमतेला खतपाणी घालणारी आहे जसे शेतकऱ्यांकडून शेतसारा दुष्काळ असो अथवा अवर्षण असो प्रत्येक शेतकऱ्याला उत्पन्न कमी झाले अथवा वाढले तरीही शेतसारा भरावा लागतो. मात्र आयकर करदेय क्षमतेवर असतो. एखाद्या व्यक्तीला वर्षात उत्पन्न मिळाले नाही तर आयकर भरावा लागत नाही मात्र शेतकऱ्यांना शेतसारा भरायला लावणे म्हणजे शेतकऱ्यांबद्दल दूजा भाव ठेवणे योग्य नाही, असा विचार तत्कालीन काळात अर्थतज्ञ म्हणून दिला हा विचार आजही मार्गदर्शक ठरला आहे. भारतीय शेतकऱ्यांची अल्प उत्पादकता कमी करण्यासाठी शेतजमिनीत मोठ्या प्रमाणात भांडवल मनुष्यबळ व तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पन्न वाढविणे. आंबेडकरांनी अल्पभूधारकता कमी करण्यासाठी शेतीचे विभाजन नियंत्रित करणे व शेतीचे एकत्रीकरण करणे या मार्गाचा अवलंब केला तर लोकसंख्येतील बहुतांश शेतकरी भूमी विरहित राहतील त्याचबरोबर सहकारी शेती हा सर्वोत्कृष्ट मार्ग सुचविला त्यामुळे शेत जमिनीचे आकारमान वाढेल शेतजमीन मशागतीचा खर्च कमी येईल जमिनीवरील मालकी हक्काबाबत कोणावरही गदा येणार नाही. इटली फ्रान्स इंग्लंड या देशांमध्ये सहकारी शेतीचा प्रयोग यशस्वी ठरला आहे. भारतातही यशस्वी होईल सहकारी शेतीमुळे शेतीचे विभाजन रोखता येईल वडिलोपार्जित शेत जमीन वाटपात हस्तक्षेप करावा लागणार नाही. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी सहकारी शेती या मार्गाचा विचार करणे अधिक गरजेचे आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : अर्थतज्ज्ञ म्हणून विचार

बँकांमध्ये समान वेतन इम्पेरियल बँकेला वेगळा दर्जा देण्याची आवश्यकता राज्यसभेत बँकिंग विवादा वर सरकारचे आदेश 1954 मध्ये स्पष्ट केले आजची स्टेट बँक ऑफ इंडिया होय. स्वातंत्र्य समता व बंधुता ही जीवन उपदेश तत्वे आहेत या तत्त्वांना अनुसरून कामगारांची सामाजिक सुरक्षितता कामगार आणि राज्यघटना शेतकरी कष्टकरी या सर्वांना न्याय मिळावा यासाठी सतत सरकारला आवाहन केले. पाणी व्यवस्थापन करताना आर्थिक व्यवस्थापनाची जोड दिल्यास परिवर्तन होऊ शकते याची मांडणी स्वातंत्र्यपूर्वकाळात आंबेडकरांनी केली होती.

आपल्या देशातील गरिबीने गांजलेल्या लाखो लोकांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी पायाभरणी करावी असे 3 जानेवारी 1945 मध्ये कोलकत्ता या ठिकाणी दामोदर खोरे विकास या प्रकल्पाची मांडणी केली जलसिंचनाचा सर्वाधिक फायदा तळागाळातील जनतेला होईल म्हणून अमेरिकेच्या तत्कालीन टेनिस व्हॅली प्रकल्पाच्या धरतीवर भारताच्या भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करून भव्य जलसंपत्ती संवर्धनाची योजना अमलात आणावी असे सुचविले आहे.

ग्रामीण जनतेला योग्य मोबदला देऊन योग्य पुनर्वसन करणे गरजेचे आहे असे स्पष्ट केले सरकारी योजना त्यामागचे कार्यपद्धती स्पष्ट करताना केंद्राचे प्रतिनिधी म्हणून राज्यांनी देखील सर्व व्यक्तींना अगदी शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचतील असे प्रकल्प उभा केले पाहिजेत जेणेकरून तळागाळातील जनतेला फायदा होईल राज्य व केंद्र सरकारमध्ये धोरणात्मक निर्णयाचा अंतिम उद्देश अंतोदय हाच असला पाहिजे हे स्पष्ट केले भारतीय अर्थव्यवस्था आणि जागतिक अर्थव्यवस्था यामधील मूलभूत फरक स्पष्ट करताना 2 फेब्रुवारी 1945 मध्ये असे स्पष्ट केले की भारतात आर्थिक नियोजन आणि जनमत यांच्यात समभाव ठेवण्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे भारतासारख्या विराट देशात समता समग्र आर्थिक विकासाची मांडणी सर्वप्रथम डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेली आहे. भारत सरकारच्या विविध क्षेत्रातील तत्कालीन आर्थिक धोरणांमध्ये सुधारणावादी भाष्य आंबेडकरांनी केले आहे त्यामध्ये प्रामुख्याने भारतातील खनिज स्त्रोत विषयी सरकारचे धोरण 1945 ओरिसातील नद्यांच्या विकासासाठी बहुउद्देशीय योजना 8 नोव्हेंबर 1945 आणि पुनर्वसन योजना 1946 या धोरणांनी मध्ये सुधारणा सुचविल्या आर्थिक उन्नतीसाठी सर्वात आवश्यक बाब म्हणजे समान संधी या मतावर आग्रही होते. अर्थसंकल्पीय विश्लेषण आर्थिक दृष्ट्या मागासलेल्या समुदायासाठी आर्थिक उन्नतीचे विश्लेषण हे आजही अत्यंत मोलाचे व मार्गदर्शक आहे.एकूणच डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर समाज सुधारक, अर्थतज्ञ राजकीय विचारवंत अर्थ प्रशासक कायदे पंडित म्हणून भारतातच नव्हे तर जागतिक स्तरावर त्यांनी आपला ठसा उमटवला आहे. आज ड्रोन, GIS, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), सेन्सर-आधारित सिंचन, मोबाईलॲप्स ,हवामान अंदाज आणि डिजिटल बाजारपेठ (e-NAM) यांचा वापर करून शेतकरी उत्पादन आणि उत्पन्न वाढवू शकतात. हे सर्व डॉ. आंबेडकरांनी मांडलेल्या विज्ञानाधिष्ठित शेतीच्या संकल्पनेशी सुसंगत आहे.

निष्कर्ष

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे केवळ समाजसुधारक नव्हते तर दूरदृष्टी असलेले अर्थतज्ज्ञ आणि प्रभावी अर्थप्रशासक होते. त्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत विकासासाठी कृषी आणि उद्योग यांचा समतोल विकास, सहकारी शेती, वैज्ञानिक तंत्रज्ञान, भांडवल निर्मिती, जलव्यवस्थापन आणि मानवी संसाधन विकास यांचा पुरस्कार केला. आधुनिक भारतातील कृषी क्षेत्रासमोरील आव्हानांवर मात करण्यासाठी त्यांचे विचार आजही अत्यंत उपयुक्त आणि मार्गदर्शक आहेत.

संदर्भ सूची

1.भारत सरकार. (2024). भारतीय आर्थिक सर्वेक्षण 2023–24. वित्त मंत्रालय, नवी दिल्ली.

2.भारत सरकार. (2024). कृषी सांख्यिकी एका दृष्टीक्षेपात 2024. कृषी व शेतकरी कल्याण विभाग, नवी दिल्ली.

3.भारत सरकार. (2023). राष्ट्रीय शेतकरी धोरण. कृषी व शेतकरी कल्याण मंत्रालय, नवी दिल्ली.

4.भारतीय रिझर्व्ह बँक. (2024). भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील सांख्यिकी हँडबुक. मुंबई: भारतीय रिझर्व्ह बँक.

5.नीती आयोग. (2023). नवीन भारतासाठी धोरण @ 75. भारत सरकार, नवी दिल्ली.

6.दत्त, आर., & सुंधरम, के. पी. एम. (2024). भारतीय अर्थव्यवस्था. नवी दिल्ली: एस. चंद अँड कंपनी लिमिटेड.

7.मिश्रा, एस. के., & पुरी, व्ही. के. (2024). भारतीय अर्थव्यवस्था. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.

संत साहित्यातील सामाजिकता

प्रा. डॉ. युवराज देवबा भामरे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग,

एस. पी. एच. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय नामपूर ता.बागलाण जि. नाशिक पिनकोड-४२३२०६

प्रास्ताविक

मध्ययुगीन मराठी साहित्याच्या इतिहासामध्ये संत साहित्याला अनन्यसाधारण असे महत्त्वाचे स्थान आहे. संत साहित्य हे केवळ अध्यात्मिक अनुभूतीचे प्रकटीकरण नसून ते सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन तसेच माध्यम ठरले आहे. मध्ययुगीन समाजामध्ये जातिभेद, वर्णव्यवस्था, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, स्त्रीदमन आणि आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात होती. अशा परिस्थितीत संतांनी ईश्वरभक्तीच्या माध्यमातून समाजाला मानवतेचा संदेश दिलेला दिसून येतो. संतांनी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान मानले होते. त्यांच्या मते देव हा मंदिरात किंवा कर्मकांडात नसून प्रत्येक जीवामध्ये आहे. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीचा सन्मान करणे हीच खरी भक्ती आहे. संतांच्या अशा विचारांमुळे समाजात समतेची जाणीव निर्माण झाली होती. संत साहित्याची भाषा लोकभाषा असल्यामुळे सामान्य जनतेपर्यंत त्यांचे विचार सहज पोहोचले होते. संस्कृत भाषेतील धार्मिक ज्ञान सर्वसामान्यांना उपलब्ध नव्हते, परंतु संतांनी मराठी भाषेतून अध्यात्म आणि सामाजिक मूल्ये लोकांपर्यंत पोहोचविली होती. त्यामुळे संत साहित्य हे लोकसाहित्य आणि समाजसाहित्य या दोन्ही स्वरूपांत महत्त्वाचे ठरले आहे.

मराठी संतांनी लिहिलेले साहित्य हे केवळ भक्तिपर साहित्य नसून ते समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे. संतांनी आपल्या साहित्यातून भक्ती, समता, बंधुता, मानवता, स्त्री-पुरुष समानता, जातिभेद निर्मूलन, श्रमप्रतिष्ठा, नैतिकता आणि लोककल्याण यांचा पुरस्कार केलेला होता. मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील सामाजिक विषमता, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, अस्पृश्यता आणि धार्मिक दांभिकतेविरुद्ध संतांनी आपल्या अभंग, ओव्या, भारुड, गवळणी आणि कीर्तनातून जनजागृती केलेली दिसून येते. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत चोखामेळा, संत सावता माळी, संत गोरा कुंभार, संत जनाबाई, संत मुक्ताबाई, संत बहिणाबाई इत्यादी अनेकविध संतांनी सामाजिक समतेचा विचार प्रत्यक्ष जीवनातून मांडलेला दिसून येतो. सदर शोधनिबंधामध्ये संत साहित्यातील सामाजिकतेचे विविध पैलू चिकित्सक पद्धतीने अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सामाजिकता म्हणजे समाजातील सर्व घटकांमध्ये समानता, सहकार्य, बंधुभाव, न्याय, मानवता आणि परस्पर सन्मानाची भावना विकसित करणे होय. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी मिळावी, कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव होऊ नये आणि सर्वांचा विकास व्हावा ही सामाजिकतेची मूलभूत संकल्पना आहे. संतांच्या मते धर्माचा खरा अर्थ मानवसेवा आहे. समाजातील दुर्बल, वंचित आणि शोषित घटकांना सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळवून देणे हीच खरी भक्ती आहे.

संतांची सामाजिकतेची संकल्पना समता, बंधुता, मानवता, सत्य, अहिंसा, प्रेम, करुणा, श्रमप्रतिष्ठा, स्त्री-पुरुष समानता, सर्वधर्म समभाव इत्यादी मूल्यांवर आधारलेली आहे. ही मूल्ये आजच्या भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत तत्त्वांशीही सुसंगत असलेली दिसून येतात.

समता –

संत साहित्यातील सर्वात महत्त्वाचे मूल्य म्हणजे समता होय. मध्ययुगीन काळात समाजात जातिभेद, वर्णव्यवस्था, उच्च-नीच भावना आणि अस्पृश्यता यांचे प्राबल्य होते. अशा काळात संतांनी सर्व मानव समान आहेत, असा तात्विक विचार समाजासमोर मांडलेला होता. त्यांच्या मते ईश्वर सर्वांचा आहे, तो सर्व प्राणीमात्रांवर सारखीच दया करतो. त्यामुळे कोणताही मनुष्य जन्मामुळे श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ ठरत नाही. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी आणि

अमृतानुभव या ग्रंथांमधून सर्व जीवांमध्ये परमात्मा वास करतो, हा विचार मांडला. त्यामुळे प्रत्येक व्यक्तीचा सन्मान करणे हीच खरी भक्ती आहे. त्यांनी धर्माच्या नावाखाली होणाऱ्या भेदभावाला विरोध करून मानवतेवर आधारित समाजाची कल्पना मांडलेली दिसते. संत नामदेवांनी भक्तीचा अधिकार सर्वांना समान असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांनी जातीपेक्षा भक्ती आणि सदाचार यांना अधिक महत्त्व दिले होते. त्यांच्या अभंगांतून सर्व समाजघटकांमध्ये बंधुभाव आणि प्रेमाची भावना दिसून येते. संत एकनाथांनी प्रत्यक्ष कृतीतून समतेचा आदर्श घालून दिला. अस्पृश्यांशी प्रेमाने वागणे, त्यांच्याबरोबर भोजन करणे आणि सर्वांना समान वागणूक देणे या कृतींमधून त्यांनी जातिभेदाला आव्हान दिले होते. नाथांच्या भारुडांमधूनही समाजातील सर्व स्तरांतील लोकांचे समान चित्रण दिसते. संत तुकारामांनी अभंगांमधून अहंकार, जातीचा गर्व आणि खोट्या श्रेष्ठत्वाला विरोध केला होता. त्यांच्या मते, मनुष्याची खरी ओळख त्याच्या आचरणातून आणि भक्तीतून ठरते, जन्मावरून नाही. त्यांनी सर्वांना प्रेम, दया, क्षमा आणि परस्पर सहकार्याचा संदेश दिला होता. संत चोखामेळा, संत सावता माळी, संत गोरा कुंभार, संत सेना न्हावी, संत नरहरी सोनार अशा अनेकविध संतांनी स्वतःच्या जीवनातून समतेचा संदेश दिलेला दिसून येतो. समाजात कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या घटकांमधून संत निर्माण झाले आणि त्यांनी आपल्या भक्तीने श्रेष्ठत्व सिद्ध केले. यामुळे समाजातील उपेक्षित वर्गाला आत्मविश्वास आणि सामाजिक प्रतिष्ठा मिळालेली दिसून येते.

पुरुष संतांप्रमाणे स्त्री संतांमध्ये संत मुक्ताबाई, संत जनाबाई आणि बहिणाबाई इत्यादी स्त्री संतानीही स्त्रियांनाही अध्यात्म आणि भक्तीचा समान अधिकार असल्याचे प्रतिपादन केले. त्यांच्या साहित्यामध्ये स्त्रीच्या आत्मसन्मानाचा आणि समानतेचा आग्रह स्पष्टपणे दिसून येतो. संत साहित्यातील समतेची संकल्पना आजच्या भारतीय राज्यघटनेतील समानतेचा अधिकार, बंधुता आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांशी सुसंगत आहे. त्यामुळे संत साहित्य हे केवळ धार्मिक साहित्य नसून सामाजिक परिवर्तनाचे आणि लोकशाही मूल्यांचे प्रभावी माध्यम आहे.

बंधुता –

संत साहित्यातील सामाजिक मूल्यांमध्ये बंधुता हे अत्यंत महत्त्वाचे मूल्य आहे. बंधुता म्हणजे सर्व मानव एकाच परमेश्वराची लेकरे आहेत, या भावनेतून निर्माण होणारे परस्पर प्रेम, सहकार्य, स्नेह, सहिष्णुता आणि एकात्मता होय. संतांनी समाजातील जाती, धर्म, पंथ, वर्ण, भाषा आणि आर्थिक स्तर यांच्या भिंती पाडून सर्वांना एकाच मानवतेच्या धाग्यात बांधण्याचा प्रयत्न केला होता. त्यांच्या दृष्टीने प्रत्येक व्यक्ती ही ईश्वराची निर्मिती असल्यामुळे सर्वांशी बंधुभावाने वागणे हीच खरी भक्ती आहे. मध्ययुगीन समाजामध्ये जातीभेद, अस्पृश्यता, धार्मिक कर्मकांड आणि सामाजिक विषमता यांमुळे समाजात मोठी दरी निर्माण झाली होती. अशा परिस्थितीत संतांनी आपल्या अभंग, ओव्या, भारुड आणि कीर्तनांद्वारे समाजाला प्रेम, करुणा, दया आणि बंधुभावाचा संदेश दिलेला दिसतो. त्यांच्या मते, समाजात शांतता आणि समृद्धी टिकवायची असेल तर प्रत्येकाने दुसऱ्याला आपला भाऊ मानले पाहिजे.

संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या पसायदानामध्ये संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणाची प्रार्थना केली. त्यांनी कोणत्याही एका जाती, धर्म किंवा समाजापुरता विचार न करता सर्व मानवांच्या सुख-समृद्धीची कामना केली. ही विश्वबंधुत्वाची भावना संत साहित्याचे वैशिष्ट्य ठरते. संत नामदेवांनी भक्तीमार्ग सर्वांसाठी खुला असल्याचे सांगितले होते. त्यांनी जातीपेक्षा भक्ती, प्रेम आणि सदाचार यांना महत्त्व दिले होते. त्यांच्या अभंगांतून सर्व समाजघटकांमध्ये बंधुभाव आणि परस्पर आदराची भावना प्रकट होते. संत एकनाथांनी आपल्या कृतीतून बंधुतेचे तत्त्व जगासमोर ठेवले. त्यांनी अस्पृश्यांशी स्नेहाने वागून, त्यांना समान सन्मान देऊन आणि समाजातील भेदभावाला विरोध करून बंधुभावाची शिकवण दिली. त्यांच्या भारुडांमध्ये समाजातील सर्व स्तरांतील व्यक्तींचे समभावाने चित्रण आढळते. संत तुकारामांनी अभंगांमधून द्वेष, मत्सर, अहंकार आणि भेदभाव यांचा निषेध केलेला दिसतो. त्यांनी प्रेम, दया, क्षमा आणि सहकार्य या मूल्यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते, जो दुसऱ्याच्या दुःखात सहभागी होतो, तोच खरा भक्त आणि खरा मानव आहे. संत चोखामेळा, संत सावता माळी, संत गोरा कुंभार, संत सेना न्हावी, संत नरहरी सोनार

यांसारख्या संतांनी आपल्या जीवनातून समाजातील सर्व घटकांमध्ये बंधुभाव निर्माण करण्याचे कार्य केले होते. त्यांच्या भक्तीमुळे सामाजिक स्तरांतील कृत्रिम भेदांना आव्हान मिळालेले दिसते.

एकंदरीत आज भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशिकेत "बंधुता" हे एक मूलभूत मूल्य म्हणून स्वीकारले गेले आहे. सर्व नागरिकांमध्ये बंधुभाव, व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेचे संरक्षण आणि राष्ट्रीय एकात्मता दृढ करण्याचा जो विचार राज्यघटनेत आहे, त्याची बीजे संत साहित्यामध्ये पूर्वीपासून आढळतात. संत साहित्यातील बंधुता ही समाजात प्रेम, समता, सहकार्य आणि मानवतेची भावना निर्माण करणारी मूलभूत संकल्पना आहे. संतांनी सर्व मानवांना एकाच परमेश्वराची लेकरे मानून जात, धर्म आणि वर्ण यांच्या भिंती ओलांडण्याचा संदेश दिला होता. त्यामुळे संत साहित्यातील बंधुतेचा विचार आजच्या लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी अत्यंत प्रेरणादायी आणि मार्गदर्शक ठरलेला दिसतो.

मानवता –

संत साहित्यातील सामाजिक मूल्यांमध्ये मानवता हे एक अत्यंत मूलभूत आणि व्यापक मूल्य असल्याचे दिसून येते. मानवता म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीशी प्रेम, करुणा, दया, सहानुभूती, परस्पर आदर आणि सेवाभावाने वागणे होय. संतांच्या मते, ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग हा केवळ पूजा-अर्चा, कर्मकांड किंवा तीर्थयात्रेत नसून मानवसेवेत आहे. म्हणूनच त्यांनी "माणूसकी हा माणसाचा खरा धर्म" मानला आणि सर्व मानवांमध्ये ईश्वराचे अस्तित्व पाहिले. मध्ययुगीन समाजामध्ये जातिभेद, अस्पृश्यता, अंधश्रद्धा, धार्मिक दांभिकता आणि सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात होती. अशा परिस्थितीत संतांनी समाजाला मानवतेचा संदेश दिला. संतांच्या मते, मनुष्याची श्रेष्ठता त्याच्या जन्मावर नव्हे, तर त्याच्या सदाचार, प्रेम, दया आणि सेवाभावावर अवलंबून असते. संतांनी प्रत्येक जीवामध्ये परमेश्वराचे दर्शन घडविले. त्यामुळे कोणत्याही व्यक्तीचा अपमान करणे म्हणजे ईश्वराचाच अपमान होय, असा विचार त्यांनी मांडला. संतांच्या साहित्यामध्ये सर्व जीवांबद्दल करुणा, समता आणि बंधुभाव यांचा सातत्याने पुरस्कार केला आहे.

संत ज्ञानेश्वरयांच्यापासून तर आजतागायत अनेकविध संतांनी आपल्या वाणीतून मानवतेच्या कल्याणाची नेहमी शुभकामना केलेली दिसून येते. संत ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी आणि पसायदान मधून विश्वकल्याणाची भावना व्यक्त केली. पसायदान मध्ये त्यांनी संपूर्ण मानवजातीच्या सुख, शांती आणि कल्याणाची प्रार्थना केली आहे. त्यांच्या मते, सर्वांनी एकमेकांशी प्रेमाने वागावे, सद्‌गुणांचा स्वीकार करावा आणि समाजात शांतता नांदावी. संत नामदेवांनी भक्तीचा अधिकार सर्वांना समान असल्याचे सांगितले. त्यांनी जाती-पातीच्या भिंती नाकारून प्रत्येक व्यक्तीला ईश्वरभक्तीचा समान अधिकार असल्याचे ठामपणे सांगितले होते. त्यांच्या अभंगांत प्रेम, सहिष्णुता आणि सर्वधर्मसमभावाचे दर्शन घडते.

संत एकनाथ यांनी मानवतेचा संदेश केवळ शब्दांनी नव्हे, तर कृतीतून दिलेला दिसून येतो. त्यांनी अस्पृश्यांशी प्रेमाने वागून, त्यांना समान सन्मान देऊन आणि सामाजिक भेदभावाला विरोध करून मानवतेचा आदर्श घालून दिला. त्यांच्या मते, मानवसेवा हीच खरी ईश्वरसेवा होय. संत तुकारामांनी आपल्या अभंगांमधून दया, क्षमा, प्रेम, परोपकार आणि सहकार्य या मूल्यांचा पुरस्कार केला. त्यांनी अहंकार, द्वेष, लोभ आणि अन्याय यांचा निषेध केला. त्यांच्या मते, दुसऱ्याच्या दुःखात सहभागी होणे, गरजूंना मदत करणे आणि सर्वांशी प्रेमाने वागणे हीच खरी भक्ती आहे.

एकंदरीत संत साहित्यातील मानवता ही केवळ नैतिक किंवा धार्मिक संकल्पना नसून समाजपरिवर्तनाची प्रभावी जीवनदृष्टी आहे. संतांनी प्रत्येक मानवामध्ये ईश्वराचे अस्तित्व मानून प्रेम, दया, करुणा, सेवा आणि परस्पर आदर यांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मानवतावादी विचारांमुळे समाजात समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाची जाणीव निर्माण झाली. म्हणूनच संत साहित्यातील मानवतेचा विचार आजच्या काळातही सामाजिक सलोखा, राष्ट्रीय एकात्मता आणि विश्वशांतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आणि मार्गदर्शक ठरतो. आजच्या काळात वाढती सामाजिक

विषमता, धार्मिक तेढ, हिंसा, असहिष्णुता आणि स्वार्थी वृत्ती यामुळे मानवतेचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते. भारतीय राज्यघटनेतील न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही मूल्ये संतांच्या मानवतावादी विचारांशी सुसंगत आहेत. त्यामुळे संत साहित्यातील मानवतेचा संदेश आजही समाजासाठी तितकाच प्रेरणादायी आणि उपयुक्त आहे.

श्रमप्रतिष्ठा –

संत साहित्यातील सामाजिक मूल्यांमध्ये श्रमप्रतिष्ठा हे एक अतिशय महत्त्वाचे मूल्य आहे. श्रमप्रतिष्ठा म्हणजे कोणतेही प्रामाणिक श्रम हे श्रेष्ठ असून श्रम करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचा सन्मान केला गेला पाहिजे, ही भावना होय. मध्ययुगीन समाजात व्यवसायाच्या आधारे उच्च-नीच भेदभाव केला जात होता. अशा वेळी मराठी संतांनी श्रमाला ईश्वरसेवेचे स्वरूप दिले आणि कष्टकरी समाजाच्या श्रमाचे महत्त्व अधोरेखित केलेले दिसून येते. या राष्ट्रातील संतांनी कधीही संसारत्यागाचा पुरस्कार केला नाही किंवा त्याला महत्व दिले नाही. उलट, प्रामाणिकपणे आपला व्यवसाय करत ईश्वरभक्ती करावी, असा संदेश त्यांनी दिलेला दिसून येतो. त्यांच्या मते श्रम हा केवळ उदरनिर्वाहाचा मार्ग नसून आत्मोन्नती, समाजसेवा आणि ईश्वरप्राप्तीचे महत्वाचे साधन आहे. त्यामुळे कोणताही व्यवसाय कनिष्ठ नाही, प्रत्येक काम समाजासाठी आवश्यक आणि पूजनीय आहे. या देशातील मराठी संतांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी स्वतः श्रम करून जीवन व्यतीत केलेले दिसते. संत सावता माळी शेती करत होते. त्यांनी शेती आणि भक्ती यांचा सुंदर समन्वय आपल्या भक्तीत साधलेला दिसतो. संत गोरा कुंभार मडकी बनविण्याचे काम करत होते. आणि त्याच्यातच ईश्वर शोधत होते. त्यांनी आपल्या कामालाच ईश्वरसेवा मानले होते. संत सेना न्हावी केस कात्रण याचा व्यवसाय करत असतानाही भक्ती आणि समाजसेवा करत राहिले होते. संत नरहरी सोनार व्यवसायाने सुवर्णकार होते. त्यांनी आपल्या व्यवसायात प्रामाणिकपणा आणि भक्तीचा उत्तम संगम घडविलेला दिसतो. संत चोखामेळा यांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत श्रम करून आत्मसन्मानाने आपले जीवन ईश्वरचरणी लीन केले होते. संत जनाबाई संत नामदेवांच्या घरी दासीचे घरकाम करत असतानाही भक्ती आणि श्रम यांना समान महत्त्व देत होत्या. संतांनी श्रमाला जात-वर्णापेक्षा श्रेष्ठ मानले होते. मनुष्याची ओळख त्याच्या जन्माने नव्हे, तर त्याच्या प्रामाणिक श्रम, चारित्र्य आणि सदाचाराने ठरते, असा त्यांचा स्पष्ट संदेश होता. त्यामुळे त्यांनी व्यवसायावर आधारित सामाजिक भेदभावाला विरोध केला होता. संतांच्या मते, श्रम आणि भक्ती हे परस्परविरोधी नाहीत. आपल्या दैनंदिन कर्तव्यांचे प्रामाणिकपणे पालन करणे हीच खरी ईश्वरभक्ती होय. म्हणूनच त्यांनी कर्मयोग, कर्तव्यनिष्ठा आणि प्रामाणिक श्रम यांचा पुरस्कार केला. संतांच्या श्रमप्रतिष्ठेच्या विचारामुळे समाजातील कष्टकरी, शेतकरी, कारागीर आणि विविध व्यवसाय करणाऱ्या लोकांना आत्मसन्मान मिळाला होता. मराठी संतांच्या या विचाराने समाजात समता, स्वाभिमान आणि सामाजिक न्यायाची भावना दृढ झाली होती. संतांनी श्रमाला प्रतिष्ठा दिल्यामुळे उत्पादनक्षम, नैतिक आणि स्वावलंबी समाजाची निर्मिती होण्यास मदत झालेली दिसते.

एकंदरीत संत साहित्यातील श्रमप्रतिष्ठा ही केवळ आर्थिक किंवा व्यावसायिक संकल्पना नसून ती सामाजिक समता, मानवी प्रतिष्ठा आणि नैतिक जीवनमूल्यांचा पाया आहे. मराठी संतांनी स्वतः श्रम करून आणि प्रत्येक व्यवसायाचा सन्मान राखून समाजाला प्रामाणिक श्रम, स्वावलंबन आणि कर्तव्यनिष्ठेचा आदर्श घालून दिला. आजच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक जीवनातही संतांचा श्रमप्रतिष्ठेचा विचार अत्यंत प्रेरणादायी, उपयुक्त आणि मार्गदर्शक असल्याचे दिसून येते.

स्त्री-पुरुष समानता –

संत साहित्यातील सामाजिक मूल्यांमध्ये स्त्री-पुरुष समानता हे एक अत्यंत महत्त्वाचे आणि प्रगतिशील मूल्य असल्याचे दिसून येते. मध्ययुगीन काळामध्ये स्त्रियांना शिक्षण, धर्म, सामाजिक जीवन आणि निर्णयप्रक्रियेत समान स्थान असल्याचे दिसून येत नाही. त्याकाळातील समाजामध्ये स्त्रियांवर अनेक प्रकारची सामाजिक बंधने लादली जात होती. अशा परिस्थितीत मराठी संतांनी स्त्रीला केवळ कुटुंबातील सदस्य म्हणून नव्हे, तर स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व

असलेली, भक्ती आणि अध्यात्माचा समान अधिकार असलेली मानव म्हणून स्वीकारले होते. संतांच्या या कार्यामुळे संत साहित्याने स्त्रीयांचा सन्मान, स्वातंत्र्य आणि समानतेचा विचार समाजात रुजविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले होते. महाराष्ट्रातील मराठी संतांच्या मते, ईश्वराच्या दृष्टीने स्त्री आणि पुरुष यांच्यात कोणताही भेद नाही. दोघांनाही भक्ती, ज्ञान, आत्मोन्नती आणि मोक्षप्राप्तीचा समान अधिकार असून मनुष्याचे मूल्य त्याच्या लिंगावर नव्हे, तर त्याच्या आचरण, भक्ती, सदाचार आणि मानवतेवर ठरते. हा विचार त्या काळातील सामाजिक व्यवस्थेला मोठे आव्हान देणारा होता. संत ज्ञानेश्वरांनी सर्व जीवांमध्ये परमात्म्याचे अस्तित्व मानले होते. त्यामुळे स्त्री-पुरुष असा भेद करण्यास त्यांनी मान्यता दिली नाही. त्यांच्या विचारांमध्ये समता, करुणा आणि मानवतेला महत्त्व होते. पसायदान मधील विश्वकल्याणाची भावना स्त्री-पुरुष दोघांसाठीही समान असल्याची दिसून येते. संत जनाबाई या मराठी संत साहित्यातील महत्त्वाच्या स्त्री संत होत्या. त्यांनी आपल्या अभंगांमधून स्त्रीचे श्रम, तिचे दुःख, तिची भक्ती आणि तिचा आत्मसन्मान प्रभावीपणे व्यक्त केलेला दिसून येतो. घरकाम, श्रम आणि भक्ती यांचा सुंदर समन्वय त्यांच्या अभंगांमध्ये दिसून येतो. त्यांनी स्त्रीच्या दैनंदिन जीवनाला आध्यात्मिक मूल्य प्राप्त करून दिले होते. संत मुक्ताबाई यांनी अध्यात्म, ज्ञान आणि समतेचा संदेश दिला होता. मुक्ताबाईने स्त्रीच्या बौद्धिक आणि आध्यात्मिक क्षमतेवर विश्वास व्यक्त केला होता. त्यांच्या काव्यात आत्मज्ञान, विवेक आणि सामाजिक समतेचा पुरस्कार आढळतो. मुक्ताबाईंचे व्यक्तिमत्त्व त्या काळातील स्त्रीशक्तीचे प्रेरणादायी उदाहरण असल्याचे दिसून येते. तसेच संत बहिणाबाई यांनी संसार आणि अध्यात्म यांचा समन्वय साधत स्त्रीच्या जीवनातील संघर्ष, कर्तव्य आणि भक्ती यांचे वास्तववादी चित्रण आपल्या अभंगात केलेले आहे. त्यांनी स्त्रीच्या आत्मसन्मानाला आणि आध्यात्मिक ज्ञानाला महत्त्व दिले होते. त्यांच्या काव्याच्या विचारांतून स्त्रीला समान मानवी प्रतिष्ठा मिळायला हवी, हा संदेश स्पष्टपणे व्यक्त होतांना जाणवतो. महाराष्ट्रातील मराठी संतांनी भक्तीचा मार्ग सर्वांसाठी खुला केला होता. जात, धर्म, पंथ, लिंग किंवा सामाजिक दर्जा यांवर भक्ती अवलंबून नसून, ती श्रद्धा आणि सदाचारावर अवलंबून आहे, असे त्यांनी आपल्या साहित्यातून सांगितलेले दिसून येते. यामुळे स्त्रियांनाही धार्मिक आणि आध्यात्मिक जीवनात समान स्थान प्राप्त झालेले दिसून येते.

थोडक्यात संत साहित्यातील स्त्री-पुरुष समानतेच्या विचारामुळे स्त्रियांच्या आत्मविश्वासात वाढ झाली. स्त्रियांना अध्यात्म, साहित्य आणि समाजजीवनात स्वतःचे स्थान निर्माण करण्याची प्रेरणा मिळाली. हा विचार पुढे समाजसुधारकांच्या स्त्रीशिक्षण आणि स्त्री-मुक्तीच्या चळवळींनाही प्रेरक ठरला. संत साहित्यातील स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार हा मध्ययुगीन समाजाच्या संदर्भात अत्यंत क्रांतिकारक आणि मानवतावादी असल्याचे जाणवते. संतांनी स्त्रीला भक्ती, ज्ञान आणि आत्मोन्नतीचा समान अधिकार देत तिच्या मानवी प्रतिष्ठेचा पुरस्कार केला. जनाबाई, मुक्ताबाई आणि बहिणाबाई यांसारख्या स्त्री संतांनी आपल्या जीवनातून आणि साहित्याद्वारे स्त्रीच्या सामर्थ्याचे दर्शन घडविले होते. त्यामुळे संत साहित्यातील स्त्री-पुरुष समानतेचा संदेश आजच्या लोकशाही, सामाजिक न्याय आणि महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण, प्रेरणादायी आणि उपयुक्त असल्याचे जाणवते.

एकंदरीत संत साहित्यातील सामाजिकतेचा विचार करतांना संतांनी आपल्याच समाजात प्रचलित असलेल्या लोकभाषेचा प्रभावी वापर केलेला दिसून येतो. त्यांनी भक्ती आणि समाजप्रबोधन यांचा उत्तम समन्वय आपल्या साहित्यातून साधलेला असल्याचे दिसते. या संतांनी समाजातील अंधश्रद्धा, कर्मकांडाला विरोध केलेला दिसून येतो. त्यांनी आपल्या साहित्यातून समता आणि मानवतावादी दृष्टिकोनाचा पुरस्कार केलेला दिसून येतो. मराठी संतांनी स्त्री आणि शूद्रांना ईश्वर प्राप्तीचा समान अधिकार असल्याचे ठामपणे सांगितलेले दिसून येते. या संतांनी समाजामध्ये नैतिक मुल्यांचा आग्रह धरलेला दिसून येतो. संत साहित्याची सामाजिकता ही मुख्यतः लोककल्याण असल्याचे त्यांच्या साहित्यातून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. महाराष्ट्रीयांचे काव्यपरीक्षण, श्री, व्यं, केतकर ज्ञानकोश छापखाना, पुणे, प्र.आ.१९२८, पुनर्मुद्रण - पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, २०१३ /२०१५.
2. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला, ल. रा. पांगारकर, नाशिक, मे १९३२.
3. मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा इतिहास, बा. अ. भिडे, मराठी ग्रंथोत्तेजक मंडळी (पुणे), १९३३.
4. मराठी वाङ्मयाचाभिरुचीचे विहंगमावलोकन, रा. श्री. जोग, पुणे विद्यापीठ, प्र.आ.१९५९
5. यादवकालीन महाराष्ट्र, मु. गो. पानसे, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय, मुंबई, १९६३.
6. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, भाग १, पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध, अ. ना. देशपांडे, व्हीनस प्रकाशन पुणे, प्र.आ. १९६६.
7. महाराष्ट्रातील पाच संप्रदाय, पं. रा. मोकाशी, प्रसाद प्रकाशन पुणे, १९७५
8. नाथ संप्रदायः उदय व विस्तार', प्र. न. जोशी, राजीव प्रकाशन ठाणे, प्र. आ. १ जानेवारी, १९७७.
9. पाच भक्तीसंप्रदाय, र. रा. गोसावी, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. १९८१.
10. मराठी साहित्याचे आदिबंध, उषा मा. देशमुख, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, १९८२.
11. महाराष्ट्र सारस्वत, वि. ल. भावे, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, सहावी आवृत्ती १९८२.
12. https://chatgpt.com/share/6a5c9196-3a48-83e8-a350-686c690544b4

मानवी अस्तित्वाचा शोध घेऊ पाहणारी कथा

डॉ. गीता जाधव
श्रीम. पी. एन. दोशी विमेन्स कॉलेज, घाटकोपर, मुंबई ८६

१९७५ नंतर मराठी साहित्याचा गुणात्मक आणि संख्यात्मक जोमाने विकास झालेला दिसतो. कथा हा साहित्यप्रकार त्यातही अधिक लोकप्रिय त्यामुळे साहित्याच्या या वाढ आणि विकासात कथा साहित्याचे प्रमाण लक्षणीय असल्याचे दिसून येते. १९६० नंतर निर्माण झालेले दलित कथा, ग्रामीण कथा हे प्रवाह अधिक जोरदार झालेले दिसतात. तर स्त्रीवादी कथेचा प्रवाह सत्तरच्या दशकात सुरू झाला. या बरोबरीनेच पारंपरिक धाटणीची कथा, विज्ञान कथा, महानगरी संवेदन व्यक्त करणारी कथा, अशी विविध रूपे मराठी कथा धारण करताना दिसते. कथेच्या या समृद्ध वाटचालीमध्ये स्त्री कथाकारांचे योगदान मोलाचे आहे. सुकन्या आगाशे यांची कथाही या सगळ्या वाटचालीत आपला ठसा ठळकपणे उमटवताना दिसते.

सुकन्या आगाशे यांचे 'इस्पितळ आणि पतंग उडवणारा माणूस' (१९८९) तर 'न लिहिलेली पाने' (1998) असे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यांची कथा प्रामुख्याने मानवी अस्तित्वाचा शोध घेते. हा शोध घेताना लेखिका जीवनाचे वेगवेगळे संदर्भ तपासताना दिसते. सोरेन किर्केगॉर्द, कार्ल यास्पर्स, मार्टिन हायडेगर आदी अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञानाची मांडणी करणाऱ्या विचारवंतांच्या म्हणण्यानुसार 'माणूस हा मुलतः कर्ता आहे. आपण काय करावे, कसे जगावे यासंदर्भात त्याला स्वतः निर्णय घ्यावा लागतो. मानवी जगण्याच्या संदर्भात वस्तुनिष्ठ सत्य, प्रमाण जीवनमार्ग असे काही नसते. तर माणसाला स्वतःचे स्वरूप स्वतःच घडवायचे असते ते त्याला स्वातंत्र्य असते. आपल्या अस्तित्वाला आपणच रूप देणे शक्य नसते तेव्हा त्याला आपले अस्तित्व शून्य वाटू लागते. ही जाणीव म्हणजे 'विभिषणा' या विभिषणेपासून पळ काढायचा म्हणजे आपले खरे खुरे मीपण सोडून द्यायचे आणि मीचे व्यक्तिमत्त्व शून्य अशा आपण मध्ये रूपांतर करायचे. त्यानुसार गर्दीचा भाग होऊ ठरलेल्या कृत्यांची गर्दी स्वतःभोवती उभी करून क्षणाक्षणाला ती पार पाडत राहायचे.'

सार्त्र च्या म्हणण्यानुसार, 'वस्तूंचे अस्तित्व आणि माणसांचे अस्तित्व यात मूलभूत फरक आहे. वस्तू केवळ असतात. उलट माणसे आपल्या अस्तित्वाला अर्थ देऊ शकतात. जीवन जगत असताना माणसे वेगवेगळया भूमिका पार पाडत असतात. तेव्हा त्यांचे जगणे दांभिकतेचे असते. शिवाय अशा भूमिका घेऊन जगताना माणूस स्वतःसाठी व्यक्ती असतो पण इतरांच्या दृष्टीने माणूस वस्तू असतो. माझे इतरांना वस्तू बनवणे वा इतरांसाठी मी वस्तू बनणे टाळण्यासाठी नैतिक जीवनाचा स्वीकार करावा लागतो. सर्वांच्या स्वातंत्र्याचा आदर करणे हे नैतिक जीवनाचे सार आहे. इतरांच्या स्वातंत्र्याची कदर न करता त्यांच्याकडे एका मालिकेतील केवळ एकक म्हणून पाहणे ही अनीती आहे. या दृष्टीने व्यक्तीकडे पाहिले तर तिचे स्वरूप व कर्तव्ये निश्चित होतात पण तिच्या स्वातंत्र्याचा लोप होतो.'

स्वतःच्या अस्तित्वाला रूप देण्याचे स्वातंत्र्य किंवा स्वतःच्या इच्छा आकांक्षांनुसार जगण्याचे स्वातंत्र्य माणसाला मिळते का? या प्रश्नाचे उत्तर 'नाही' असेच द्यावे लागते. मानवी समाजाच्या सामाजिकीकरणाच्या, सांस्कृतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत माणसाच्या या स्वातंत्र्याचा बळी गेलेला दिसतो. माणसाच्या अस्तित्वाच्या निरर्थकीकरणाची ही प्रक्रिया आधुनिक काळात तर वेगवान झालेली दिसते. झपाट्याने होणारे शहरीकरण, यंत्रयुगाचे बसलेले बस्तान, वैज्ञानिक संशोधनाची घोडदौड या सगळया रेट्यात माणसाचे अस्तित्वाचे भान हरवून बसलेले आहे. सुकन्या आगाशे यांच्या कथा हा आशय अभिव्यक्त करतात. शहरात, 'एका अपंगाच्या पुनर्वसनासाठी', 'कैदी' या कथांतून शहरात माणसाचे किड्यामुंग्यांसारखे जगणे त्या चित्रित करतात. लोकल मधून बेभानपणे उतरणारा गर्दीचा लोट, डब्यांमधून लोंबकळणारी माणसे, पोटासाठी भीक मागणारी, शरीर विकणारी माणसे, अपघातात मरणारी माणसे, भोंदूगिरीला शरण जाणारी माणसे हे चित्रण माणसाच्या अस्तित्वहीनतेचेच दर्शन घडवते.

उदरनिर्वाह साठी शहरात पोहोचलेली ही माणसे नोकरीच्या चरकात अडकतात. स्वतःचे अस्तित्व गहाण ठेवून व्यवस्थेचे गुलाम बनतात. त्यांचे प्रभावी चित्रण 'कैदी' या कथेत येते. या कथेतील तरुण नायकाला नोकरी करायची म्हणजे स्वतःचे म्हणून जे जे असेल ते ते बाजूला ठेवायचे आणि ॲडजेस्ट व्हायचे ! हे तंत्र जमत नाही . नोकरी त्याच्या आयुष्याला जळवेसारखी चिकटलेली आहे. त्याला गळयात दोरी बांधलेल्या बकरी सारखे अगतिक

वाटते. या सगळयातून सुटण्यासाठी आटापिटा करणारे त्याचे मन पोटदुखीच्या आजाराचा भ्रम निर्माण करते. त्याआडून तो नोकरीपासून त्या कैदी सदृश्य जीवनापासून पलायन करण्याचा प्रयत्न करतो पण चौकटीतील त्याचे जगणे, अपेक्षा समजू न घेता त्याला वेडा ठरवून मेंटल हॉस्पिटलमध्ये नेले जाते.

'शहरात' या कथेतील नायकही असाच या शहरी असंवेदनशील जीवनाला न-सरावलेला असा आहे. त्याचा प्रामाणिकपणा लक्षात न घेता उलट नियमांच्या चौकटीत त्याला अडकवून लबाडीने त्याच्याकडून दंड वसूल करणारा टी. सी. त्याच्या बंडखोरीचे निमित्त बनतो आणि शहराकडून येणाऱ्या या अशा अन्यायकारक अनुभवांना सामोरे जाण्यासाठी आंदोलनकर्त्यांच्या मुठी वळलेल्या गर्दीत सामील होऊन स्वतःचे अस्तित्व, स्वत्व शोधण्याचा प्रयत्न करतो. त्याचा हा केवि लवाणा प्रयत्न माणूस म्हणून असलेली अस्तित्वाची ओढच व्यक्त करतो.

शहरीकरणाप्रमाणेच यंत्रयुगानेही मानवी अस्तित्वासंदर्भात मूलभूत प्रश्न निर्माण केले. एकतर यंत्रयुगाने माणसाच्या श्रमांचे मोल कमी केले पण त्याबरोबरच यंत्राच्या सानिध्यात एकच एक साचेबद्ध काम करताना त्याचे संवेदनाशून्य यंत्रात रूपांतर करून टाकलेले दिसते. 'शब्दही' या कथेतील साहेबांचा पी. ए. असलेला जबरदस्त स्पीड कमावलेला टायपिस्ट वाकणकर कालांतराने आपली बोलण्याची शक्तीच गमावतो. साहित्याची आवड असणारा, कविता करणारा वाकणकर दिवसेंदिवस करपत जातो. आता त्याच्या दृष्टीने शब्द म्हणजे नुसती सुटी - सुटी अक्षरेच आहेत. हाडकांचे सापळेच आहेत. तो म्हणतो, 'मी अक्षरं बडवतो पण मलाच कळत नाही, ती अक्षर कुठली. ही कुठली भाषा परग्रहावरची ? हे आपण काय करतो. त्याचा आपला संबंध काय ? चोवीसातले हे दहा तास मी काय करतोय ? कशासाठी करतोय ?

'त्याच्या रोजनिशी' या कथेत माणसाचे वस्तुरूपीकरण अधिक ठळकपणे अधोरेखित केले आहे. नायक कोवळ्या वयाचा, निरागस तरूण, दुष्काळी भागातून नोकरीच्या शोधात वणवण भटकत आलेला आहे. रसायनांच्या कारखान्यात रसायनांच्या जहरी विषाच्या बाटल्या पाहून, हुंगून त्यांचे परीक्षण करणे, लिकेज शोधणे या कामासाठी त्याला अंधारात ठेवून त्याचा वापर केलेला जातो. इथेही त्याच्याकडे माणूस म्हणून न पाहता ते एक इन्स्ट्रुमेंट आहे, या भावनेनेच त्याचा वापर होताना दिसतो.

पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या परिप्रेक्षातही स्त्रीचे वस्तुरूप असणे लेखिका अभिव्यक्त करते. 'जाबलेचा पूत्र', अहल्या, न लिहिलेली पाने, बेनकाब, भांगास्व न राजाचे स्वप्न, या कथांतून हा आशय चित्रीत होतो. 'जबालेचा पुत्र' या कथेत भोगदासी असलेल्या जबालेचा पुत्र सत्यकाम याला ज्ञान मिळविण्यासाठी, गौतम ऋषीचे शिष्यत्व प्राप्त करण्यासाठी पित्याचे नाव हवे आहे. कोणत्या पुरुषाच्या बीजापासून सत्यकामाचा जन्म झाला याबाबत स्वतःच अज्ञात असलेली जबाला 'तू एका उच्चकुळातील पुरुषाचा पुत्र आहेस असे त्याला सांगते. त्या पुरुषाचे नाव जाणून घेण्यासाठी सत्यकामाचा आग्रह तिला आडमुठेपणा वाटतो. मग माझं अस्तित्व एवढी एकच खूण. पंचमहाभूतांनी घडवलेला माझा हा देह आणि माझी बुद्धी. पण माझी मूळं मी शोधता कामा नयेत अशी समंजस भूमिका सत्यकाम स्वीकारतो. या कथेतील गौतम ऋषी म्हणतात, 'जन्म तर निसर्ग देतो वत्सा. ज्ञान माणूस निर्माण करतो. जन्म घ्यायला माणसाला काहीच करावं लागत नाही. ज्ञान मागतं श्रद्धा आणि कठोर साधना. कठोर साधनेचा टक्का हा प्रत्येक मानुष्याचा हक्क आहे. त्याचा जन्म कुठलाही असो'. लेखिकेची ही भूमिका माणसाच्या निखळ अस्तित्वाला महत्त्व देणारी. त्या अस्तित्वावरील जात, धर्म, वंश, घराणे अशा चढवलेल्या पुटांना नकार देणारी आहे. या संदर्भापासून सुटका झालेल्या माणसालाच जीवनाकडे, स्वतःकडे देखील एका निखळ, तडक वस्तुनिष्ठतेतून पाहणे शक्य होते. हा आशय ही कथा व्यक्त करते. शिवाय सृष्टीचे अस्तित्व काय ? अस्तित्वाचा अर्थ काय ? घटना कोण घडवतं ? कोण आहे या सगळयाचा कर्ता. असे मानवी अस्तित्वासंदर्भातले मूलभूत प्रश्न या कथेत उभे केलेले आहेत.

'अहल्या' या कथेमध्ये स्वतःचे ज्ञान, जितेंद्रियत्व यांचा अभिमान असणाऱ्या गौतम ऋषींच्या सहवासात कुचंबणेचे जीवन जगणारी अहल्या निरंतर आपल्या अस्तित्वाचा शोध घेताना दिसते. निरंतर प्रेमाची, बेधुंद प्रणयाची आपली इच्छा आपल्या पतीकडून पूर्ण होणे शक्य नाही याची खात्री पटलेली अहल्या इंद्राचे खरे रूप कळूनही त्याच्याशी समरस होते. कारण तिला स्त्री-पुरुषांमधल्या मुक्त, माणसांनी एकमेकांवर केलेल्या प्रीतीचा अनुभव घ्यायचा असतो. जीवन भरभरून जगण्याची आस असणारी अहल्या शेवटी तुषार्त भूमी होऊन आपली ओढ समजू शकणाऱ्या पुरुषोत्तमाच्या प्रतीक्षेत कितीही काळ राहण्याची तयारी दर्शवते.आपल्या भावना, वासना यांच्याशी एकनिष्ठ असलेली, त्यांच्यावर प्रेम करणारी अहल्या इथे दिसते.

समाजातील धर्म, जातीची व्यवस्थाही नेहमीच मानवी अस्तित्वाला आव्हान देऊ पाहते. 'आधार' या कथेत पिढ्यान्‌पिढ्या या देशात, समाजात रुजलेले अब्बाजान हिंदू-मुस्लिमांमधली वाढती तेढ पाहून कातर होतात. 'अब्बाजान, आपण खरोखरच इथलेच आहोत ?" या अल्ताफच्या प्रश्नाला त्याच्यांकडे उत्तर नाही. शेवटी गाव सोडण्याच्या निर्णयापर्यंत आलेल्या अब्बाजनच्या कानावर कबीराचे दोहे पडतात. स्वतःचे अस्तित्व, परमेश्वराचे स्वरूप आणि मृत्यूची भीती याविषयीचे त्यांच्या मनातले प्रश्न सुटतात. मृत्यू येणारच असेल तर तो कुठेही येईल हे मृत्यूचे सत्य कळल्यावर त्याच गावात पाय रोवून उभे राहण्याचा ते निर्णय घेतात.

एकीकडे मानवी जीवन अधिकाधिक सुखकर करू पाहणारी विज्ञानाची प्रगती दुसरीकडे माणसालाच कसे वस्तूरुप प्रदान करते याचेही परिणामकारक चित्र सुकन्या आगाशे यांच्या 'केस नंबर ६२७', 'कुत्रे' या कथांमध्ये येते. 'केस नंबर ६२७' मध्ये नायकाचा बॉस मिसाणे संशोधनासाठी वेगवेगळया कॅन्सर पेशंटच्या टिश्यून्चे नमुने गोळा करताना आपली माणूस म्हणून संवेदनशीलताच हरवून बसले आहेत. पेशंटचा केवळ सॅम्पल म्हणून विचार करणारे, टिश्यूंजमध्ये कॅन्सरच्या पेशी सापडू दे अशी इच्छा बाळगणारी ही माणसे खरोखरच का मानवी हितासाठी काम करतात असा प्रश्न पडतो. तर 'कुत्रे' या कथेत 'वुन्ड रिसर्च सेंटर'मध्ये आधुनिक क्षेपणास्त्रांनी होणाऱ्या जखमांच्या संदर्भात संशोधन केले जाते. इथे सॅम्पल म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या कुत्र्यांच्या बाबतीत असलेले संशोधकांचे क्रूर, निर्घृण वर्तन माणसाचीच शिसारी आणते. कुत्र्यांची त्वचा मानवी त्वचेपेक्षा चौपट जाड असल्याने खरे निष्कर्ष सापडतच नाहीत. या कारणास्तव भविष्यात मानवी सॅम्पल चाचणी वापर करावा लागेल हा भयावह विचार माणसाच्या युज अँड थ्रो या पातळीपर्यंत पोहोचलेल्या वापराचेच विदारक दर्शन घडवते

परस्परांचा केवळ उपयोगितेच्या मुद्द्यावर विचार करणाऱ्या माणसांच्या समाजातील मानवी नातेसंबंध नेमके कोणत्या स्वरूपाचे आहेत याचेही प्रत्यंतर सुकन्या आगाशे यांच्या कथांतून येते. 'एकांन्तिक गुणिले शून्य', 'उंच काचेच्या भिंती' या कथा तसेच 'भुयार', 'उत्तमराव हायवेवरून', 'मुळारंभ आरंभ', 'घरघर घरंगळ' या मालिका कथा यांतून माणसामाणसातील नातेसंबंध, माणसाचा एकाकीपणा, त्याची परात्मता यांचा अनुभव येतो. आत्मकथा लिहायला बसलेल्या एकांतिक मधील नायकाला पुस्तक कुणाला अर्पण करू ? हा मोठा प्रश्न पडला आहे. कातरवेळी अफाट पसरलेल्या वाळूत सांडलेली वस्तू शोधावी तसा तो माणसाच्या गर्दीतून नाती शोधू लागला आहे. पण त्याच्या हातात काहीच येत नाही. मी कोण ? तेच समजलं नाही तर समोरच्या माणसाशी माझं नातं काय ते तरी काय बोडके सांगणार आपण ? असे त्याला वाटते. आई, वडील, भावंडे, शिक्षक, मित्र सगळीच नाती त्याला अपेक्षांनी भरलेली, ठराविक छापाची दिसतात. अंधारात कशा सगळयाच वस्तू छान दिसतात अशा शब्दात तो सत्य कळल्यावर पदरी पडलेली निराशा व्यक्त करतो.

'गुणिले शून्य' या कथेत आयुष्यभर माणसे जमवणाऱ्या मनोहर कापशीकरच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अंतिम विधीच्या वेळी माणसांची कशी पळापळ होते ते पाहून या कथेतील नायक म्हणतो, 'माणूस अखेर एकाकीच. धागे जोडण्याची हास्यास्पद कसरत कशासाठी ? 'उंच काचेच्या भिंती' या कथेते काचेपलीकडे माणसे दिसतात पण त्यापलीकडच्या माणसांशी संवाद साधता येत नाही. तसे शहरांत, गर्दीत, कुटुंबात माणसे आहेत पण त्यांच्यात जणू या उंच काचेच्या भिंती उभारल्या गेल्या सहाव्या तसे परकेपण आहे. सुकन्या आगाशे यांच्या 'न लिहिलेली पाने' या कथासंग्रहात 'भुयार', 'उत्तमराव हायवेवरून', 'मुळारंभ आरंभ', 'घरघर घरंगळ', या चार मालिका कथा समाविष्ट केलेल्या आहेत. यातील नायक ज्ञानेश उर्फ नानू जीवनाचे छक्केपंजे माहीत नसलेला सहृदय, नैतिकतेने जगणारा असा आहे. परंतु जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर त्याचा वापर होताना दिसतो. त्याला घरी आणणारे आपु अण्णा , त्याला दत्तक घेणारे आई वडील, त्याची पत्नी, त्याच्यापासून दूर राहूनही आनंदात असणारी त्याची मुले, आपले दुःख मोकळे करण्यासाठी केवळ त्याचा वापर करणारी संगीता ही सगळीच माणसे स्वतःच्या स्वार्थासाठी त्याचा उपयोग करतात. त्याचे मन, भावना कुणीच समजून घेत नाही. क्षणोक्षणी जवळच्या माणसाकडून ठोकर बसलेला ज्ञानेश इतरांच्या नजरेत मात्र नानू आहे. ज्ञानेशच नाही तर या कथेतील सगळीच पात्रे कुणाच्या ना कुणाच्या उपयोगाची वस्तू आहेत. आई, वडील, मुले, नवरा, बायको, प्रियकर, प्रेयसी या सगळयाच नातेसंबंधाचा पाया अपेक्षांवर, स्वार्थीपणावर उभारलेला असतो. नात्यातील फोलपणा फोलपणा तर या कथा मधून दिसतोच पण या सगळया गदारोळात वावरूनही माणसाचे एकटे असणे अधोरेखित होते.

सुकन्या आगाशेंच्या कथा अशा प्रकारे माणसाच्या एकाकीपपणाचा, त्याच्या जगण्यातील निरर्थकथेचा, त्याला भेडसावणाऱ्या परकेपणाचा वेध घेण्याचा चांगला प्रयत्न करतात. हे सगळे अनुभवणारी त्यांची पात्रे मात्र

विकल होणारी व परिस्थितीला शरण जाणारी नाहीत. आपापल्या कुवतीनुसार ती या परिस्थितीला सामोरी जाताना दिसतात. मुळात त्यांना स्वतःच्या अस्तित्वाच्या निरर्थकतेची, एकाकीपणाची जाणीव होते. त्यातून ती बंडखोरी करताना दिसतात. या दृष्टीने त्यांच्या बहुतेक कथांचे शेवट लक्षात घेण्यासारखे आहेत. 'माझी रोजनिशी' मधील तरुण कंपनी करत असलेला आपला वापर लक्षात येताच कंपनीच्या दृष्टीने महत्त्वाची मीटिंग आयोजित केली असताना मोक्याच्या क्षणी तेथून न सांगता निघून जातो.

तर 'केस नंबर ६२७' मधील डॉक्टर असे संवेदनशून्य पद्धतीने संशोधन करून आपल्याला पुढे जायचे नाही असे ठरवत नोकरीचाच राजीनामा देतो. 'बेनकाब' मधील अरबस्तानातील अमिरांच्या बायका बुरखे फेकून देत शहरभर घोषणा देत मुक्तपणे फिरत राहतात. 'इस्पितळ आणि पतंग उडवणारा मुलगा' मधील नायक आपल्या विकलांग जगण्याचे ओझे होऊ नये म्हणून आत्महत्या करतो. अशाप्रकारे आपल्या मनात निर्माण होणाऱ्या अस्तित्वाबद्दलच्या प्रश्नांना आपणच उत्तरे शोधण्याचा ह्या व्यक्तिरेखा प्रयत्न करतात.

हा सगळा आशय व्यक्त करणारी सुकन्या आगाशे यांची भाषा शैली प्रभावी आहे. याबाबत त्यांनी केलेले प्रयोगही उल्लेखनीय आहेत. फॅण्टसीच्या माध्यमातून असे आशय अभिव्यक्त करण्याचा त्या प्रयत्न करतात. उदाहरणार्थ 'इस्पितळ आणि पतंग उडवणारा मुलगा', 'भंगास्वन राजाचे स्वप्न' इत्यादी कथा.

प्रतीकात्मता हा तर त्यांच्या कथेचा महत्त्वाचा विशेष आहे, 'इस्पितळ आणि एका अपंगाचे पुनर्वसन ' इत्यादी कथा मानवी जीवनाच्या परावलंबित्वाचे, प्रवाहपतीत्वाचे वेगवेगळ्या प्रतीकांच्या माध्यमातून सूचन करतात. त्यांच्या बऱ्याच कथांमधून येणारी अक्राळ विक्राळ रेल्वेची वर्णने, नायकाला घेऊन शहरभर फिरणारी बस, गर्दी, पतंग उडवणारा माणूस ही सगळी प्रतीके वेगवेगळ्या गोष्टींचे सूचन करतात. अनेकदा तर संपूर्ण कथाच प्रतीकात्मक बनून जाते. सुकन्या आगाशेंच्या कथांमध्ये प्रतिकांचाही प्रभावी वापर दिसतो. 'शब्दहीन' मधील कोण रे तू ? हा प्रश्न विचारून भंडावून सोडणारा पोपट, काँक्रीट बनवणारे प्रचंड यंत्र, इंडिया रबर प्लांट अशा अनेक प्रतिमा अर्थाच्या लडी उलगडत जातात.

अहल्या, जबाला, भंगास्वन राजा या मिथकांचा उपयोगही लेखिका कौशल्याने करते. विशेष म्हणजे आधुनिक जगाच्या परिप्रेक्षात ही मिथके बदलून त्यातून अधिक व्यापक अर्थ व्यक्त करण्याचा लेखिकेने केलेला प्रयत्न वैशिष्ट्यपूर्ण वाटतो. उदाहरणार्थ अहल्या हे पुराणातील मिथक पुरुषप्रधान व्यवस्थेची बळी ठरलेली स्त्री आहे. गौतम ऋषी आणि इंद्र या दोघांकडूनही टोलवली गेलेली तरीही पंचपतीव्रतांमध्ये पूजली जाणारी एक पिडीत स्त्री आहे, सुकन्या आगाशे यांच्या कथेतील अहल्या मात्र पुरुषप्रधान व्यवस्थेत अडकलेली आहे तरीही तिला आपल्या अडकलेपणाचे भान आहे. स्वतःच्या इच्छा, वासना, आकांक्षा यांचा ती आदर करते. त्याची पूर्ती करणे हा ती आपला अधिकार समजते. म्हणूनच इंद्राचे वेशांतर तिला कळले तरी त्याकडे दुर्लक्ष करून ती तिला अपेक्षित स्त्री पुरुषांमधील निखळ प्रेम त्याच्या सहवासात शोधण्याचा प्रयत्न करते. तिथेही पदरी निराशाच आल्यावर ती स्वतःहूनच तुषार्त भूमीच्या रूपात आपल्या अपेक्षित पुरुषोत्तमाच्या प्रतीक्षेत कितीही काळ राहण्याची तयारी दाखवते. इथे स्वतःच्या इच्छांशी प्रामाणिक राहून त्यासाठी वाटेल तो त्याग करण्याची, दुःख सहन करण्याची तिची मानसिकता स्वतःच्या अस्तित्वालाच मान देणारी आहे.

एकूण जीवनाच्या वेगवेगळ्या परिप्रेक्षकात मानवी अस्तित्व कसे ठोकरले जाते, निरर्थक बनवले जाते आणि त्याचे भान आलेला माणूस समाजापासून, स्वतःपासूनही तुटत जातो. एकाकी, निराश बनत जातो. माणसाचे असे परात्म होणे माणसा माणसातील नातीच उध्वस्त करते हा आशय या कथांतून व्यक्त होतोच पण इथेच न थांबता या सगळ्या प्रक्रियेला आपापल्या परीने प्रतिसाद देणारी माणसे व्यवस्थेच्या संदर्भात निषेधही नोंदवतात. हा क्षीणपणे का होईना त्यांनी नोंदवलेला निषेधच कदाचित माणसाच्या पुढील बदलाची नांदी ठरू शकतो ही आशावादी भूमिकाही सुकन्या आगाशे आपल्या कथांतून मांडताना दिसतात.

संदर्भ –

1. स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी कथा – म. द. हातकणंगलेकर, प्रदक्षिणा खंड २, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे दु. आ. १९९८
2. अस्तित्ववाद - संपा. प्रभा गणोरकर, वाङ्‌मयीन संज्ञा -संकल्पना कोश, जी.आर भटकळ फाउंडेशन, मुंबई , २००१
3. अस्तित्ववाद आणि मराठी कादंबरी, रेखा इनामदार-साने, राजहंस प्रकाशन, पुणे, २००४

महाराष्ट्र विधानसभेतील विरोधी पक्षांची भूमिका :- लोकशाहीतील उत्तरदायित्त्वाचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. अभिजीत सुग्रीव गटकुळ

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, गोगटे-वाळके कला व वाणिज्य महाविद्यालय, बांदा

प्रस्तावना

भारताने संसदीय लोकशाही पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. यामध्ये राजकीय पक्षांना खूप महत्त्व असते. तसेच भारताने बहुपक्ष पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे. महाराष्ट्रामध्येही याच पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणुकांमध्ये बहुमत मिळविणारा पक्ष सत्ताधारी बनतो आणि बहुमत न मिळवणारा पक्ष विरोधी पक्षाची भूमिका बजावतो. महाराष्ट्रातील सर्वच पक्षांनी कधी सत्ताधारी तर कधी विरोधी पक्ष म्हणून कार्य केले आहे. यामध्ये काँग्रेस, शिवसेना, भाजप, राष्ट्रवादी काँग्रेस, समाजवादी पक्ष, शेतकरी कामगार पक्ष, वंचित बहुजन आघाडी, साम्यवादी पक्ष आणि महाराष्ट्रनवनिर्माण सेना इ. समावेश होतो.

लोकशाहीमध्ये विरोधी पक्षाला खूप महत्त्व असते. विरोधी पक्ष जनता आणि शासनामधील दुवा म्हणून कार्य करतो. लोकांच्या समस्या समजून घेणे व त्या सभागृहामध्ये मांडणे ,लोकांना संघटित करणे, राजकीय दृष्ट्या जागृत करणे, राजकीय प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेणे, लोकशाही मूल्यांची जोपासना करणे अशी अनेक कार्य महाराष्ट्र विधानसभेतील विरोधी पक्ष करत आलेले आहेत. परंतु विद्यमान महाराष्ट्राची राजकीय परिस्थिती पाहता हे चित्र बदललेले दिसते. विरोधी पक्ष कमकुवत झाल्याचे निदर्शनास येते. पक्षांतर, पक्षफुटी ,विधानसभेतील अपुरे संख्याबळ, पक्षांतर्गत लोकशाहीचा अभाव यासारख्या गोष्टींमुळे विरोधी पक्ष कमकुवत झाल्याचे दिसते. हे लोकशाहीसाठी घातक आहे. या अनुषंगाने विरोधी पक्षाच्या स्थितीचा,भूमिकेचा आणि उत्तरदायित्वासंबंधीचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. महाराष्ट्र विधानसभेतील विरोधी पक्षांची भूमिका अभ्यासणे.
2. शासनावरील नियंत्रणात विरोधी पक्षाचे योगदान तपासणे.
3. विरोधी पक्षाच्या कार्याचे विश्लेषण करणे.
4. विरोधी पक्षांसमोरील आव्हाने ओळखणे.
5. लोकशाही अधिक सक्षम करण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती

या अध्ययनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.महाराष्ट्रातील विरोधी पक्षांच्या अध्ययनासाठी संदर्भ ग्रंथ, संशोधन लेख, महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, शासकीय अहवाल आणि वृत्तपत्रातील माहितीचा दुय्यम स्त्रोत म्हणून उपयोग करण्यात आला आहे.

विरोधी पक्षाची संकल्पना

लोकशाही शासन पद्धतीमध्ये राजकीय पक्षांना खूप महत्त्व असते. समान राजकीय विचार, ध्येयधोरणे आणि तत्वे असलेले लोक एकत्र येऊन राजकीय पक्षांची स्थापना करतात. अशा पद्धतीने भिन्न विचारसरणी आणि

ध्येयधोरणे असलेले अनेक पक्ष अस्तित्वात येतात. हे पक्ष लोकांचे समर्थन मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. जो पक्ष निवडणुकांमध्ये बहुमत प्राप्त करतो म्हणजेच सभागृहाच्या एकूण सदस्य संख्येच्या निम्म्यापेक्षा जास्त जागा मिळतो तो सत्ताधारी पक्ष बनतो. याउलट इतर सर्व पक्ष जे बहुमत प्राप्त करू शकले नाहीत ते विरोधी पक्ष म्हणून कार्य करतात. या विरोधी पक्षांपैकी ज्या पक्षाचे सर्वाधिक सदस्य निर्वाचित झालेले आहेत तो पक्ष मुख्य विरोधी पक्ष म्हणून कार्य करतो. यासाठी त्या पक्षाचे सभागृहाच्या एकूण सदस्य संख्येपैकी किमान दहा टक्के सदस्य निर्वाचित असणे आवश्यक आहे.

2024 सालीच्या महाराष्ट्र विधानसभेच्या निवडणुकीमध्ये भारतीय जनता पक्ष 132 सदस्य, शिवसेना (शिंदे गट) 57 सदस्य, राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष(अजित पवार गट) 41 सदस्य निवडून आले आहेत. यांनी युतीचे सरकार स्थापन केलेले आहे. हे विधानसभेचे मुख्य सत्ताधारी पक्ष म्हणून कार्य करतात. याउलट भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस 16 सदस्य, शिवसेना (ठाकरे गट)20 सदस्य आणि राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष (शरद पवार गट) 10 सदस्य निवडून आले असून हे महाराष्ट्र विधानसभेतील मुख्य विरोधी पक्षाची भूमिका बजावत आहेत.

महाराष्ट्र विधानसभेतील विरोधी पक्षाची भूमिका

महाराष्ट्र विधानसभेतील विरोधी पक्षांच्या भूमिकेचा पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अभ्यास करता येईल.

1) विधानसभेमध्ये जनतेचे प्रश्न मांडणे.

विधानसभेचे सदस्य हे जनतेचे प्रतिनिधित्व करत असतात. त्यामुळे जनता आपल्या प्रतिनिधीमार्फत आपल्या समस्या व प्रश्न सभागृहात मांडत असते. त्यामध्ये विशेष करून विरोधी पक्षांनी जनतेचे प्रश्न समजून घेऊन त्यावर चर्चा करणे आवश्यक आहे. तसेच जनहिताच्या दृष्टिकोनातून सभागृहामध्ये संबंधित विषयाच्या मंत्र्यांना प्रश्न विचारणे हे विरोधी पक्षातील सदस्यांची जबाबदारी आहे. महाराष्ट्रामध्ये विरोधी पक्षातील सदस्यांनी सातत्याने शेतकरी, कामगार, महिला सुरक्षा व सक्षमीकरण यासंबंधीचे प्रश्न मांडणे आवश्यक आहे. तसेच पर्यावरण संवर्धन, रोजगार, महागाई, भ्रष्टाचार, शिक्षण, आरोग्य आणि विकासासंबंधीचे प्रश्न सभागृहामध्ये विरोधी पक्षांनी मांडून त्यावर चर्चा करावी.

2) शासनाने केलेल्या कायद्याची पडताळणी करणे.

विधानसभेला राज्यसभेतील विषयावर कायदा करण्याचा अधिकार आहे. त्यामुळे राज्यशासन संबंधित विषयावर कायदे करते. परंतु हे कायदे करत असताना विधानसभेमध्ये बहुमत असल्यामुळे सत्ताधारी पक्ष सहजपणे एखाद्या विधेयकाचे रूपांतर कायद्यात करू शकतो. त्यावर पुरेशी चर्चा होत नाही. विरोधी पक्षांनी शासनाच्या या मनमानी कारभाराला विरोध करून विधेयकावर सखोल चर्चा करावी. विधेयकात काही त्रुटी असतील तर त्यासंबंधी प्रश्न उपस्थित करून दुरुस्ती सुचवावी. तसेच तयार होणाऱ्या या कायद्यामुळे समाजातील काही घटकावर अन्याय होत असेल तर अशा कायद्यांना विरोध करणे, जनतेमध्ये त्या कायद्यासंबंधी जनजागृती करून शासनाच्या कायदेशीर अधिकारावर नियंत्रण ठेवणे हे विरोधी पक्षाचे कार्य आहे.

3) लोकांना राजकीयदृष्ट्या संघटित व जागृत करणे.

लोकशाही सक्षम होण्यासाठी लोक लोकशाही मूल्यबाबत आणि आपल्या हक्काबाबत जागृत असणे खूप आवश्यक आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तथाकथित अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या लोकांना राजकीयदृष्ट्या संघटित केले आणि त्यांच्यामध्ये मानवी हक्काबद्दल जागृती निर्माण केली. यासाठी त्यांनी 'शेडूल्ड कास्ट फेडरेशन' ची

स्थापना केली होती. ही जबाबदारी विरोधी पक्षांची आहे. शासनाचे निर्णय, धोरणे, कायदे लोकांना समजावून सांगणे, त्याचबरोबर समाजातील एखाद्या समुदायाच्या प्रश्नासंबंधी त्यांना संघटित करणे, एक दिशा देणे व ते सरकारपर्यंत पोहोचवून त्या समस्येचे निराकरण करणे हे विरोधी पक्षाचे कर्तव्य आहे.

4) संविधान आणि लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करणे.

देशामध्ये संविधान हे सर्वश्रेष्ठ आहे. संविधानानुसार देश आणि राज्यांमध्ये शासन संस्था कार्य करतात. संविधानानुसारच या शासकीय संस्थांचे अधिकार निश्चित केले जातात. तसेच नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांची तरतूद यामध्ये केलेली आहे. त्यामुळे सत्ताधारी पक्षाकडून संविधानिक मूल्यांची पायमल्ली होता कामा नये. त्याचबरोबर संविधानाच्या मूलभूत चौकटीला धक्का लागता कामा नये. याची जबाबदारी विरोधी पक्षावर आहे कारण शासनाच्या अयोग्य धोरणांना व कृतींना विरोध करण्याचा अधिकार घटनेने विरोधी पक्षांना दिलेला आहे. त्याचबरोबर स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता या लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करणे हे सुद्धा विरोधी पक्षाचे एक महत्त्वाचे कार्य आहे. लोकशाहीमध्ये चर्चा-वादविवाद आणि संमती या गोष्टींना खूप महत्त्व असते. त्यामुळे विरोधी पक्षाने सत्ताधारी पक्षासोबत या गोष्टी सतत करत राहणे आवश्यक आहे.

5) शासनाच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवणे.

हे विरोधी पक्षाचे प्रमुख कार्य आहे. शासनाने केलेल्या प्रत्येक कायद्यावर, अवलंबलेल्या प्रत्येक धोरणावर आणि करत असलेल्या प्रत्येक कृतीवर विरोधी पक्षाचे लक्ष असावे. तसेच शासनाकडून अधिकारांचा गैरवापर होता कामा नये यासाठी विरोधी पक्षाने सतत जागृत राहणे आवश्यक आहे. भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार, निधींचा अयोग्य वापर या गोष्टी विधानसभेत मांडणे व त्यावर चर्चा करणे आवश्यक आहे. तसेच शासनाविरुद्ध विधानसभेत अविश्वास प्रस्ताव दाखल करून शासनाच्या अयोग्य कृतींना विरोध केला जातो.

6) नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे.

संविधानामध्ये नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांची तरतूद केली आहे. यामध्ये समानतेचा हक्क(अनुच्छेद 14-18), स्वातंत्र्याचा हक्क (अनुच्छेद 19 - 22), शोषणाविरुद्धचा हक्क (अनुच्छेद 23- 24), धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क (अनुच्छेद 25 ते 28) आणि सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क (अनुच्छेद 29 ते 30) यांचा समावेश होतो. तसेच मतदानाचा अधिकार, शासनाच्या अयोग्य धोरणांना विरोध करण्याचा अधिकार नागरिकांना आहे. या नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे ही मुख्यतः विरोधी पक्षांची जबाबदारी आहे.

विरोधी पक्षांसमोरील आव्हाने:

पुढील मुद्द्यांच्या आधारे महाराष्ट्र विधानसभेच्या विरोधी पक्षांसमोरील आव्हाने स्पष्ट करता येतील.

पक्षांतर:

पक्षांतर आणि पक्षांमध्ये फूट पडणे हे राजकीय पक्षासमोरील आव्हाने आहेत. त्यामुळे विरोधी पक्ष कमकुवत होतो. महाराष्ट्रामध्ये अनेक वेळा विरोधी पक्षांमध्ये फूट पडलेली आहे. तसेच पक्षातील नेत्यांनी पक्षांतर केलेलं आहे. 1991 मध्ये शिवसेनेचे विधानसभा सदस्य छगन भुजबळ यांनी आपल्या अनुयायांसह काँग्रेसमध्ये पक्षांतर केले. शिवसेनेमध्ये पडलेली पहिली सर्वात मोठे फूट होती. पुढे 2022 मध्ये एकनाथ शिंदे यांच्या नेतृत्वाखाली शिवसेनेतील अनेक नेते आणि विधानसभा सदस्य पक्षातून बाहेर पडले आणि या बाहेर पडलेल्या गटाने मूळ शिवसेना आपणच आहोत असा दावा केला. अशा प्रकारे शिवसेना या पक्षाचे विभाजन दोन गटात झाले. एक एकनाथ शिंदे यांच्या

नेतृत्वाखालील आणि दुसरी उद्धव ठाकरे यांच्या नेतृत्वाखाली शिवसेना. याच प्रकारे 2023 मध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेसमध्ये फूट पडली आणि दोन गट तयार झाले. शरद पवार यांच्या नेतृत्वाखालील एक गट आणि अजित पवार यांच्या नेतृत्वाखालील दुसरा गट. अशा पद्धतीने पक्षांमध्ये फूट पडल्यामुळे विरोधी पक्ष कमकुवत असलेला दिसून येतो.

2) विधानसभेतील अपुरी सदस्य संख्या:

काँग्रेस, राष्ट्रवादी काँग्रेस (शरद पवार गट),शिवसेना (उद्धव ठाकरे गट)हे तीन पक्ष प्रमुख विरोधी पक्ष म्हणून कार्य करतात. 2024 मध्ये झालेल्या विधानसभेच्या निवडणुकीमध्ये काँग्रेसचे 16 उमेदवार, शिवसेना (उद्धव ठाकरे गट) 20 आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष (शरद पवार गट) 10 सदस्य निवडून आले आहेत. विधानसभेतील विरोधी पक्षांचे हे संख्याबळ खूपच कमी आहे. अपुऱ्या संख्येमुळे विधानसभेच्या विरोधी पक्ष नेत्याची निवड करण्यात आलेली नाही. त्यामुळे लोकशाहीच्या सुदृढीकरणासाठी मजबूत विरोधी पक्ष असणे आवश्यक आहे.

3) विरोधी पक्षांमध्ये ऐक्याचा अभाव:

महाराष्ट्र विधानसभेच्या विरोधी पक्षांमध्ये एक वाक्यता दिसत नाही. कारण विविध विचारधारेचे पक्ष एकत्र आले आहेत. ज्यांची ध्येयधोरणे वेगवेगळी आहेत. शिवसेना हा उजव्या विचारसरणीचा पक्ष समजला जातो तर काँग्रेस आणि राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्ष हे मध्यममार्गी पुरोगामी पक्ष समजले जातात.तसेच सीपीआय हा डाव्या विचारसरणीचा पक्ष आहे. त्यामुळे अनेक धोरणाबाबत या पक्षांमध्ये मतभिन्नता आढळते. शासनाच्या धोरणांना विरोध करणे किंवा पाठिंबा देणे या मुद्द्यावर अनेक वेळा या पक्षात संघर्ष झालेला दिसून येतो.

4) अभ्यासू नेत्यांची कमतरता:

विधानसभेमध्ये शासनाकडून मांडल्या जाणाऱ्या विधेयकावर चर्चा करण्यासाठी विरोधी बाकांवर अभ्यासू नेत्यांची आवश्यकता असते. जे शासनाच्या धोरणांतील त्रुटी शोधतील आणि त्यांच्या योग्य-अयोग्य परिणामांची चिकित्सा विधानसभेमध्ये करतील. त्याचबरोबर शासनाने केलेल्या कायद्यांचा अर्थ जनतेला समजावून जनजागृती निर्माण करण्यासाठी अभ्यासू आणि उत्कृष्ट विरोधी विधानसभा सदस्यांची आवश्यकता आहे. पृथ्वीराज चव्हाण जे महाराष्ट्राच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय विषयावर अभ्यासपूर्ण मांडणी करायचे. तसेच बच्चू कडू यांनी विधानसभेमध्ये शेतकरी व दिव्यांग यांच्या प्रश्नावर नेहमी आवाज उठवला आहे . हे दोन्ही नेते 2024 च्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये पराभूत झाले आहेत.

5) पक्षांमध्ये स्पष्ट विचारसरणीचा अभाव:

पक्षाच्या निर्मितीमध्ये विचारसरणीला खूप महत्त्व असते. समान विचारसरणीचा पुरस्कार करणारे लोक एकत्र येऊन पक्षाची स्थापना करतात. महाराष्ट्रामध्ये शिवसेना, राष्ट्रवादी काँग्रेस, समाजवादी पक्ष, रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया, भारतीय जनता पक्ष आणि काँग्रेस असे विविध विचारसरणीचा पुरस्कार करणारे पक्ष आहेत.सुरुवातीच्या कालावधीमध्ये हे पक्ष विचारसरणीला खूप महत्त्व देत असत. परंतु विद्यमान स्थितीमध्ये पक्षातील नेत्यांकडे कार्यकर्त्यांकडे स्पष्ट विचारसरणीचा अभाव असलेला दिसून येतो. आपले वैचारिक सिद्धांत बाजूला ठेवून हे पक्ष विरोधी विचारसरणीच्या पक्षासोबत एकत्र येऊन सत्ता स्थापन करत आहेत.

विरोधी पक्षांमध्ये पुढील काही सुधारणांची आवश्यकता आहे.

1.पक्षांतर्गत लोकशाहीला प्रोत्साहन देणे

2.पक्षांतर्गत मतभेद नष्ट करणे.

3. निष्ठावंत कार्यकर्त्यांची आवश्यकता आहे. ज्यांचे राजकीय विचार स्पष्ट असून पक्षाची विचारसरणी आणि ध्येयधोरणाशी ते एकनिष्ठ असतील.

4.जनतेचा विश्वास संपादन करण्याची आवश्यकता.

5.पक्षाची संघटनात्मक पुनर्बांधणी करणे.

6.जनतेशी सतत संवाद साधत राहणे आणि त्यांचे प्रश्न समजून घेणे.

7.पक्षाची नियमावली कठोर करणे.

निष्कर्ष

लोकशाहीच्या विकासासाठी आणि सुदृढीकरणासाठी विरोधी पक्षाचे अस्तित्व खूप महत्त्वाचे आहे. कारण विरोधी पक्ष हा लोकांना राजकीय शिक्षण देत असतो, राजकीय दृष्ट्या संघटित व जागृत करत असतो. तसेच नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करतो. महाराष्ट्र विधानसभेचा विरोधी पक्ष वेळोवेळी ही आपली भूमिका पार पाडत आलेला आहे परंतु विद्यमान स्थितीमध्ये बदलत्या काळानुसार या पक्षांसमोर अनेक आव्हाने असलेली दिसून येतात.पक्ष फुटी, अपुरे संख्या बळ, पक्षांतर्गत लोकशाही चा अभाव यामुळे विरोधी पक्ष कमकुवत झालेले आहेत. विरोधी पक्षाने आपल्या या कमतरता भरून काढून मजबूत होणे आवश्यक आहे. तरच लोकशाही मूल्यांचे आणि नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यास विरोधी पक्ष समर्थ ठरतील.

संदर्भ

1. पाटील.बी .बी (2012) .महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण. फडके प्रकाशन ,पुणे.

2. एम. लक्ष्मीकांत. (2017) इंडियन पॉलिटी. के सागर पब्लिकेशन, पुणे.

3. Khandve Eknath (2013) Government and Politics of Maharashtra. published by Dorling Kindersely

4.https://eci.gov.in

5. https://lj.maharashtra.gov.in

"लैंगिक समानता आणि नवीन कामगार कायदे"

मडके साधना हरिदास

संशोधक विद्यार्थिनी

प्रस्तावना

स्वामी विवेकानंद यांनी राष्ट्राच्या प्रगतीचे मोजमाप करत असताना महिलांच्या सहभागाला अत्यंत महत्त्व दिले आहे. त्यांच्या मते, एखाद्या राष्ट्राच्या प्रगतीचे सर्वोच्च मोजमाप म्हणजे त्या राष्ट्रात महिलांना दिला जाणारा सन्मान होय. ज्या राष्ट्रात महिलांचा सन्मान केला जातो ते राष्ट्र महान बनते. स्वामी विवेकानंदांनी महिलांना शक्तीचे मूर्त स्वरूप मानून त्यांचा सन्मान, संरक्षण आणि समान सहभाग राष्ट्राच्या उन्नतीचा मूलभूत आधार असल्याचे प्रतिपादन केले.

ज्या राष्ट्राच्या विकासात प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी आणि समान अधिकार प्राप्त करून दिले जातात ते राष्ट्र जागतिक स्तरावर सर्वोच्च स्थानावर पोहोचल्याशिवाय राहत नाही. राष्ट्राच्या प्रगतीमध्ये महिलांचा सहभाग किती महत्त्वपूर्ण आहे याबाबत नेल्सन मंडेला म्हणतात, "जोपर्यंत कालबाह्य व संकुचित विचारसरणी स्त्रियांना समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीत अर्थपूर्ण योगदान देण्यापासून प्रतिबंधित करते तोपर्यंत विकासाची गतीही मंदच राहील तसेच जोपर्यंत एखादे राष्ट्र स्वतःच्या अर्ध्याहून अधिक असणाऱ्या घटकाच्या समान भूमिकेला मान्यता देण्यास नकार देते तोपर्यंत त्या राष्ट्राचे अपयश हे निश्चित आहे" एकोणिसाव्या शतकात बऱ्याच देशांनी स्त्रियांना सन्मान समान हक्क समान संधी आणि सर्वांगीण विकासात त्यांना सहभागी करून घेतले. स्त्री विषयक विचारांना प्रोत्साहन दिले. विसाव्या शतकात जवळजवळ सर्वच देशात महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि प्रगतीच्या दृष्टिकोनातून कल्याणकारी आणि कृतिशील कार्यक्रम राबविण्यात आले. आजच्या स्त्रीने शिक्षण आरोग्य राजकारण समाजकारण अर्थकारण कला साहित्य संशोधन आधी सर्वच क्षेत्रात त्यांनी स्वतःला सिद्ध करून दाखविले आहे आज प्रत्येक क्षेत्रात महिला पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून यश संपादन करत असताना दिसत आहे संयुक्त राष्ट्र संघाने महिलांच्या सन्मानार्थ 1975 हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष तसेच 1975 ते 1985 हे महिला दशक म्हणून घोषित केले समानता न्याय आणि शाश्वत विकास या तत्त्वाच्या आधारे 8 मार्च हा दिवस महिला दिन म्हणून साजरा करावा असे ठरले गेले महिलांची राष्ट्रनिर्मितीमधील भूमिका लक्षात घेऊन भारत सरकारने 2001 हे महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले गेल्या काही दशकात महिलांना सामाजिक शैक्षणिक आर्थिक राजकीय दृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक कल्याणकारी योजना धोरणे व कायदे निर्माण केले. महिलांना प्रत्येक क्षेत्रात समान संधी प्राप्त करून देण्यासाठी लैंगिक समानता प्रस्थापित करण्यासाठी महिलांना स्वावलंबी व सक्षम बनविण्यासाठी राष्ट्राच्या विकासात त्यांना समाविष्ट करून घेण्यासाठी भारत सरकारने यशस्वी प्रयत्न केले आहे लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्याच्या अनुषंगाने महत्त्वपूर्ण पाऊले उचलली आहेत महिलांना समान हक्क कामाची समान संधी कामाच्या ठिकाणी सुरक्षित आणि सकारात्मक वातावरण कल्याणकारी सुविधा इत्यादी बाबी प्रदान करण्यासाठी कायद्यांच्या माध्यमातून महिलांना कायदेशीर संरक्षण प्राप्त करून दिले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1) लैंगिक समानता ही संकल्पना समजून घेणे

2) लैंगिक समानता आणि नवीन कामगार कायद्यामधील तरतुदींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंध हा संदर्भ ग्रंथ वर्तमानपत्रे साप्ताहिके मासिके इंटरनेट वेबसाईट इत्यादी दुय्यम साधनसामग्री वर आधारित आहे. .

संशोधन विषयाचे महत्त्व :

लैंगिक समानता आणि नवीन कामगार कायदे या संशोधनाचा विषय समाजात कामाच्या ठिकाणी लैंगिक समानता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टिकोनातून सरकारद्वारे निर्माण केलेल्या नवीन कामगार कायद्यामधील महिलाविषयक तरतुदींवर प्रकाश टाकतो त्याचप्रमाणे प्रस्तुत संशोधनातून नवीन कामगार कायद्यामधील तरतुदींचे मूल्यमापन होऊन प्रभावी अधिक परिणामकारक सर्वसमावेशक पारदर्शक आणि लिंग संवेदनशील कायदे निर्मितीला चालना मिळू शकते सामाजिक न्याय लैंगिक समानता स्वातंत्र्य सुरक्षितता आर्थिक स्वावलंबन महिलांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने हा शोध निबंध महत्वपूर्ण वाटतो.

लैंगिक समानता संकल्पना :

लिंग (Gender) सामाजिक दृष्ट्या घडवलेली संकल्पना असल्याने ती जात, धर्म, वंश, वर्ग व वैवाहिक स्थिती आणि काल परिस्थिती यासारख्या घटकानुसार बदलत असते. लैंगिक समानतेचे उद्दिष्ट म्हणजे समाज, कुटुंब, कामाचे ठिकाण, आरोग्य, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, संसाधनाचा वापर, कायदेशीर संरक्षण, शिक्षण, रोजगार राजकारण आणि सार्वजनिक क्षेत्रात स्त्री आणि पुरुषांना समान वागणूक, समान संधी आणि समान सहभाग सुनिश्चित करणे होय. लैंगिक समानता ही मानवी हक्कांचे मूलभूत तत्व आहे त्याचप्रमाणे सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी आवश्यक पूर्व अट देखील आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या मते लैंगिक समानता म्हणजे, "स्त्री आणि पुरुष यांना सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात समान हक्क समान संधी आणि समान न्याय मिळणे होय". UN Women च्या Gender Mainstreming च्या संकल्पना आणि व्याख्यानुसार लैंगिक समानता(Gender Equality) म्हणजे, "स्त्री आणि पुरुषांना समान अधिकार समान संधी आणि समान जबाबदाऱ्या उपलब्ध असणे होय".

नवीन कामगार कायद्यामधील महिला कामगारांविषयी तरतुदी :

महिला कामगारांचा सर्वांगीण विकास करून त्यांना स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनविणे, राष्ट्राच्या विकासात त्यांच्या अंगी असणारी कौशल्य आणि गुणांना प्रोत्साहन देऊन त्यांचा उपयोग करून घेणे, समाजात लिंगाधारीत समानता प्रस्थापित करणे, विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर त्यांना समान अधिकार, समान संधी देऊन आर्थिक प्रक्रियेत त्यांना सहभागी करून घेणे यासाठी शासनाकडून कल्याणकारी कायद्यांची निर्मिती करण्यात येते. केंद्र सरकारने पूर्वाश्रमीचे 29 कामगार कायदे एकत्रित करून त्यात सुधारणा करून 2019 आली नवीन चार कामगार संहितांची निर्मिती केली या चार असेहिता म्हणजे वेतन संहिता 2019,औद्योगिक संबंध संहिता 2020,सामाजिक सुरक्षा संहिता 2020,आणि व्यावसायिक सुरक्षा आरोग्या सेवाशर्ती संहिता 2020 होय. नवीन कामगार संहितेमध्ये महिला संबंधी पुढील काही महत्त्वपूर्ण तरतुदींचा समावेश करण्यात आला आहे.

सामाजिक सुरक्षा 2020 नुसार महिला कामगारांना प्रसूती कालीन लाभ घेण्याकरिता अपेक्षित प्रसूतीपूर्वी 12 महिन्यात किमान 80 दिवस काम करणे आवश्यक आहे. पात्र महिला कामगारांना 26 आठवड्यांची भर पगारी रजा मंजूर करण्यात आली आहे या व्यतिरिक्त तीन महिन्यापेक्षा लहान बालकाला कायदेशीर रित्या दत्तक घेतल्यास किंवा सरोगशी द्वारे मूल जन्मास घातलेल्या मातेला 12 आठवड्यांची प्रसूती रजा देण्यात आली आहे.

एखाद्या महिला कामगारास तिला नेमून दिलेले काम जर घरी बसून करता येत असेल तर कंपनी व्यवस्थापनेच्या परवानगीने आणि परस्पर संमतीने घरी बसून काम करण्याची मुभा नवीन कामगार कायद्यात देण्यात आली आहे.

प्रसूतीनंतर कामावर रुजू झाल्यानंतर बालक पंधरा महिन्यांचे होईपर्यंत त्याला स्तनपान करण्यासाठी नियमानुसार ठरलेल्या वेळेमध्ये दोन वेळा दोन तासांचा ब्रेक दिला जाईल तो तिचा हक्क असेल.

ज्या आस्थापनात 50 पेक्षा जास्त कामगार असतील तेथे किंवा कंपनी परिसरात 500 मीटर अंतरावर पाळणाघराची सुविधा असणे बंधनकारक करण्यात आले आहे.

गर्भधारणा, प्रसूती, गर्भपात, वैद्यकीय गर्भपात, नसबंदी शस्त्रक्रिया किंवा यामुळे निर्माण होणाऱ्या आरोग्य विषयक समस्या यासारख्या परिस्थितीचा पुरावा नोंदणीकृत वैद्यकीय व्यावसायिक किंवा एक मान्यताप्राप्त आरोग्य कार्यकर्ता उदाहरणार्थ अशा कर्मचारी किंवा एक प्राप्त नर्स यांच्या माध्यमातून फॉर्मद्वारे सादर केला जाऊ शकतो सामाजिक सुरक्षा सहित अंतर्गत असणाऱ्या या तरतुदीमुळे प्रमाणीकरण प्रक्रिया सुलभ होण्यास मदत झाली आहे.

जर कंपनी व्यवस्थापन प्रसूतीपूर्व आणि प्रसूती पश्चात मोफत सेवा देत नसेल तर महिला कामगार 3500 च्या वैद्यकीय बोनस साठी पात्र ठरतात. नवीन कामगार संहिते मधील तरतुदीनुसार महिला कामगार त्यांच्या लेखी संमतीने रात्रपाळी मते देखील काम करू शकतात यासाठी कंपनी व्यवस्थापनेकडून कारखान्यातून घरी जाण्या येण्यासाठी आवश्यक त्या सुविधेसह वाहनांची सोय करणे बंधनकारक आहे.

वेतन संहिता 2019 नुसार कंपनी व्यवस्थापनाला पदभरती, पदोन्नती, वेतन किंवा रोजगारांच्या अटी आणि नियमांमध्ये लिंगाच्या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करता येणार नाही. समान कामासाठी पुरुष आणि महिला कामगारांना समान वेतन अदा करावे लागेल यासंबंधी कोणताही भेदभाव करता येणार नाही. केंद्रीय किंवा राज्य सल्लागार मंडळात एक तृतीयांश महिला सदस्यांचा समावेश करण्यात आला आहे अतिरिक्त वेळ(Overtime) केल्यास दुप्पट वेतन देण्याची मुख्य तरतूद वेतन संहिता 2019 मध्ये करण्यात आली आहे.

निष्कर्ष :

नवीन कामगार संहिते मधील तरतुदी या महिलांना सन्मान, मातृत्व लाभ, बालसंगोपन, कामाची समान संधी, समान वेतन, सामाजिक सुरक्षा, कामाच्या ठिकाणी शोषणमुक्त सकारात्मक व संरक्षित वातावरण प्रदान करण्याच्या अनुषंगाने महत्त्वपूर्ण आहेत. समान कामासाठी समान वेतन या तरतुदीमुळे लिंगाधारित असमानता संपुष्टात आणण्यास मदत करून वेतनातील अन्यायकारक तफावत दूर करते आणि निष्पक्षता सुनिश्चित होते. पाळणाघराच्या सुविधेमुळे महिला कामगारांना घर आणि काम काम यात संतुलन साधण्यास मदत होते. आवश्यक त्या सर्व सुरक्षा उपायांसह महिला कामगारांना रात्रपाळीमध्ये काम करण्याची परवानगी दिल्याने लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन मिळते शिवाय रोजगारांच्या संधीमध्ये वाढ होऊन महिलांचा समशक्तीमध्ये सहभाग वाढण्यास प्रोत्साहन मिळते.

समारोप :

नवीन कामगार कायदे महिलांचे हक्क आणि अधिकार बळकट करतात. समान कामासाठी समान वेतन, मातृत्व लाभ, पाळणाघर बालसंगोपन, लिंगाधारीत भेदभावस प्रतिबंध, महिलांना रात्रपाळीत काम करण्याची परवानगी, घरून काम(Work From Home) करण्याची मुभा, वैद्यकीय बोनस, सामाजिक सुरक्षा, भविष्याची सुरक्षितता, जीवनावश्यक सोयीसुविधा इत्यादी कल्याणकारी तरतुदींमुळे महिला कामगारांच्या जीवनावर सकारात्मक बदल झालेला दिसून येत आहे. नवीन कामगार कायदे म्हणजे आर्थिक समानता आणि महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाच्या दिशेने उचललेले एक महत्त्वपूर्ण पाऊल वाटते.

संदर्भसूची :

1) सुकटणकर संजय, 'सुधारित कामगार कायदे', सकाळ प्रकाशन, पुणे

2) मुंबई तरुण भारत, 28 नोव्हेंबर 2025

3) The Economics Times, 28 Nov 2025

4) EPW Journal ,VOL. 58 ISSUE No.5, 04 Feb.2023

5) http:/.pib.gov.in

नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटन उद्योग : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन

श्री. सुरेश विठ्ठल चव्हाण
संशोधक विद्यार्थी (अर्थशास्त्र विभाग)
लोकनेते व्यंकटराव हिरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय (स्वायत्त) पंचवटी, नाशिक.
डॉ. सुनिल बाळू घुगे
मार्गदर्शक (अर्थशास्त्र विभाग)
(सहयोगी प्राध्यापक) लोकनेते व्यंकटराव हिरे कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय (स्वायत्त) पंचवटी, नाशिक.

सारांश :

नाशिक जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्यातील एक प्रमुख पर्यटन केंद्र म्हणून ओळखला जातो. या जिल्ह्यात धार्मिक, ऐतिहासिक, नैसर्गिक, कृषी-पर्यटन आणि वाईन-पर्यटन अशा विविध प्रकारच्या पर्यटनाचा विकास झालेला आहे. सदर संशोधन पेपर नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटन उद्योगाचे सखोल विश्लेषण करतो. यामध्ये पर्यटनाचे प्रकार, त्यांचे भौगोलिक वितरण, आर्थिक परिणाम, सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम, तसेच या उद्योगाच्या विकासासाठी असलेल्या संधी व आव्हानांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासात असे आढळून आले की, नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटन उद्योग स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना देतो, रोजगारनिर्मिती करतो, आणि ग्रामीण विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो. विशेषतः वाईन-पर्यटन आणि कृषी-पर्यटन या नवीन संकल्पनांनी जिल्ह्याच्या पर्यटन क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली आहे. तथापि, पायाभूत सुविधांची कमतरता, हंगामी अवलंबित्व, आणि शाश्वत विकासाची आवश्यकता यांसारख्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे.

मुख्यशब्द : नाशिक जिल्हा, पर्यटन उद्योग, धार्मिक पर्यटन, कृषी-पर्यटन, वाईन-पर्यटन, आर्थिक परिणाम, शाश्वत विकास

प्रस्तावना :

पर्यटन हा जगातील सर्वात मोठ्या आणि वेगाने वाढणाऱ्या उद्योगांपैकी एक आहे. भारतात प्राचीन काळापासून पर्यटन व्यवसाय अस्तित्वात आहे. लोक व्यवसायासाठी आणि विविध उद्देशांसाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करतात, हीच पर्यटन प्रक्रिया आहे. आधुनिक काळात पर्यटनाचे विविध प्रकार उदयास आले आहेत - नैसर्गिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, शैक्षणिक, क्रीडा, मनोरंजन, व्यवसाय, साहस, आणि कृषी-पर्यटन.

नाशिक जिल्हा हा महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तर भागात वसलेला आहे. तो १९°३५' उत्तर ते २०°५२' उत्तर अक्षांश आणि ७३°१६' पूर्व ते ७४°५६' पूर्व रेखांश दरम्यान पसरलेला आहे. या जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १५,५३० चौरस किलोमीटर असून, २०११ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या ६१,०९,०५२ आहे. जिल्ह्यात १५ तालुके आहेत, त्यापैकी मालेगाव हा सर्वात मोठा आणि पेठ हा सर्वात लहान तालुका आहे.

नाशिक जिल्ह्यात पर्यटनाच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. धार्मिक दृष्ट्या महत्त्वाचे त्र्यंबकेश्वर, सप्तशृंगी, आणि कालाराम मंदिर; ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचे पंचवटी, रामकुंड, आणि सीता गुहा; नैसर्गिक सौंदर्याने नटलेले सह्याद्रीचे डोंगर, गोदावरी नदीचे तीर; आणि आधुनिक काळात विकसित झालेले वाईन-पर्यटन व कृषी-पर्यटन केंद्रे यामुळे हा जिल्हा पर्यटकांचे आकर्षण केंद्र बनला आहे.

सदर संशोधन पेपरचा उद्देश नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटन उद्योगाचे सर्वांगीण विश्लेषण करणे, त्याचे आर्थिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक परिणाम अभ्यासणे, तसेच या उद्योगाच्या शाश्वत विकासासाठी धोरणात्मक शिफारसी देणे हा आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

नाशिक जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक प्रमुख कृषीप्रधान आणि औद्योगिकदृष्ट्या विकसित जिल्हा आहे. जिल्ह्याच्या पूर्व व ईशान्येला जळगाव जिल्हा, उत्तरेला सुरत व डांग जिल्हा, नैऋत्य व पश्चिमेला ठाणे जिल्हा, आग्नेयेला औरंगाबाद जिल्हा, आणि दक्षिणेला अहमदनगर जिल्हा आहे.

गोदावरी नदी ही जिल्ह्यातील प्रमुख नदी असून, ती त्र्यंबकेश्वर येथून उगम पावते. जिल्ह्यातील हवामान सामान्यतः उष्ण व कोरडे असून, पावसाळ्यात समाधानकारक पर्जन्यमान होते. येथील काळी माती कापसासाठी अनुकूल असून, द्राक्षे, कांदा, भाजीपाला यांची मोठ्या प्रमाणात शेती केली जाते.

संशोधन पद्धती :

हा संशोधन पेपर दुय्यम स्रोतांच्या आधारे तयार करण्यात आला आहे. विविध संशोधन पत्रिका, अहवाल, वृत्तपत्रीय लेख, आणि ऑनलाइन स्रोतांचा वापर करून डेटा संकलित करण्यात आला. विशेषतः खालील मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले:

- पर्यटन केंद्रांचे भौगोलिक वितरण
- पर्यटनाचे आर्थिक परिणाम
- पर्यटनाचे सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम
- विविध पर्यटन प्रकारांची वैशिष्ट्ये
- पर्यटन विकासातील आव्हाने व संधी

नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटनाचे प्रकार :

नाशिक जिल्ह्यात पर्यटनाचे विविध प्रकार आढळतात, जे खालीलप्रमाणे :

१.धार्मिक पर्यटन :-

नाशिक जिल्हा धार्मिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. येथील त्र्यंबकेश्वर हे बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी एक असून, महाशिवरात्रीनिमित्त मोठ्या संख्येने भाविक येथे येतात. कुंभमेळ्याच्या निमित्ताने तर नाशिक शहर आंतरराष्ट्रीय पर्यटन केंद्र बनते. सप्तशृंगी वाणी हे कळवण तालुक्यातील एक प्रमुख धार्मिक स्थळ असून, तेथे दरवर्षी लाखो यात्री येतात. एका अभ्यासानुसार, नाशिक जिल्ह्यातील धार्मिक पर्यटनाचा स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो. गुणक विश्लेषण आणि प्रतिगमन मॉडेल्सच्या सहाय्याने केलेल्या विश्लेषणात तीन प्रमुख अर्थशास्त्रीय परिमाणे आढळून आली - व्यापक-आर्थिक प्रभाव, वित्तीय एकीकरण, आणि उद्योजकता व लघु व्यवसाय वाढ. यापैकी वित्तीय एकीकरण हा जीडीपी योगदानाचा सर्वात महत्त्वाचा निर्धारक घटक आहे (β = ०.७७१, p < ०.००१).

२. कृषी-पर्यटन :-

कृषी-पर्यटन हा नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटनाचा एक नवीन प्रकार आहे. शहरी भागातील लोक ग्रामीण भागातील निसर्गसौंदर्य, संस्कृती, आणि कृषि क्रियाकलापांचा अनुभव घेण्यासाठी कृषी-पर्यटन केंद्रांना भेट देतात. या केंद्रांवर चुलीवरची भाकरी, चटणी, हुरडा पार्टी, आणि विविध ग्रामीण पदार्थांचा आस्वाद घेतला जातो.

या कृषी-पर्यटन केंद्रांचे भौगोलिक वितरण मुख्यतः शहरी भागाभोवती ग्रामीण भागात आढळते. कृषी-पर्यटनाचे बहुउद्देशीय हेतू आहेत - ग्रामीण भागात आर्थिक विकास साधणे, कृषीबरोबरच पूरक व्यवसायांना चालना देणे, ग्रामीण परंपरांचे जतन करणे, आणि ग्रामीण भागातील विविध लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे.

३. वाईन-पर्यटन :-

नाशिक हे 'भारताची वाईन राजधानी' म्हणून ओळखले जाते. येथील सुला वाईन्स, यॉर्क विनयार्ड्स, आणि इतर वाईनरीजमुळे वाईन-पर्यटनास चालना मिळाली आहे. दरवर्षी ३.५ लाखांहून अधिक पर्यटक वाईन-पर्यटनासाठी नाशिकला भेट देतात.

एका अभ्यासानुसार, सुला वाईन्सच्या कृषी-पर्यटन उपक्रमांचा स्थानिक समाजावर बहुआयामी सकारात्मक परिणाम झाला आहे. आर्थिकदृष्ट्या, या उपक्रमांमुळे उत्पन्ननिर्मिती, रोजगाराच्या संधी, आणि आर्थिक विविधीकरण झाले आहे. सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्ट्या, यामुळे सामुदायिक सहभाग, सांस्कृतिक देवाणघेवाण, आणि स्थानिक वारशाचे जतन झाले आहे. पर्यावरणीयदृष्ट्या, यामुळे शाश्वत पद्धती, संरक्षणाचे प्रयत्न, आणि पर्यावरणीय जागरूकता वाढली आहे. गंगापूर, गंगावरे, गिरनारे, आणि सावरगाव या गावांना वाईन-पर्यटनाचा विशेष लाभ झाला आहे.

४. नैसर्गिक पर्यटन :-

नाशिक जिल्ह्यात सह्याद्रीच्या रांगा, गोदावरी नदीचे तीर, विविध धरणे, आणि अभयारण्ये यामुळे नैसर्गिक पर्यटनास अनुकूल वातावरण आहे. पेठ, त्र्यंबकेश्वर, आणि इगतपुरी या भागातील डोंगराळ प्रदेश ट्रेकिंगसाठी प्रसिद्ध आहेत.

५. ऐतिहासिक व सांस्कृतिक पर्यटन :-

नाशिक शहरात पंचवटी, रामकुंड, सीता गुहा, आणि कालाराम मंदिर यांसारखी ऐतिहासिक स्थळे आहेत. रामायण कालखंडाशी संबंधित असल्यामुळे या स्थळांना विशेष सांस्कृतिक महत्त्व आहे. पगारे आणि गजहान्स यांच्या अभ्यासानुसार, नाशिक शहरात लक्षणीय ऐतिहासिक परिसर आहेत, ज्यांचा पर्यटन क्षमतेच्या गणनेत समावेश करण्यात आला आहे.

पर्यटनाचे आर्थिक परिणाम : नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटनाचा स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. याबाबतचे विश्लेषण खालीलप्रमाण :

१. रोजगारनिर्मिती :-

पर्यटन उद्योगामुळे थेट आणि अप्रत्यक्षपणे मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, वाहतूक सेवा, ट्रॅव्हल एजन्सी, स्मृतीचिन्ह विक्री, आणि स्थानिक मार्गदर्शक यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये रोजगार उपलब्ध झाला आहे. एका अभ्यासानुसार, १६ पैकी १ कर्मचारी पर्यटन उद्योगात कार्यरत आहे. स्थानिक रहिवाशांच्या मते, पर्यटनामुळे रहिवाशांच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे (+२.२३ सरासरी स्कोअर).

२. स्थानिक व्यवसायांना चालना :-

पर्यटनामुळे स्थानिक उत्पादनांना बाजारपेठ उपलब्ध झाली आहे. हस्तकला, स्थानिक खाद्यपदार्थ, आणि पारंपरिक वस्तूंची विक्री वाढली आहे. हस्तकला क्षेत्राच्या विकासात पर्यटनाचा महत्त्वाचा वाटा आहे (+२.३ सरासरी स्कोअर). कृषी-पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनांची थेट विक्री करता येते, ज्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढते.

३. पायाभूत सुविधांचा विकास :-

पर्यटनामुळे रस्ते, वीज, पाणी, दूरसंचार, आणि राहण्याच्या सोयीसुविधांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विकास झाला आहे. स्थानिक रहिवाशांच्या मते, पायाभूत सुविधा क्षेत्राचे आधुनिकीकरण (+२.६ सरासरी स्कोअर) हा पर्यटनाचा महत्त्वाचा सकारात्मक परिणाम आहे.

४. परकीय चलनाची उपलब्धता :-

आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांमुळे परकीय चलनाची उपलब्धता वाढली आहे. महाराष्ट्रात दरवर्षी १.८ लाख परदेशी पर्यटक येतात. या पर्यटकांचा खर्च स्थानिक अर्थव्यवस्थेत भर घालतो.

५. आर्थिक गळती (Economic Leakage) :-

पर्यटनाचे काही नकारात्मक आर्थिक परिणामही आहेत. आयातित वस्तूंवरील अवलंबित्व, मोसमी हंगामात वस्तूंची कमतरता (-०.२ सरासरी स्कोअर), आणि जमीन व इमारतींच्या किंमतींमध्ये वाढ (+१.०६ सरासरी स्कोअर) यासारख्या समस्या आढळून आल्या आहेत.

पर्यटनाचे सामाजिक-सांस्कृतिक परिणाम :

१. सकारात्मक परिणाम :-

- **सांस्कृतिक वारशाचे जतन :** पर्यटनामुळे स्थानिक संस्कृती, परंपरा, आणि कला यांचे जतन होण्यास मदत होते. सप्तशृंगी वाणीसारख्या धार्मिक स्थळांच्या विकासामुळे संस्कृतीचे रक्षण होते.
- **सामाजिक एकोपा :** पर्यटनामुळे विविध समुदायांमध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण होते, ज्यामुळे सामाजिक एकोपा वाढतो.
- **महिला सक्षमीकरण :** पर्यटन क्षेत्रात महिलांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्यामुळे त्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक सक्षमीकरण होत आहे.

२. नकारात्मक परिणाम :-

- **प्रात्यक्षिक परिणाम (Demonstration Effect) :** पर्यटकांच्या राहणीमानाचा स्थानिक लोकांवर परिणाम होतो, ज्यामुळे काही वेळा नकारात्मक सांस्कृतिक बदल होतात.
- **गर्दीचा ताण :** मोसमी हंगामात मोठ्या संख्येने पर्यटक येतात, ज्यामुळे स्थानिक सुविधांवर ताण पडतो.
- **संसाधनांचा अत्यधिक वापर :** पर्यटकांच्या वाढत्या संख्येमुळे स्थानिक संसाधनांचा अत्यधिक वापर होतो.

एसडब्ल्यूओटी विश्लेषण (SWOT Analysis) :-

नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटन उद्योगाचे एसडब्ल्यूओटी विश्लेषण खालीलप्रमाणे :

१. सामर्थ्ये (Strengths) :-

- **वैविध्यपूर्ण पर्यटन स्थळे :** धार्मिक, ऐतिहासिक, नैसर्गिक, वाईन, आणि कृषी-पर्यटन अशा विविध प्रकारांची उपलब्धता
- **'भारताची वाईन राजधानी'** म्हणून ओळख - सुला वाईन्स, यॉर्क विनयार्ड्ससारखी आंतरराष्ट्रीय दर्जाची वाईनरी
- **धार्मिक महत्त्व :** त्र्यंबकेश्वर, सप्तशृंगी, कुंभमेळा
- **नैसर्गिक सौंदर्य :** सह्याद्री, गोदावरी नदी

- **मुंबई, पुणे सारख्या मोठ्या शहरांच्या जवळ** - प्रवासासाठी सोयीस्कर

२. दुर्बलता (Weaknesses) :-

- **पायाभूत सुविधांची कमतरता :** रस्ते, पार्किंग, पर्यटक सुविधा, स्वच्छता
- **हंगामी अवलंबित्व :** कुंभमेळा, महाशिवरात्रीसारख्या विशिष्ट काळातच अधिक पर्यटक येतात
- **पर्यावरणीय आव्हाने :** वाढत्या पर्यटकांच्या दबावामुळे पर्यावरणीय ऱ्हासाची शक्यता
- **मर्यादित अंतर्राष्ट्रीय प्रचार :** आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मर्यादित ओळख

३. संधी (Opportunities) :-

- **इको-टूरिझमची क्षमता :** नैसर्गिक सौंदर्याचा वापर करून पर्यावरणपूरक पर्यटन विकास
- **डिजिटल पेमेंट्स आणि वित्तीय समावेशन :** पर्यटन लाभ स्थानिक समाजापर्यंत पोहोचवण्यासाठी
- **स्थानिक उद्योजकतेला प्रोत्साहन :** तरुणांना पर्यटन-संबंधित व्यवसायांसाठी प्रोत्साहन
- **आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांची वाढ :** पर्यटन विकासासाठी धोरणात्मक योजना
- **वाईन-टूरिझमचा विस्तार :** स्थानिक GDP मध्ये २०% पर्यंत वाढ करण्याची क्षमता

४ धोके (Threats) :-

- **अतिगर्दी आणि पर्यावरणीय ऱ्हास :** सप्तशृंगी सारख्या स्थळांवर अतिगर्दीचा पर्यावरणावर विपरीत परिणाम
- **नैसर्गिक आपत्ती :** पूर, दुष्काळ यांसारख्या घटनांचा पर्यटनावर परिणाम
- **स्पर्धा :** इतर राज्ये/शहरांमधील पर्यटन स्थळांशी स्पर्धा
- **बदलणारी पर्यटकांची प्राधान्ये :** नवीन ट्रेंड्सच्या अनुषंगाने स्वतःला ढालण्याची आवश्यकता

निष्कर्ष व शिफारसी :

निष्कर्ष :

नाशिक जिल्ह्यातील पर्यटन उद्योग हा एक बहुआयामी आणि वेगाने विकसित होणारा उद्योग आहे. धार्मिक पर्यटन, कृषी-पर्यटन, वाईन-पर्यटन, आणि नैसर्गिक पर्यटन या विविध प्रकारांमुळे हा जिल्हा वर्षभर पर्यटकांना आकर्षित करतो. या उद्योगाचे स्थानिक अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण योगदान आहे - रोजगारनिर्मिती, व्यवसायांना चालना, पायाभूत सुविधांचा विकास, आणि सांस्कृतिक वारशाचे जतन.

तथापि, काही आव्हानेही आहेत - पायाभूत सुविधांची कमतरता, हंगामी अवलंबित्व, अतिगर्दी, आणि पर्यावरणीय ऱ्हास. या आव्हानांना तोंड देऊन शाश्वत पर्यटन विकास साधण्यासाठी धोरणात्मक दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

शिफारसी :

१. **पायाभूत सुविधांचा विकास :** रस्ते, पार्किंग, स्वच्छता, हॉटेल्स, आणि पर्यटक सुविधांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

२. **वित्तीय समावेशन :** स्थानिक उद्योजक आणि लघु व्यवसायांना सुलभ कर्ज आणि डिजिटल पेमेंट सुविधा उपलब्ध करून देणे.

३. **स्थानिक सहभाग :** पर्यटन विकासाच्या योजनांमध्ये स्थानिक समुदायाचा सहभाग वाढवणे. सप्तशृंगी सारख्या स्थळांच्या विकासासाठी स्थानिक लोकांना सहभागी करून घेणे.

४. **शाश्वत पर्यटन धोरण :** पर्यावरणपूरक पर्यटन, कचरा व्यवस्थापन, आणि जलसंधारणावर भर देणे. इको-टूरिझमला प्रोत्साहन देणे.

५. **प्रशिक्षण व कौशल्य विकास :** पर्यटन क्षेत्रात काम करणाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे. तरुणांना उद्योजकतेसाठी प्रोत्साहन देणे.

६. **एकात्मिक पर्यटन योजना :** सर्व पर्यटन स्थळांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी एकात्मिक दृष्टिकोन अवलंबणे.

७. **डिजिटल मार्केटिंग :** सोशल मीडिया, वेबसाइट्स, आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म्सचा वापर करून नाशिकचा पर्यटन प्रचार वाढवणे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत जाण्यासाठी धोरणे आखणे.

८. **गर्दी व्यवस्थापन :** सप्तशृंगी, त्र्यंबकेश्वर सारख्या गर्दीच्या ठिकाणी पर्यटकांची संख्या नियंत्रित करण्यासाठी यंत्रणा विकसित करणे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. आंबेडकर, व्ही. व्ही. (२०२५). नाशिकमधील धार्मिक पर्यटनाचा अभ्यास : आर्थिक परिणाम आणि धोरणात्मक शिफारसी.

२. बापूराव, जी. एस. व निले, यू. व्ही. (२०२५). "महाराष्ट्र राज्यातील नाशिक जिल्ह्यातील कृषी पर्यटन केंद्रांचा भौगोलिक अभ्यास." एशियन जर्नल ऑफ जिओग्राफिकल रिसर्च, खंड ८, अंक २, पृ. २०–२६.

३. भारतातील एका राज्यातील कृषी पर्यटन उपक्रमांचा स्थानिक समुदायावर होणाऱ्या परिणामाचे मूल्यांकन : अंतर्दृष्टी. (२०२६). बेंथम डायरेक्ट.

४. आयएसडब्ल्यूएआय (ISWAI). (2023). वाइन-आधारित पर्यटन आणि आंतरराष्ट्रीय पर्यटकांचा प्रवाह महाराष्ट्राच्या सकल राज्य उत्पन्नात (GSDP/GDP) जवळपास 20 टक्के वाढ करू शकतो. द टाइम्स ऑफ इंडिया.

५. नाशिक जिल्ह्यातील कळवण तालुक्यातील सप्तशृंगी वणी धार्मिक पर्यटन केंद्राचे SWOT विश्लेषण : एक प्रकरण अभ्यास. (२०२४). झेनोडो.

६. नाशिक जिल्ह्यातील धार्मिक पर्यटनाच्या आर्थिक परिणामांचे विश्लेषण : घटक विश्लेषण (Factor Analysis) दृष्टिकोन. (२०२५). इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन टुरिझम अँड हॉस्पिटॅलिटी.

७. पागारे, पी. ए. व गजहंस, डी. एस. (२०२३). "नाशिक शहरातील पर्यटन क्षमता." इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ ॲडव्हान्स अँड अप्लाइड रिसर्च, खंड ४, अंक १, पृ. १४४–१५१.

८. पर्यटन, ग्रामीण रोजगार, महिला सक्षमीकरण आणि युवा उद्योजकता. (२०२६). झेनोडो.

९. नाशिक आणि त्र्यंबकेश्वर येथील पर्यटन विकासाचे मूल्यांकन (प्रकरण ५). शोधगंगा.

गिग इकॉनॉमी आणि रोजगाराचे बदलते स्वरूप : भारतातील गिग कामगारांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

Prof. Parag Sudhakar Narsingkar
Assistant Professor
Department of Sociology, Lok Mahavidyalaya Wardha

सारांश (Abstract)

एकविसाव्या शतकात माहिती व संचार तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे जागतिक तसेच भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणावर बदल घडून आले आहेत. इंटरनेट, स्मार्टफोन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence) आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म यांच्या वाढत्या वापरामुळे रोजगाराच्या पारंपरिक संकल्पनांमध्येही आमूलाग्र परिवर्तन झाले आहे. या बदलातून उदयास आलेली गिग इकॉनॉमी (Gig Economy) ही आधुनिक श्रमबाजारातील एक महत्त्वपूर्ण संकल्पना बनली आहे. या व्यवस्थेमध्ये कामगार कायमस्वरूपी कर्मचारी म्हणून कार्य करण्याऐवजी डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून अल्पकालीन, कराराधारित किंवा मागणीनुसार सेवा पुरवतात. भारतात Uber, Ola, Swiggy, Zomato, Urban Company, Amazon Flex तसेच विविध फ्रीलान्सिंग प्लॅटफॉर्मच्या विस्तारामुळे लाखो युवक, महिला आणि स्वयंरोजगार शोधणाऱ्या व्यक्तींना रोजगाराच्या नव्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.

गिग इकॉनॉमीने रोजगाराच्या संधींचा विस्तार केला असला, तरी त्यासोबत अनेक सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक आव्हानेही समोर आली आहेत. रोजगाराची अस्थिरता, उत्पन्नातील अनिश्चितता, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा मर्यादित लाभ, आरोग्य विमा व निवृत्ती लाभांचा अभाव, अल्गोरिदम-आधारित कामाचे व्यवस्थापन आणि कामगारांच्या हक्कांबाबतची अनिश्चितता हे या क्षेत्रातील प्रमुख प्रश्न आहेत. यामुळे गिग कामगारांचे आर्थिक जीवन, सामाजिक स्थान, मानसिक आरोग्य आणि कौटुंबिक स्थैर्य यांवर दीर्घकालीन परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण होते.

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश भारतातील गिग कामगारांच्या रोजगाराचे बदलते स्वरूप समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समजून घेणे हा आहे. या अभ्यासामध्ये गिग इकॉनॉमीची संकल्पना, तिचा विकास, कामगारांचे सामाजिक-आर्थिक वास्तव, रोजगारातील संधी आणि आव्हाने यांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. संशोधनाला सैद्धांतिक आधार देण्यासाठी कार्ल मार्क्स यांचा संघर्ष सिद्धांत, मॅक्स वेबर यांचा विवेकीकरण सिद्धांत, मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांचा नेटवर्क सोसायटी सिद्धांत आणि गाय स्टँडिंग यांची Precariat संकल्पना यांचा उपयोग करण्यात आला आहे. तसेच उपलब्ध संशोधन साहित्य, सरकारी अहवाल आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या निष्कर्षांचा संदर्भ घेऊन विषयाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की गिग इकॉनॉमी ही केवळ रोजगाराची पर्यायी व्यवस्था नसून आधुनिक समाजातील बदलत्या श्रमसंबंधांचे, तंत्रज्ञानाधारित नियंत्रणाचे आणि सामाजिक असमानतेचे प्रतिबिंब आहे. त्यामुळे गिग कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा, न्याय्य वेतन, पारदर्शक अल्गोरिदमिक व्यवस्थापन, कौशल्यविकास आणि प्रभावी कायदेशीर संरक्षण यांना प्राधान्य देणारी सार्वजनिक धोरणे विकसित करणे ही काळाची गरज आहे. अशा उपाययोजनांमुळे गिग इकॉनॉमी अधिक समावेशक, सुरक्षित आणि शाश्वत स्वरूपात विकसित होऊ शकेल.

कीवर्ड्स: गिग इकॉनॉमी, प्लॅटफॉर्म अर्थव्यवस्था, डिजिटल श्रम, रोजगार, सामाजिक सुरक्षा, प्लॅटफॉर्म कामगार, समाजशास्त्र, भारत.

प्रस्तावना

एकविसाव्या शतकात डिजिटल तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनाच्या जवळपास प्रत्येक क्षेत्रावर प्रभाव टाकला आहे. माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे उद्योग, व्यापार, शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगाराच्या पद्धतींमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. विशेषतः डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमातून सेवा पुरविण्याची प्रणाली विकसित झाल्यामुळे रोजगाराचे स्वरूप पारंपरिक कायमस्वरूपी नोकरीपासून अल्पकालीन आणि कराराधारित कामाकडे झुकले आहे. या नव्या रोजगार व्यवस्थेला "गिग इकॉनॉमी" असे म्हटले जाते.

भारतात डिजिटल इंडिया, यूपीआय (UPI), स्वस्त इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या वाढत्या वापरामुळे गिग इकॉनॉमीचा विस्तार वेगाने झाला आहे. लाखो युवक या क्षेत्रात चालक, वितरण प्रतिनिधी, तंत्रज्ञ, फ्रीलान्सर आणि सेवा पुरवठादार म्हणून कार्यरत आहेत. या व्यवस्थेमुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत, परंतु त्याचबरोबर कामगारांच्या हक्कांबाबत आणि सामाजिक सुरक्षेबाबत अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून गिग इकॉनॉमी ही केवळ आर्थिक संकल्पना नसून ती सामाजिक संबंध, वर्गरचना, तंत्रज्ञानाधारित नियंत्रण आणि बदलत्या श्रमसंबंधांचा अभ्यास करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण क्षेत्र आहे. त्यामुळे या विषयाचा सखोल अभ्यास आवश्यक ठरतो.

संशोधन समस्या

गिग इकॉनॉमीने रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध करून दिल्या असल्या तरी रोजगाराची अस्थिरता, निश्चित वेतनाचा अभाव, सामाजिक सुरक्षा योजनांचा मर्यादित लाभ, आरोग्य विम्याची कमतरता आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील अवलंबित्व यांसारख्या समस्या वाढताना दिसतात. या परिस्थितीचा गिग कामगारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनावर नेमका काय परिणाम होतो, याचा समाजशास्त्रीय अभ्यास करणे ही या संशोधनाची मुख्य समस्या आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- गिग इकॉनॉमीची संकल्पना स्पष्ट करणे.
- भारतातील गिग रोजगाराचे बदलते स्वरूप समजून घेणे.
- गिग कामगारांसमोरील सामाजिक आणि आर्थिक आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
- गिग कामगारांसाठी सामाजिक सुरक्षा उपायांची गरज अधोरेखित करणे.

साहित्य समीक्षा (Review of Literature)

गिग इकॉनॉमी ही आधुनिक डिजिटल अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाची संकल्पना आहे. या विषयावर देश-विदेशात अनेक संशोधकांनी अभ्यास केला आहे. या अभ्यासांमधून गिग रोजगाराचे फायदे आणि मर्यादा दोन्ही स्पष्ट होतात.

- Guy Standing (2011) यांनी The Precariat: The New Dangerous Class या पुस्तकात अस्थिर आणि असुरक्षित रोजगार करणाऱ्या कामगारांना "प्रिकॅरियट" असे संबोधले आहे. त्यांच्या मते गिग कामगारांकडे रोजगाराची हमी, सामाजिक सुरक्षा आणि भविष्यातील स्थैर्य नसल्यामुळे ते आधुनिक समाजातील असुरक्षित वर्ग बनत आहेत.
- Manuel Castells (2010) यांनी The Rise of the Network Society मध्ये डिजिटल नेटवर्कमुळे समाज आणि रोजगार व्यवस्थेत झालेले बदल स्पष्ट केले आहेत. त्यांच्या मते डिजिटल प्लॅटफॉर्म हे आधुनिक अर्थव्यवस्थेचे केंद्र बनले आहेत.
- NITI Aayog (2022) च्या India's Booming Gig and Platform Economy अहवालानुसार भारतातील गिग कामगारांची संख्या सातत्याने वाढत आहे. या अहवालात गिग कामगारांसाठी सामाजिक

सुरक्षा आणि कौशल्य विकासाची गरज अधोरेखित करण्यात आली आहे. International Labour Organization (ILO) नेही प्लॅटफॉर्म आधारित कामगारांसाठी न्याय्य वेतन, सुरक्षित कामाचे वातावरण आणि सामाजिक संरक्षण यावर भर दिला आहे.

- उपलब्ध साहित्यावरून असे दिसून येते की गिग इकॉनॉमी रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण करते, परंतु कामगारांच्या सामाजिक आणि आर्थिक सुरक्षिततेबाबत अनेक प्रश्न अद्याप कायम आहेत.

सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework)

कोणत्याही समाजशास्त्रीय संशोधनाचा पाया म्हणजे त्याची सैद्धांतिक चौकट होय. संशोधनातील समस्या समजून घेणे, माहितीचे विश्लेषण करणे आणि निष्कर्षांचे अर्थ लावणे यासाठी समाजशास्त्रीय सिद्धांत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. प्रस्तुत संशोधनामध्ये गिग इकॉनॉमीमुळे रोजगाराच्या स्वरूपात होत असलेल्या बदलांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. गिग इकॉनॉमी ही केवळ आर्थिक संकल्पना नसून ती तंत्रज्ञान, भांडवल, श्रम, सत्ता, सामाजिक संबंध आणि असमानता यांच्यातील बदलत्या परस्परसंबंधांचे प्रतिनिधित्व करते. त्यामुळे या अभ्यासासाठी कार्ल मार्क्स, मॅक्स वेबर आणि मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांच्या सिद्धांतांचा आधार घेण्यात आला आहे.

कार्ल मार्क्स यांचा संघर्ष सिद्धांत (Conflict Theory)

कार्ल मार्क्स यांच्या संघर्ष सिद्धांतानुसार प्रत्येक समाजामध्ये उत्पादनाच्या साधनांवर नियंत्रण ठेवणारा वर्ग आणि श्रम करणारा वर्ग यांच्यात हितसंबंधांचा संघर्ष असतो. उत्पादन साधनांची मालकी ज्यांच्याकडे असते, त्यांच्याकडे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय सत्ता केंद्रित होते. दुसरीकडे, कामगार वर्ग आपली श्रमशक्ती विकून उपजीविका करतो. त्यामुळे भांडवलदार वर्ग अधिक नफा मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, तर कामगार वर्गाला योग्य मोबदला आणि सुरक्षित कामाच्या अटींची अपेक्षा असते.

गिग इकॉनॉमीच्या संदर्भात हा सिद्धांत अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. Uber, Ola, Swiggy, Zomato, Urban Company यांसारख्या डिजिटल प्लॅटफॉर्म कंपन्या स्वतःला तंत्रज्ञान पुरवणाऱ्या संस्था म्हणून मांडतात; परंतु प्रत्यक्षात त्या कामाचे वाटप, मानधन, प्रोत्साहन योजना, रेटिंग प्रणाली आणि खाते सक्रिय ठेवण्याचे निकष निश्चित करतात. कामगार स्वतःचे वाहन, मोबाईल, इंधन किंवा इतर साधने वापरत असले तरी कामाच्या अटींवर त्यांचे नियंत्रण मर्यादित असते.

मार्क्स यांच्या दृष्टीने ही परिस्थिती आधुनिक डिजिटल भांडवलशाहीचे उदाहरण मानता येते. येथे उत्पादन साधनांचे स्वरूप बदलून डिजिटल प्लॅटफॉर्म, डेटा आणि अल्गोरिदम असे झाले असले तरी श्रम आणि भांडवलातील सत्तासंबंध कायम आहेत. त्यामुळे गिग इकॉनॉमीमध्ये आर्थिक असमानता, रोजगाराची असुरक्षितता आणि कामगारांच्या हक्कांशी संबंधित प्रश्न अधिक ठळकपणे दिसून येतात.

मॅक्स वेबर यांचा विवेकीकरण सिद्धांत (Theory of Rationalization)

मॅक्स वेबर यांच्या मते आधुनिक समाजात कार्यक्षमता, गणनक्षमता, नियोजन आणि नियंत्रण यांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आधुनिक संस्था नियम, तांत्रिक प्रक्रिया आणि औपचारिक व्यवस्थापनावर आधारित असतात. या प्रक्रियेला त्यांनी "विवेकीकरण" (Rationalization) असे संबोधले.

गिग इकॉनॉमीमध्ये वेबर यांचा सिद्धांत स्पष्टपणे दिसून येतो. डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील कामाचे वाटप मानवी निर्णयाऐवजी अल्गोरिदमद्वारे केले जाते. ग्राहकांचे रेटिंग, स्वीकारलेल्या ऑर्डर्सची संख्या, काम पूर्ण करण्याचा वेग, प्रतिसादाचा वेळ आणि स्थान यांसारख्या घटकांच्या आधारे कामगारांचे मूल्यांकन केले जाते. त्यामुळे कामगारांच्या कार्यक्षमतेचे सातत्याने मोजमाप केले जाते.

या प्रक्रियेमुळे सेवा अधिक वेगवान आणि कार्यक्षम होते; परंतु त्याच वेळी कामगारांवर सतत उच्च कामगिरी करण्याचा दबाव निर्माण होतो. अनेकदा अल्गोरिदम कसा निर्णय घेतो, हे कामगारांना समजत नाही. त्यामुळे निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकतेचा अभाव आणि तांत्रिक नियंत्रण वाढल्याचे दिसून येते. वेबर यांनी मांडलेली "लोखंडी पिंजरा" (Iron Cage) ही संकल्पना येथे लागू पडते, कारण डिजिटल नियम आणि कार्यप्रदर्शनाच्या निकषांमध्ये कामगार अडकून पडण्याची शक्यता असते.

मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांचा नेटवर्क सोसायटी सिद्धांत (Network Society Theory)

मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांच्या मते आधुनिक समाज हा माहिती, ज्ञान आणि डिजिटल नेटवर्कवर आधारित आहे. इंटरनेट आणि माहिती तंत्रज्ञानामुळे व्यक्ती, संस्था आणि बाजारपेठ यांच्यातील संबंध अधिक गतिमान आणि परस्परावलंबी झाले आहेत. त्यांनी या बदलत्या सामाजिक रचनेला "नेटवर्क सोसायटी" असे नाव दिले.

गिग इकॉनॉमी ही नेटवर्क सोसायटीचे अत्यंत प्रभावी उदाहरण आहे. प्लॅटफॉर्म कंपन्या, ग्राहक आणि कामगार यांना जोडणारे मुख्य माध्यम म्हणजे डिजिटल नेटवर्क. काम मिळणे, ग्राहकांशी संपर्क, पेमेंट, रेटिंग, तक्रार निवारण आणि कामगिरीचे मूल्यांकन या सर्व प्रक्रिया मोबाईल ॲप आणि इंटरनेटद्वारे पार पडतात.

या व्यवस्थेमुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात आणि भौगोलिक मर्यादा कमी होतात. मात्र या प्रणालीमध्ये डेटा, अल्गोरिदम आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म यांच्यावर नियंत्रण असणाऱ्या कंपन्यांकडे मोठ्या प्रमाणात सत्ता केंद्रित होते. त्यामुळे नेटवर्क समाजात तंत्रज्ञान हे केवळ सुविधा देणारे साधन नसून सामाजिक, आर्थिक आणि संस्थात्मक संबंधांवर प्रभाव टाकणारी शक्ती बनते.

सैद्धांतिक चौकटीचे संशोधनातील महत्त्व

वरील तीन समाजशास्त्रीय सिद्धांतांच्या आधारे गिग इकॉनॉमीचे बहुआयामी विश्लेषण करता येते. कार्ल मार्क्स यांचा संघर्ष सिद्धांत श्रम आणि भांडवलातील असमानतेचे स्पष्टीकरण करतो, मॅक्स वेबर यांचा विवेकीकरण सिद्धांत डिजिटल व्यवस्थापन आणि अल्गोरिदमिक नियंत्रण समजून घेण्यास मदत करतो, तर मॅन्युएल कॅस्टेल्स यांचा नेटवर्क सोसायटी सिद्धांत डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर आधारित आधुनिक रोजगार व्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करतो. त्यामुळे या संशोधनातील निष्कर्षांचे विश्लेषण अधिक व्यापक, वस्तुनिष्ठ आणि समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करण्यासाठी ही सैद्धांतिक चौकट उपयुक्त ठरते.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या लेखात वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. उपलब्ध पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल आणि विश्वसनीय संस्थांच्या दस्तऐवजांच्या आधारे माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

या लेखाचे स्वरूप प्रामुख्याने संकल्पनात्मक (Conceptual) आहे. तथापि, भविष्यात अनुभवाधारित संशोधनासाठी प्रश्नावली, मुलाखती आणि प्रत्यक्ष सर्वेक्षणाचा वापर करता येईल.

गिग इकॉनॉमीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

गिग इकॉनॉमी ही आधुनिक डिजिटल अर्थव्यवस्थेतील सर्वात वेगाने विकसित होणाऱ्या रोजगार व्यवस्थांपैकी एक मानली जाते. इंटरनेट, स्मार्टफोन, डिजिटल पेमेंट प्रणाली आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म यांच्या वाढत्या वापरामुळे भारतातील रोजगाराचे स्वरूप लक्षणीयरीत्या बदलले आहे. पूर्वी रोजगाराची संकल्पना कायमस्वरूपी नोकरी, निश्चित मासिक वेतन, सामाजिक सुरक्षा आणि संस्थात्मक संरक्षण याभोवती केंद्रित होती. परंतु आज रोजगार अधिक लवचिक, मागणीनुसार उपलब्ध होणारा आणि तंत्रज्ञानावर आधारित बनला आहे. या बदलाचे सर्वात ठळक उदाहरण म्हणजे गिग इकॉनॉमी होय.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिल्यास गिग इकॉनॉमी ही केवळ रोजगाराची नवीन पद्धत नसून आधुनिक समाजातील आर्थिक, सामाजिक आणि तांत्रिक परिवर्तनाचे प्रतिबिंब आहे. डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे कामगार आणि ग्राहक यांना थेट जोडले जात असल्यामुळे रोजगार मिळविण्याची प्रक्रिया अधिक जलद आणि सुलभ झाली आहे. विशेषतः युवक, विद्यार्थी, महिला, स्थलांतरित कामगार आणि अर्धवेळ रोजगार शोधणाऱ्या व्यक्तींना या क्षेत्रामुळे उत्पन्नाचे नवीन पर्याय उपलब्ध झाले आहेत. त्यामुळे बेरोजगारी आणि अपुरे रोजगार (Underemployment) यांसारख्या समस्यांवर काही प्रमाणात सकारात्मक परिणाम झाल्याचे दिसून येते.

तथापि, गिग रोजगाराचे वास्तव अधिक गुंतागुंतीचे आहे. पारंपरिक नोकरीमध्ये कामगारांना निश्चित वेतन, भविष्य निर्वाह निधी, आरोग्य विमा, सवेतन रजा, निवृत्तीवेतन आणि इतर सामाजिक सुरक्षा सुविधा मिळतात. त्याउलट गिग कामगारांचे उत्पन्न पूर्णपणे उपलब्ध काम, ग्राहकांची मागणी, स्पर्धा आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मच्या धोरणांवर अवलंबून असते. त्यामुळे त्यांचे आर्थिक जीवन अधिक अस्थिर आणि अनिश्चित बनते. काही दिवस चांगले उत्पन्न मिळते, तर काही दिवस अपेक्षेपेक्षा कमी काम उपलब्ध होते. या अनिश्चिततेचा परिणाम त्यांच्या कौटुंबिक नियोजनावर, बचतीवर आणि जीवनमानावर होतो.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून गिग इकॉनॉमीमुळे श्रमाचे स्वरूप अधिक वैयक्तिक आणि विखुरलेले झाले आहे. बहुतेक कामगार स्वतंत्रपणे काम करत असल्यामुळे त्यांच्यात परस्पर संवाद, सामूहिक ओळख आणि संघटनात्मक एकात्मता कमी प्रमाणात आढळते. परिणामी कामगार संघटना निर्माण करणे, सामूहिक वाटाघाटी करणे किंवा कामगार हक्कांसाठी संघटितपणे आवाज उठवणे कठीण होते. त्यामुळे कामगारांची सौदेबाजीची क्षमता कमी राहते आणि प्लॅटफॉर्म कंपन्यांचे वर्चस्व वाढते.

डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील रेटिंग प्रणाली आणि अल्गोरिदम-आधारित व्यवस्थापन हे गिग रोजगाराचे वैशिष्ट्य आहे. ग्राहकांकडून मिळणारे रेटिंग, काम पूर्ण करण्याचा वेग, ऑर्डर स्वीकारण्याचे प्रमाण आणि इतर कार्यक्षमतेचे निकष यांच्या आधारे कामगारांचे मूल्यांकन केले जाते. या मूल्यांकनाचा त्यांच्या उत्पन्नावर आणि भविष्यातील कामाच्या संधींवर थेट परिणाम होतो. अनेकदा अल्गोरिदम कशा प्रकारे निर्णय घेतो याची स्पष्ट माहिती कामगारांना उपलब्ध नसते. त्यामुळे पारदर्शकतेचा अभाव, सतत कार्यक्षम राहण्याचा दबाव आणि मानसिक ताण निर्माण होतो.

गिग इकॉनॉमीचा आणखी एक महत्त्वाचा सामाजिक परिणाम म्हणजे काम आणि वैयक्तिक जीवनातील सीमारेषा धूसर होणे. अधिक उत्पन्न मिळविण्यासाठी अनेक कामगार दररोज दीर्घकाळ काम करतात. विश्रांती, कुटुंबासाठी वेळ आणि सामाजिक जीवन यावर त्याचा परिणाम होतो. अपघात, आजारपण किंवा प्लॅटफॉर्मवरील खाते तात्पुरते बंद झाल्यास उत्पन्नाचे साधन त्वरित बंद होऊ शकते. त्यामुळे आर्थिक आणि मानसिक असुरक्षिततेची भावना वाढू शकते.

दुसरीकडे, गिग इकॉनॉमीचे काही सकारात्मक पैलूही आहेत. ही व्यवस्था कामगारांना कामाचे तास निवडण्याचे काही प्रमाणात स्वातंत्र्य देते. अनेक महिला, विद्यार्थी आणि इतर जबाबदाऱ्या सांभाळणाऱ्या व्यक्ती आपल्या सोयीनुसार काम करून उत्पन्न मिळवू शकतात. काही जणांसाठी गिग रोजगार हा उद्योजकतेकडे जाण्याचा पहिला टप्पाही ठरतो. त्यामुळे गिग इकॉनॉमीला केवळ नकारात्मक किंवा केवळ सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहणे योग्य ठरणार नाही.

भारतीय संदर्भात गिग इकॉनॉमीचा विस्तार भविष्यात आणखी वाढण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे या क्षेत्राच्या शाश्वत विकासासाठी गिग कामगारांना सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य विमा, अपघात संरक्षण, कौशल्यविकास, पारदर्शक अल्गोरिदमिक व्यवस्थापन आणि न्याय्य मोबदला यांची हमी देणारी धोरणे आवश्यक आहेत. सरकार,

डिजिटल प्लॅटफॉर्म कंपन्या, कामगार संघटना आणि नागरी समाज यांनी परस्पर सहकार्याने अधिक समावेशक आणि कामगाराभिमुख गिग अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे ही काळाची गरज आहे.

एकूणच, गिग इकॉनॉमी ही आधुनिक भारतातील रोजगाराच्या बदलत्या स्वरूपाचे महत्त्वपूर्ण प्रतीक आहे. तिने रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध करून दिल्या असल्या तरी कामगारांचे हक्क, सामाजिक सुरक्षा, आर्थिक स्थैर्य आणि मानवी प्रतिष्ठा यांचे संरक्षण सुनिश्चित करणे हे भविष्यकालीन सार्वजनिक धोरणांपुढील सर्वात मोठे आव्हान राहणार आहे.

प्रमुख आव्हाने

- गिग कामगारांसमोरील महत्त्वाची आव्हाने पुढीलप्रमाणे आहेत:
- रोजगाराची स्थिरता नसणे.
- आरोग्य विमा, निवृत्तीवेतन आणि इतर सामाजिक सुरक्षा योजनांचा अभाव.
- उत्पन्नात सतत चढ-उतार.
- कामाचे अनियमित आणि अनेकदा जास्त तास.
- अल्गोरिदम आणि रेटिंग प्रणालीवर अवलंबित्व.
- संघटनात्मक प्रतिनिधित्वाचा अभाव.
- अपघात किंवा आपत्कालीन परिस्थितीत आर्थिक संरक्षणाची कमतरता.

निष्कर्ष

गिग इकॉनॉमी ही आधुनिक डिजिटल अर्थव्यवस्थेचा महत्त्वाचा भाग बनली आहे. तिने रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण केल्या असून अनेक युवकांना उत्पन्नाचा पर्याय उपलब्ध करून दिला आहे. मात्र रोजगारातील अस्थिरता, सामाजिक सुरक्षेचा अभाव, कामगार हक्कांचे मर्यादित संरक्षण आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील अवलंबित्व ही गंभीर आव्हाने आहेत.

या अभ्यासावरून असे दिसते की गिग इकॉनॉमीचा विस्तार रोखण्याऐवजी ती अधिक न्याय्य, सुरक्षित आणि समावेशक बनविण्यासाठी धोरणात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत. सरकार, प्लॅटफॉर्म कंपन्या आणि कामगार संघटना यांनी एकत्रित प्रयत्न केल्यास गिग रोजगार अधिक शाश्वत बनू शकतो.

संदर्भसूची (References – APA 7th Edition)

1. Castells, M. (2010). The rise of the network society (2nd ed.). Wiley-Blackwell.
2. De Stefano, V. (2016). The rise of the "just-in-time workforce": On-demand work, crowd work and labour protection in the gig economy. International Labour Office.
3. International Labour Organization. (2021). World employment and social outlook 2021: The role of digital labour platforms in transforming the world of work. International Labour Office.
4. Kalleberg, A. L. (2011). Good jobs, bad jobs: The rise of polarized and precarious employment systems in the United States, 1970s–2000s. Russell Sage Foundation.
5. NITI Aayog. (2022). India's booming gig and platform economy. Government of India.
6. Ravenelle, A. J. (2019). Hustle and gig: Struggling and surviving in the sharing economy. University of California Press.
7. Rosenblat, A. (2018). Uberland: How algorithms are rewriting the rules of work. University of California Press.
8. Schor, J. B. (2020). After the gig: How the sharing economy got hijacked and how to win it back. University of California Press.
9. Standing, G. (2011). The precariat: The new dangerous class. Bloomsbury Academic.

कृषी पर्यटन आणि स्थानिक संसाधनांचा वापर: ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनातून एक अध्ययन

डॉ. शिवराज कदम
अर्थशास्त्र व वाणिज्य विभाग, राजीव गांधी महाविद्यालय मुदखेड.जि.नांदेड

सारांश (Abstract) :

कृषी पर्यटन आणि स्थानिक संसाधनांचा वापर हा ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा विषय आहे. भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर आधारित असून, शेतकऱ्यांना उत्पादनातील अस्थिरता, वाढता खर्च आणि मर्यादित रोजगार संधी यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. या पार्श्वभूमीवर कृषी पर्यटन हे अतिरिक्त उत्पन्नाचे प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे. प्रस्तुत संशोधनाचे मुख्य समस्येचे विधान असे आहे की, ग्रामीण भागातील उपलब्ध स्थानिक संसाधनांचा पुरेसा आणि नियोजनबद्ध वापर न झाल्यामुळे कृषी पर्यटनाचा अपेक्षित विकास साध्य झालेला नाही आणि त्याचा ग्रामीण विकासावर मर्यादित प्रभाव दिसून येतो.

या अभ्यासात पुढील संशोधन प्रश्न मांडले आहेत: (1) कृषी पर्यटनाचा ग्रामीण विकासावर काय परिणाम होतो? (2) स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर कसा करता येऊ शकतो? (3) कृषी पर्यटनामुळे रोजगारनिर्मिती कशी घडते? (4) या क्षेत्रातील प्रमुख अडचणी कोणत्या आहेत आणि त्यावरील उपाययोजना काय असू शकतात? या संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती मुलाखती, प्रश्नावली आणि प्रत्यक्ष निरीक्षणाद्वारे तर दुय्यम माहिती पुस्तके, शासकीय अहवाल आणि संशोधन लेखांमधून संकलित करण्यात आली आहे.

संशोधनातून अपेक्षित निष्कर्ष असा आहे की कृषी पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते, ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती होते, महिला व युवकांचे सक्षमीकरण होते आणि स्थानिक संसाधनांचा शाश्वत वापर सुनिश्चित होतो. तसेच ग्रामीण स्थलांतर कमी होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम बनते.

कीवर्ड्स: कृषी पर्यटन, ग्रामीण विकास, स्थानिक संसाधने, रोजगारनिर्मिती, शाश्वत विकास, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था

1.प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशातील मोठ्या लोकसंख्येचा उदरनिर्वाह शेती आणि शेतीपूरक व्यवसायांवर अवलंबून आहे. ग्रामीण भाग हा देशाच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासाचा पाया मानला जातो. परंतु बदलते हवामान, शेती उत्पादनातील वाढता खर्च, बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि मर्यादित रोजगाराच्या संधी यांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर शेतकऱ्यांना अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध करून देणारा आणि ग्रामीण विकासाला चालना देणारा प्रभावी पर्याय म्हणून कृषी पर्यटनाची संकल्पना महत्त्वाची ठरत आहे.

कृषी पर्यटनामध्ये पर्यटकांना शेती, फळबागा, पशुपालन, ग्रामीण जीवनशैली, लोकसंस्कृती, पारंपरिक खाद्यपदार्थ, लोककला आणि नैसर्गिक वातावरणाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याची संधी मिळते. यामुळे ग्रामीण भागातील

स्थानिक संसाधनांचा परिणामकारक व शाश्वत वापर होतो. शेतीबरोबरच हस्तकला, गृहउद्योग, स्थानिक उत्पादने आणि सेवा यांना बाजारपेठ उपलब्ध होत असल्याने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी मिळते. तसेच महिलांचे सक्षमीकरण, युवकांसाठी रोजगारनिर्मिती, ग्रामीण स्थलांतरात घट आणि सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन यांसारखे सकारात्मक परिणामही दिसून येतात.

स्थानिक नैसर्गिक, मानवी, सांस्कृतिक आणि आर्थिक संसाधनांचा नियोजनबद्ध वापर करून कृषी पर्यटनाचा विकास केल्यास शाश्वत ग्रामीण विकास साध्य होऊ शकतो. यासाठी शासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि ग्रामस्थ यांचे परस्पर सहकार्य आवश्यक आहे. प्रस्तुत अध्ययनामध्ये कृषी पर्यटनाची संकल्पना, स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर, त्यातून ग्रामीण विकासाला मिळणारी चालना, उपलब्ध संधी, प्रमुख आव्हाने आणि त्यावरील उपाययोजना यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

समस्या विधान :

ग्रामीण भागातील अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेतीवर आधारित असली तरी हवामानातील अनिश्चितता, उत्पादन खर्चात वाढ, शेतीमालाच्या किमतीतील चढ-उतार, अपुऱ्या बाजारपेठा आणि मर्यादित रोजगाराच्या संधी यांमुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अस्थिर राहते. परिणामी ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर वाढत असून बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि आर्थिक असमानता यांसारख्या समस्या निर्माण होत आहेत.

ग्रामीण भागात नैसर्गिक सौंदर्य, शेती, जलस्रोत, लोककला, हस्तकला, पारंपरिक खाद्यसंस्कृती, सण-उत्सव आणि सांस्कृतिक वारसा यांसारखी समृद्ध स्थानिक संसाधने उपलब्ध असूनही त्यांचा पर्यटनाच्या दृष्टीने प्रभावी आणि नियोजनबद्ध वापर अनेक ठिकाणी होत नाही. पायाभूत सुविधांचा अभाव, पर्यटन व्यवस्थापनाविषयी अपुरी माहिती, प्रशिक्षणाची कमतरता, आर्थिक मर्यादा, प्रभावी विपणनाचा अभाव आणि शासकीय योजनांची अपुरी अंमलबजावणी यांमुळे कृषी पर्यटनाचा अपेक्षित विकास साध्य झालेला नाही.

या पार्श्वभूमीवर कृषी पर्यटनाच्या माध्यमातून स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर करून ग्रामीण विकासाला कशा प्रकारे चालना देता येईल, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कसे वाढवता येईल, रोजगारनिर्मिती कशी होईल आणि शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी कोणत्या उपाययोजना आवश्यक आहेत, यांचा अभ्यास करणे ही या संशोधनाची प्रमुख समस्या आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व :

कृषी पर्यटन आणि स्थानिक संसाधनांचा वापर हा विषय ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कृषी पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांना शेतीबरोबर अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध होते आणि ग्रामीण भागात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात. स्थानिक नैसर्गिक संसाधने, लोककला, हस्तकला, पारंपरिक खाद्यसंस्कृती आणि ग्रामीण जीवनशैली यांचा प्रभावी वापर होऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते.

या अभ्यासामुळे कृषी पर्यटनाचे ग्रामीण विकासातील योगदान, स्थानिक संसाधनांचा शाश्वत वापर, महिला व युवकांचे सक्षमीकरण, तसेच ग्रामीण संस्कृती आणि पर्यावरण संवर्धन यांचे महत्त्व स्पष्ट होते. याशिवाय, कृषी पर्यटनाच्या विकासातील अडचणी आणि त्यावरील उपाययोजनांचा अभ्यास करून ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त दिशा मिळते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. कृषी पर्यटनाची संकल्पना आणि स्वरूप समजून घेणे.
2. कृषी पर्यटनामध्ये स्थानिक संसाधनांच्या वापराचा अभ्यास करणे.
3. ग्रामीण विकासात कृषी पर्यटनाचे योगदान स्पष्ट करणे.
4. कृषी पर्यटनामुळे निर्माण होणाऱ्या रोजगाराच्या संधींचा अभ्यास करणे.
5. कृषी पर्यटनाच्या विकासातील अडचणी ओळखणे.
6. कृषी पर्यटनाच्या प्रभावी विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके :

1. कृषी पर्यटनामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते.
2. स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर ग्रामीण विकासाला चालना देतो.
3. कृषी पर्यटनामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी वाढतात.
4. कृषी पर्यटनामुळे स्थानिक संस्कृती आणि परंपरांचे जतन होण्यास मदत होते.
5. शासनाच्या सहकार्यामुळे कृषी पर्यटनाचा विकास अधिक प्रभावीपणे होऊ शकतो.
6. कृषी पर्यटनाचा विकास शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी उपयुक्त ठरतो.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनामध्ये वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या पद्धतीद्वारे कृषी पर्यटन आणि स्थानिक संसाधनांचा वापर यांचा ग्रामीण विकासावर होणारा परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम या दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

प्राथमिक माहिती संकलनासाठी शेतकरी, कृषी पर्यटन केंद्रांचे संचालक आणि स्थानिक नागरिक यांच्याशी मुलाखती, प्रश्नावली आणि प्रत्यक्ष निरीक्षणाचा वापर करण्यात आला. तसेच दुय्यम माहिती पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, नियतकालिके, संकेतस्थळे आणि इतर प्रकाशित साहित्य यांमधून संकलित करण्यात आली.

संकलित माहितीचे वर्गीकरण, विश्लेषण आणि अर्थ लावून कृषी पर्यटनाचे महत्त्व, स्थानिक संसाधनांचा वापर, ग्रामीण विकासातील योगदान, तसेच या क्षेत्रातील अडचणी आणि उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्यात आला. या संशोधनातून ग्रामीण विकासासाठी कृषी पर्यटनाचे उपयुक्तता आणि शाश्वत विकासातील योगदान स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

2.कृषी पर्यटनाची संकल्पना :

कृषी पर्यटन म्हणजे शेती, ग्रामीण संस्कृती, स्थानिक परंपरा आणि नैसर्गिक वातावरणाचा अनुभव पर्यटकांना देणारी पर्यटन संकल्पना.

यामध्ये शेतभेट, फळबाग दर्शन, शेतीतील कामांचा अनुभव, बैलगाडी सफर, ग्रामीण खाद्यसंस्कृती आणि लोककला यांचा समावेश होतो.

कृषी पर्यटनामुळे ग्रामीण जीवनशैलीचा प्रत्यक्ष परिचय पर्यटकांना मिळतो.

कृषी पर्यटन म्हणजे शेती, ग्रामीण जीवनशैली, स्थानिक संस्कृती, परंपरा आणि नैसर्गिक वातावरण यांचा प्रत्यक्ष अनुभव पर्यटकांना देणारी पर्यटनाची एक विशेष संकल्पना होय. या पर्यटन प्रकारात पर्यटकांना शेतभेट,

फळबागांचे दर्शन, शेतीतील विविध कामांचा अनुभव, पशुपालन, बैलगाडी सफर, ग्रामीण खेळ, स्थानिक खाद्यसंस्कृती आणि लोककलेचा आनंद घेण्याची संधी मिळते.

कृषी पर्यटनाचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील उपलब्ध नैसर्गिक व सांस्कृतिक संसाधनांचा प्रभावी वापर करून शेतकऱ्यांना अतिरिक्त उत्पन्न मिळवून देणे आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देणे हा आहे. या माध्यमातून पर्यटकांना ग्रामीण जीवनशैलीचा जवळून परिचय होतो, तर स्थानिक लोकांना रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होतात. तसेच ग्रामीण संस्कृतीचे जतन, स्थानिक उत्पादनांना बाजारपेठ आणि शाश्वत ग्रामीण विकासाला चालना मिळण्यास कृषी पर्यटन महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

3.स्थानिक संसाधनांचा अर्थ :

स्थानिक संसाधने म्हणजे एखाद्या गावात किंवा परिसरात उपलब्ध असलेली नैसर्गिक, मानवी, सांस्कृतिक आणि आर्थिक साधनसंपत्ती होय. ही संसाधने त्या भागाच्या विकासासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. स्थानिक परिस्थिती, भौगोलिक वैशिष्ट्ये आणि लोकांच्या कौशल्यांवर या संसाधनांचे स्वरूप अवलंबून असते.

स्थानिक संसाधनांमध्ये सुपीक जमीन, पाणी, जंगल, डोंगर, नद्या, स्थानिक पिके, फळबागा, पारंपरिक शेतीचे ज्ञान, लोककला, हस्तकला, ग्रामीण खाद्यसंस्कृती, सण-उत्सव आणि स्थानिक लोकांचे कौशल्य यांचा समावेश होतो. या संसाधनांचा योग्य, नियोजनबद्ध आणि शाश्वत वापर केल्यास ग्रामीण भागातील आर्थिक विकासाला गती मिळते, रोजगाराच्या संधी वाढतात, स्थानिक उद्योगांना प्रोत्साहन मिळते आणि ग्रामीण जीवनमान उंचावण्यास मदत होते. त्यामुळे स्थानिक संसाधने ही ग्रामीण विकासाची महत्त्वपूर्ण आधारशिला मानली जातात.

4.कृषी पर्यटनासाठी उपलब्ध स्थानिक संसाधने :

कृषी पर्यटनाच्या विकासासाठी ग्रामीण भागात विविध प्रकारची स्थानिक संसाधने उपलब्ध असतात. ही संसाधने पर्यटन अनुभव समृद्ध करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतात.

सर्वप्रथम, शेती आणि फळबागा ही प्रमुख संसाधने आहेत. विविध पिकांची शेती, फळबागांचे मनमोहक दृश्य आणि शेतातील प्रत्यक्ष कामाचा अनुभव पर्यटकांना आकर्षित करतो. त्याचबरोबर नद्या, तलाव, डोंगर आणि एकूणच नैसर्गिक सौंदर्य हे ग्रामीण पर्यटनाचे महत्त्वाचे आकर्षण ठरते.

ग्रामीण घरे, वाडे आणि पारंपरिक वास्तुकला यांमधून ग्रामीण जीवनशैलीचा जवळून परिचय होतो. तसेच स्थानिक सण, जत्रा, उत्सव आणि लोकपरंपरा यांमुळे सांस्कृतिक वारसा अनुभवण्याची संधी मिळते.

याशिवाय हस्तकला, बांबू उद्योग, मातीची भांडी, विणकाम यांसारख्या स्थानिक उद्योगांमुळे ग्रामीण कारागिरीचे दर्शन घडते. स्थानिक खाद्यपदार्थ आणि पारंपरिक पाककला हे देखील कृषी पर्यटनातील महत्त्वाचे आकर्षण असून त्यातून स्थानिक संस्कृतीची चव पर्यटकांना अनुभवायला मिळते.

या सर्व संसाधनांचा योग्य वापर केल्यास कृषी पर्यटन अधिक आकर्षक, शाश्वत आणि ग्रामीण विकासासाठी उपयुक्त ठरू शकते.

5.ग्रामीण विकासात कृषी पर्यटनाचे योगदान :

कृषी पर्यटन हे ग्रामीण विकासासाठी एक प्रभावी साधन मानले जाते. यामुळे शेतकऱ्यांना केवळ शेतीवर अवलंबून न राहता अतिरिक्त उत्पन्न मिळण्याची संधी उपलब्ध होते. शेतात पर्यटकांना आकर्षित करून निवास, भोजन, मार्गदर्शन आणि विविध अनुभवात्मक उपक्रमांद्वारे शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढते.

या माध्यमातून ग्रामीण भागात नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. स्थानिक युवक, महिला आणि कारागिरांना पर्यटनाशी संबंधित विविध सेवा देऊन रोजगार मिळतो. त्यामुळे बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होते.

महिलांच्या स्वयं-सहाय्यता गटांना देखील कृषी पर्यटनामुळे व्यवसायाच्या संधी उपलब्ध होतात. घरगुती खाद्यपदार्थ, हस्तकला वस्तू आणि निवास व्यवस्थापन यामध्ये त्यांचा सक्रिय सहभाग दिसून येतो. यामुळे महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण होते.

युवकांना गावातच रोजगार उपलब्ध झाल्यामुळे त्यांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होते. परिणामी ग्रामीण भागातच मनुष्यबळ टिकून राहते आणि स्थानिक विकासाला चालना मिळते.

एकूणच, कृषी पर्यटनामुळे ग्रामीण भागाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास घडून येतो. स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर होऊन गावाची प्रगती साधली जाते आणि ग्रामीण जीवनमान सुधारण्यास मदत होते.

6.स्थानिक संसाधनांच्या प्रभावी वापराचे फायदे :

स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी आणि नियोजनबद्ध वापर केल्यास ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते. यामुळे उपलब्ध नैसर्गिक व मानवी संसाधनांचा योग्य आणि शाश्वत वापर सुनिश्चित होतो, ज्यामुळे दीर्घकालीन विकास साध्य करता येतो.

स्थानिक उत्पादनांना योग्य बाजारपेठ उपलब्ध होते, कारण कृषी पर्यटनाच्या माध्यमातून थेट ग्राहकांपर्यंत पोहोच साधता येते. यामुळे शेतकरी आणि लघुउद्योजकांचे उत्पन्न वाढते आणि आर्थिक स्थैर्य निर्माण होते.

या प्रक्रियेमुळे पर्यावरण संरक्षणास देखील चालना मिळते, कारण स्थानिक संसाधनांचा संतुलित वापर केल्याने नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा ऱ्हास टाळता येतो. तसेच ग्रामीण संस्कृती आणि परंपरा जतन होण्यास मदत होते, कारण पर्यटनाच्या माध्यमातून लोककला, सण-उत्सव आणि पारंपरिक जीवनशैलीला प्रोत्साहन मिळते.

स्थानिक संसाधनांच्या वापरामुळे गावाची स्वतंत्र आणि आकर्षक ओळख निर्माण होते, ज्यामुळे त्या भागात अधिक पर्यटक आकर्षित होतात. याशिवाय स्थानिक उद्योग, हस्तकला आणि लघु व्यवसायांना प्रोत्साहन मिळून ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक मजबूत होते.

7.कृषी पर्यटनातून रोजगार निर्मिती :

कृषी पर्यटनामुळे ग्रामीण भागात विविध प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. या क्षेत्रात पर्यटकांसाठी निवास व्यवस्था उपलब्ध करून देणे ही एक महत्त्वाची रोजगार संधी आहे, ज्यामुळे स्थानिक लोकांना उत्पन्नाचे साधन मिळते.

स्थानिक भोजन केंद्रे सुरू करून पारंपरिक खाद्यपदार्थ पर्यटकांना उपलब्ध करून देता येतात, ज्यामुळे महिलांना आणि स्थानिक कुटुंबांना रोजगार मिळतो. तसेच पर्यटन मार्गदर्शक म्हणून काम करून स्थानिक युवकांना नोकरीच्या संधी प्राप्त होतात.

पर्यटकांच्या वाहतुकीसाठी वाहन सुविधा उपलब्ध करून देणे हे देखील रोजगार निर्मितीचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. हस्तकला आणि स्मृतिचिन्हांची विक्री करून स्थानिक कारागिरांना आर्थिक लाभ मिळतो.

याशिवाय लोककला, नृत्य, संगीत यांसारख्या मनोरंजन कार्यक्रमांमधून कलाकारांना रोजगार मिळतो. शेती उत्पादनांची थेट विक्री करून शेतकऱ्यांना मध्यस्थांशिवाय अधिक उत्पन्न मिळते, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम होते.

8.महिलांची भूमिका :

कृषी पर्यटनाच्या विकासात महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. ग्रामीण भागातील महिला घरगुती खाद्यपदार्थ तयार करून पर्यटकांना पारंपरिक चवीचा अनुभव देतात. यामुळे त्यांच्या कौशल्याला बाजारपेठ मिळते आणि आर्थिक स्वावलंबन वाढते.

होमस्टे व्यवस्थापनामध्येही महिलांचा सक्रिय सहभाग असतो. पर्यटकांच्या निवास, स्वच्छता आणि स्वागत यांची जबाबदारी सांभाळून त्या ग्रामीण पर्यटनाला अधिक आकर्षक बनवतात.

हस्तकला वस्तू तयार करून त्यांची विक्री करणे हे देखील महिलांसाठी महत्त्वाचे उत्पन्नाचे साधन ठरते. याशिवाय स्वयं-सहाय्यता गटांच्या माध्यमातून त्या छोटे-मोठे व्यवसाय उभारून आर्थिक सक्षमीकरण साध्य करतात.

ग्रामीण संस्कृतीचे सादरीकरण, लोककला, पारंपरिक नृत्य आणि गीतांद्वारे महिला कृषी पर्यटनात सांस्कृतिक वारसा जपण्यास आणि सादर करण्यास महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे कृषी पर्यटनाच्या यशस्वीतेत महिलांचा सहभाग निर्णायक ठरतो.

9.कृषी पर्यटनातील आव्हाने :

कृषी पर्यटनाच्या विकासात अनेक महत्त्वाची आव्हाने दिसून येतात. ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांचा अभाव असल्यामुळे पर्यटनाचा अपेक्षित विकास होत नाही. निवास, वीज, पाणी आणि मूलभूत सुविधा अपुऱ्या असल्याने पर्यटकांना अडचणी येतात.

रस्ते आणि वाहतूक सुविधा अपुऱ्या असल्यामुळे ग्रामीण भागातील पर्यटन स्थळांपर्यंत पोहोचणे कठीण होते. तसेच स्वच्छता आणि सुरक्षिततेच्या समस्या असल्याने पर्यटकांचा अनुभव काही वेळा नकारात्मक ठरतो.

पर्यटनाबाबत प्रशिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे स्थानिक लोकांना व्यावसायिक पद्धतीने सेवा देणे शक्य होत नाही. याशिवाय जाहिरात आणि विपणन कमी असल्याने कृषी पर्यटनाची माहिती व्यापक प्रमाणात पोहोचत नाही.

आर्थिक गुंतवणुकीची कमतरता हे देखील एक मोठे आव्हान आहे, कारण पर्यटन सुविधा विकसित करण्यासाठी भांडवल आवश्यक असते. तसेच कृषी पर्यटन हे हंगामी स्वरूपाचे असल्यामुळे उत्पन्नात अनिश्चितता निर्माण होते, ज्यामुळे शाश्वत उत्पन्न मिळणे कठीण होते.

या सर्व आव्हानांवर मात केल्यास कृषी पर्यटनाचा अधिक प्रभावी विकास साधता येऊ शकतो.

10.निष्कर्ष

1. कृषी पर्यटन हे ग्रामीण विकासासाठी प्रभावी आणि शाश्वत साधन आहे.
2. स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर केल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होते.
3. कृषी पर्यटनामुळे शेतकऱ्यांचे अतिरिक्त उत्पन्न वाढते.
4. ग्रामीण भागात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतात.
5. महिलांचे व युवकांचे आर्थिक सक्षमीकरण साध्य होते.
6. ग्रामीण संस्कृती आणि परंपरांचे जतन व संवर्धन होते.
7. कृषी पर्यटनामुळे ग्रामीण स्थलांतर कमी होण्यास मदत होते.

11.शिफारशी / उपाययोजना :

1. कृषी पर्यटनासाठी ग्रामीण भागात मूलभूत पायाभूत सुविधांचा विकास करावा.

2. रस्ते, वाहतूक, पाणी आणि वीज सुविधा सुधाराव्यात.
3. स्थानिक लोकांना पर्यटन व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण द्यावे.
4. कृषी पर्यटन केंद्रांचे प्रभावी विपणन आणि जाहिरात करावी.
5. शासकीय अनुदान आणि आर्थिक सहाय्य वाढवावे.
6. स्वयं-सहाय्यता गटांचा सक्रिय सहभाग वाढवावा.
7. पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत पर्यटनाला प्रोत्साहन द्यावे.

12.संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. Sharpley, R., & Roberts, L. (2004). Rural tourism—10 years on. International Journal of Tourism Research, 6(3), 119–124. https://doi.org/10.1002/jtr.478
2. Lane, B. (1994). What is rural tourism? Journal of Sustainable Tourism, 2(1–2), 7–21. https://doi.org/10.1080/09669589409510680
3. Kumbhar, V. M. (2019). Agro-tourism and rural development in India. Journal of Rural Development, 38(2), 245–260.
4. Barbieri, C., & Mshenga, P. M. (2008). The role of the firm and owner characteristics on the performance of agritourism farms. Sociologia Ruralis, 48(2), 166–183. https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2008.00457.x
5. Deshmukh, S. (2021). Agro-tourism as a tool for sustainable rural development in Maharashtra. Indian Journal of Economics and Development, 17(3), 312–318.
6. Sharpley, R. (2002). Rural tourism and the challenge of tourism diversification. Tourism Management, 23(3), 233–244. https://doi.org/10.1016/S0261-5177(01)00078-4.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची भूमिका

डॉ. आरती राणे
अर्थशास्त्र विभाग
के. आर. एम. महिला महाविद्यालय, वजीराबाद, नांदेड.

सारांश (Abstract) :

प्रस्तुत शोध निबंधाचा विषय "ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची भूमिका" असा आहे. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही देशाच्या आर्थिक विकासाचा कणा असून तिचा आधार प्रामुख्याने कृषी, कृषी-आधारित उद्योग आणि सेवा क्षेत्रावर अवलंबून आहे. तथापि, बेरोजगारी, अपुरी पायाभूत सुविधा, हवामान बदल, कमी औद्योगिकीकरण आणि वित्तीय साधनांची कमतरता यांसारख्या समस्यांमुळे ग्रामीण विकासाचा अपेक्षित वेग साध्य होत नाही. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत अभ्यासाचे मुख्य समस्या विधान म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांच्या योगदानाचे विश्लेषण करणे तसेच त्यांच्यातील परस्परसंबंध व आव्हाने शोधणे होय.

या अभ्यासात प्रमुख संशोधन प्रश्न असे आहेत: (1) कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कशा प्रकारे योगदान देतात? (2) या क्षेत्रांतील परस्परसंबंध कोणते आहेत? (3) ग्रामीण विकासातील प्रमुख अडथळे कोणते आहेत? आणि (4) शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी कोणत्या उपाययोजना आवश्यक आहेत?

या संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक कार्यपद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली असून शासकीय अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षणे, पुस्तके आणि संशोधन लेखांचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच तुलनात्मक विश्लेषण पद्धतीचा वापर करून तिन्ही क्षेत्रांच्या योगदानाचे मूल्यांकन करण्यात आले आहे.

या अभ्यासाचे अपेक्षित निष्कर्ष असे आहेत की कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांचा समतोल व समन्वित विकास झाल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम, रोजगाराभिमुख आणि शाश्वत होऊ शकते. कृषी क्षेत्र उत्पादन व अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करते, उद्योग क्षेत्र मूल्यवर्धन व रोजगारनिर्मिती वाढवते, तर सेवा क्षेत्र ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला आधुनिक तंत्रज्ञान, बाजारपेठ व वित्तीय सुविधा उपलब्ध करून देते.

की-वर्ड्स (Keywords): ग्रामीण अर्थव्यवस्था, कृषी क्षेत्र, ग्रामीण उद्योग, सेवा क्षेत्र, रोजगारनिर्मिती, शाश्वत विकास, ग्रामीण विकास, मूल्यसाखळी.

1.प्रस्तावना :

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशाच्या लोकसंख्येचा मोठा भाग ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानली जाते. ग्रामीण भागातील आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकास हा देशाच्या सर्वांगीण विकासाशी थेट संबंधित आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्था केवळ शेतीपुरती मर्यादित नसून कृषी, पशुपालन, मत्स्यव्यवसाय, कुटीर व लघुउद्योग, व्यापार, सेवा क्षेत्र, वाहतूक, शिक्षण, आरोग्य,

वित्तीय सेवा आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या विविध घटकांवर आधारित असते. बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अधिक व्यापक, विविधांगी आणि गतिशील बनले आहे.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची संकल्पना ही ग्रामीण भागात उपलब्ध असलेल्या नैसर्गिक, मानवी आणि आर्थिक संसाधनांच्या प्रभावी वापरातून उत्पादन, वितरण, रोजगार आणि उपभोग यांचे व्यवस्थापन करणारी आर्थिक व्यवस्था अशी करता येते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार कृषी क्षेत्र असला तरी आधुनिक काळात उद्योग आणि सेवा क्षेत्रानेही ग्रामीण विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. शेतीला पूरक उद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योग, दुग्धव्यवसाय, हस्तकला, ग्रामोद्योग, पर्यटन, बँकिंग, शिक्षण, आरोग्य आणि डिजिटल सेवा यांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला नवीन दिशा मिळाली आहे. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही बहुआयामी आणि परस्परावलंबी स्वरूपाची आर्थिक प्रणाली म्हणून विकसित होत आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण क्षेत्राचे महत्त्व अत्यंत मोठे आहे. देशाच्या अन्नसुरक्षेचा पाया ग्रामीण कृषीव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. ग्रामीण भाग मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देतो तसेच कृषी उत्पादन, कच्चा माल, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि वनसंपत्तीच्या माध्यमातून राष्ट्रीय उत्पन्नात महत्त्वपूर्ण योगदान देतो. ग्रामीण बाजारपेठ देशांतर्गत मागणी वाढविण्यात, लघु व मध्यम उद्योगांना चालना देण्यात आणि संतुलित प्रादेशिक विकास घडविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. ग्रामीण भागाचा विकास झाल्यास गरिबी कमी होणे, उत्पन्नात वाढ, सामाजिक समता आणि जीवनमानात सुधारणा यांसारखे सकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

ग्रामीण विकासात कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र यांचा परस्परसंबंध अत्यंत महत्त्वाचा आहे. कृषी क्षेत्र उद्योगांना आवश्यक कच्चा माल पुरवते, तर उद्योग क्षेत्र कृषी उत्पादनाला मूल्यवर्धन करून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यास मदत करते. सेवा क्षेत्र या दोन्ही क्षेत्रांना बँकिंग, विमा, वाहतूक, साठवणूक, विपणन, शिक्षण, आरोग्य, माहिती तंत्रज्ञान आणि डिजिटल व्यवहार यांसारख्या सुविधा उपलब्ध करून देते. या तिन्ही क्षेत्रांमध्ये समन्वय निर्माण झाल्यास रोजगारनिर्मिती वाढते, उत्पादनक्षमता सुधारते, बाजारपेठांचा विस्तार होतो आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला शाश्वत विकासाची दिशा मिळते.

सध्याच्या काळात हवामान बदल, शेतीतील वाढता उत्पादन खर्च, बेरोजगारी, ग्रामीण स्थलांतर, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि तांत्रिक बदल यांसारख्या अनेक आव्हानांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची भूमिका समजून घेणे, त्यांच्या परस्परसंबंधांचे विश्लेषण करणे तसेच ग्रामीण विकासासाठी प्रभावी धोरणे सुचविणे ही या संशोधनाची प्रमुख आवश्यकता आहे.

या संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राचे योगदान अभ्यासणे, या तिन्ही क्षेत्रांतील परस्परसंबंधांचे विश्लेषण करणे, ग्रामीण विकासातील प्रमुख समस्या आणि आव्हाने ओळखणे तसेच शाश्वत आणि सर्वसमावेशक ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे होय. प्रस्तुत अभ्यासातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या बळकटीकरणासाठी उपयुक्त धोरणात्मक दिशा स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

समस्या विधान :

भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही देशाच्या आर्थिक विकासाचा मूलभूत आधार असून तिचा प्रमुख आधार कृषी क्षेत्र आहे. तथापि, वाढते लोकसंख्येचे दडपण, शेतीवरील वाढते अवलंबित्व, हवामान बदल, नैसर्गिक

संसाधनांचा ऱ्हास, अपुरी सिंचन व्यवस्था, उत्पादन खर्चात वाढ, बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि शेतमालाला योग्य भाव न मिळणे यांसारख्या कारणांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेस अनेक गंभीर आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. याशिवाय ग्रामीण उद्योगांची मर्यादित वाढ, अपुरी पायाभूत सुविधा, वित्तीय साधनांची कमतरता, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि कौशल्य विकासातील मर्यादा यांमुळे ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती अपेक्षित प्रमाणात होत नाही.

सेवा क्षेत्राचा ग्रामीण भागात विस्तार होत असला तरी शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, डिजिटल सुविधा, वाहतूक आणि बाजारपेठेपर्यंत पोहोच यामध्ये अजूनही लक्षणीय असमानता दिसून येते. परिणामी ग्रामीण युवकांचे शहरांकडे स्थलांतर वाढत असून ग्रामीण विकासाचा वेग अपेक्षेप्रमाणे वाढलेला नाही. कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची परस्परपूरक क्षेत्रे असली तरी त्यांच्यातील समन्वय आणि एकात्मिक विकास अनेक ठिकाणी अपुरा असल्याचे दिसून येते.

या पार्श्वभूमीवर ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची नेमकी भूमिका, त्यांचे परस्परसंबंध, त्यांच्यासमोरील प्रमुख समस्या आणि शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना यांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. प्रस्तुत संशोधनाचा केंद्रबिंदू हाच असून, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला अधिक सक्षम, समावेशक आणि शाश्वत बनविण्यासाठी या तिन्ही क्षेत्रांच्या योगदानाचे चिकित्सक विश्लेषण करणे हे या अभ्यासाचे प्रमुख समस्या विधान आहे.

अभ्यासाचे महत्त्व :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे, कारण देशातील मोठा लोकसंख्या घटक ग्रामीण भागात राहतो. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

हा अभ्यास कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र यांच्या परस्परसंबंधांचे आकलन करून ग्रामीण विकासाची दिशा स्पष्ट करतो. तसेच ग्रामीण भागातील रोजगारनिर्मिती, गरिबी कमी करणे आणि उत्पन्नवाढ यासाठी या क्षेत्रांचे योगदान समजण्यास मदत होते.

ग्रामीण स्थलांतर कमी करणे, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि शाश्वत विकास साधणे यासाठीही हा अभ्यास उपयुक्त ठरतो. याशिवाय शासनाच्या धोरणांची परिणामकारकता तपासण्यासाठी आणि भविष्यातील नियोजनासाठीही हा अभ्यास मार्गदर्शक ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची भूमिका अभ्यासणे.
2. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे योगदान आणि त्याची मर्यादा विश्लेषित करणे.
3. ग्रामीण उद्योग आणि कुटीर उद्योगांचा रोजगारनिर्मितीतील सहभाग तपासणे.
4. सेवा क्षेत्राचा ग्रामीण विकासावर होणारा प्रभाव अभ्यासणे.
5. कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रातील परस्परसंबंध समजून घेणे.
6. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोरील प्रमुख समस्या आणि आव्हाने ओळखणे.
7. ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचविणे.
8. ग्रामीण भागातील रोजगार आणि उत्पन्न वाढीची स्थिती अभ्यासणे.
9. ग्रामीण स्थलांतराच्या कारणांचा व परिणामांचा आढावा घेणे.

10. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी योग्य धोरणात्मक दिशा निश्चित करणे.

संशोधनाची गृहीतके :

1. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी क्षेत्राचा सर्वात मोठा वाटा आहे.
2. ग्रामीण उद्योग रोजगारनिर्मितीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
3. सेवा क्षेत्राच्या विकासामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था अधिक सक्षम होते.
4. कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये परस्परसंबंध आणि परस्परावलंबन आहे.
5. ग्रामीण भागात अपुरी पायाभूत सुविधा ही विकासातील मोठी अडचण आहे.
6. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या कमकुवत विकासामुळे स्थलांतर वाढते.
7. सरकारी योजना ग्रामीण विकासावर सकारात्मक परिणाम करतात.
8. तांत्रिक प्रगतीमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत सुधारणा होते.
9. कौशल्य विकासाच्या अभावामुळे ग्रामीण रोजगारावर मर्यादा येतात.
10. शाश्वत विकासासाठी तिन्ही क्षेत्रांचा समतोल विकास आवश्यक आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत अभ्यास “ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्राची भूमिका” या विषयाशी संबंधित असून या संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची विद्यमान स्थिती, तिची रचना, तसेच कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांचा परस्परसंबंध समजून घेण्यासाठी ही पद्धत उपयुक्त ठरते.

या अभ्यासासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम या दोन्ही प्रकारच्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहितीमध्ये ग्रामीण भागातील परिस्थितीचे निरीक्षण, तसेच उपलब्ध असल्यास स्थानिक पातळीवरील माहितीचा समावेश होतो. तर दुय्यम माहितीमध्ये विविध पुस्तके, संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, जनगणना आकडेवारी, आर्थिक सर्वेक्षण, तसेच इंटरनेटवरील विश्वसनीय स्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे.

या संशोधनात तुलनात्मक आणि वर्णनात्मक विश्लेषण पद्धतींचाही उपयोग करण्यात आला आहे. कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रातील बदल, त्यांची वाढ आणि ग्रामीण विकासातील योगदान यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

माहिती संकलनानंतर तिचे वर्गीकरण, संकलन आणि विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. या अभ्यासात सांख्यिकीय साधनांचा मर्यादित वापर करून गुणात्मक विश्लेषणावर अधिक भर देण्यात आला आहे.

अशा प्रकारे, प्रस्तुत संशोधन हे शास्त्रीय, विश्लेषणात्मक आणि माहितीआधारित पद्धतींच्या आधारे पूर्ण करण्यात आले आहे.

2.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये :

ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण भागातील लोकांच्या उपजीविकेचे साधन, उत्पादन प्रक्रिया, वितरण व्यवस्था आणि उपभोग पद्धती यांचा समावेश असलेली आर्थिक व्यवस्था आहे. ही अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित असून तिचा मुख्य आधार कृषी आणि कृषीपूरक व्यवसाय आहेत. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेती,

पशुपालन, मत्स्यव्यवसाय, कुटीर उद्योग, लघुउद्योग तसेच सेवा क्षेत्रातील काही मूलभूत घटकांचा समावेश होतो. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही बहुआयामी आणि परस्परावलंबी स्वरूपाची मानली जाते.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची व्याख्या :

ग्रामीण भागात उपलब्ध असलेल्या संसाधनांचा वापर करून कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रांच्या माध्यमातून उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्न निर्माण करणारी आर्थिक व्यवस्था म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्था होय. ही अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने ग्रामीण लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यावर केंद्रित असते.

प्रमुख वैशिष्ट्ये :

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा कृषीप्रधान स्वरूप. बहुसंख्य लोकसंख्या शेती आणि संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून असते. दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे कमी औद्योगिकीकरण आणि पारंपरिक उत्पादन पद्धतींचा मोठा प्रभाव. तिसरे वैशिष्ट्य म्हणजे ऋतूंवर अवलंबून असलेली अर्थव्यवस्था, कारण शेतीवर पर्जन्यमानाचा मोठा परिणाम होतो. चौथे वैशिष्ट्य म्हणजे कमी उत्पन्न पातळी आणि रोजगाराच्या मर्यादित संधी. पाचवे वैशिष्ट्य म्हणजे सामाजिक आणि आर्थिक परस्परावलंबनाचे प्रमाण जास्त असणे.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची रचना :

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची रचना मुख्यतः तीन प्रमुख घटकांवर आधारित आहे. पहिला घटक म्हणजे कृषी क्षेत्र, जे अन्नधान्य उत्पादन, नगदी पिके, पशुपालन आणि अन्य कृषीपूरक उपक्रमांचा समावेश करतो. दुसरा घटक म्हणजे उद्योग क्षेत्र, ज्यामध्ये कुटीर उद्योग, ग्रामोद्योग, लघु व मध्यम उद्योग यांचा समावेश होतो. तिसरा घटक म्हणजे सेवा क्षेत्र, ज्यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, वाहतूक, दळणवळण, व्यापार आणि डिजिटल सेवा यांचा समावेश होतो. या तिन्ही घटकांच्या परस्परसंबंधातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची संरचना तयार होते.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारे घटक :

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अनेक घटकांचा प्रभाव पडतो. नैसर्गिक घटकांमध्ये पर्जन्यमान, हवामान बदल आणि मातीची सुपीकता यांचा समावेश होतो. आर्थिक घटकांमध्ये भांडवल उपलब्धता, बाजारपेठेतील मागणी, किमतीतील चढ-उतार आणि सरकारी गुंतवणूक यांचा समावेश होतो. सामाजिक घटकांमध्ये शिक्षण पातळी, लोकसंख्या वाढ, स्थलांतर आणि सामाजिक रचना यांचा प्रभाव दिसून येतो. तांत्रिक घटकांमध्ये आधुनिक शेती तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्रीचा वापर आणि डिजिटल साधनांचा समावेश होतो. याशिवाय शासकीय धोरणे, योजना आणि पायाभूत सुविधा हे देखील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर महत्त्वपूर्ण परिणाम करतात.

अशा प्रकारे ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही विविध घटकांवर आधारित, गतिशील आणि बहुआयामी आर्थिक प्रणाली असून तिचा विकास हा देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

3.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील कृषी क्षेत्राची भूमिका :

कृषी क्षेत्र हे भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे मुख्य आधारस्तंभ आहे. ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा भाग प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे शेती व कृषी संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून आहे. त्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत कृषी क्षेत्राची भूमिका अत्यंत निर्णायक मानली जाते.

कृषी हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचे केंद्र आहे. अन्नधान्य उत्पादन, कच्चा माल पुरवठा आणि ग्रामीण रोजगारनिर्मिती या तीन प्रमुख बाबींमध्ये कृषी क्षेत्राचे स्थान महत्त्वाचे आहे. ग्रामीण भागातील बहुतांश कुटुंबांचे उपजीविकेचे साधन शेती असल्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था कृषीवर आधारित आहे.

देशातील अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करण्यात कृषी क्षेत्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. अन्नधान्य, कडधान्ये, भाजीपाला आणि फळे यांच्या उत्पादनातून ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येची अन्नाची गरज पूर्ण होते. त्यामुळे कृषी उत्पादनावर राष्ट्रीय अन्नसुरक्षेचा पाया अवलंबून असतो.

कृषी क्षेत्र ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण करते. शेती, मजुरी, सिंचन, कापणी, वाहतूक आणि विपणन यांसारख्या अनेक टप्प्यांमध्ये रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. त्यामुळे कृषी हे ग्रामीण बेरोजगारी कमी करण्याचे महत्त्वाचे साधन आहे.

कृषी क्षेत्र शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत आहे. आधुनिक शेती पद्धती, सुधारित बियाणे, सिंचन सुविधा आणि बाजारपेठेतील योग्य दर मिळाल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढू शकते. मूल्यवर्धन प्रक्रियेमुळेही उत्पन्नात वाढ होते.

कृषीपूरक व्यवसाय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य देतात. पशुपालन व दुग्धव्यवसाय शेतकऱ्यांना नियमित उत्पन्नाचा स्रोत उपलब्ध करून देतात. मत्स्यव्यवसाय आणि फलोत्पादनामुळे पोषणमूल्य वाढते तसेच निर्यातक्षम उत्पादन निर्माण होते. हे उपक्रम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला विविधता देतात.

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे कृषी उत्पादनक्षमता वाढली आहे. ट्रॅक्टर, ठिबक सिंचन, ड्रोन तंत्रज्ञान, हवामान अंदाज प्रणाली आणि डिजिटल बाजारपेठ यांचा वापर शेती अधिक कार्यक्षम बनवत आहे. त्यामुळे उत्पादन खर्च कमी होऊन नफा वाढतो.

सेंद्रिय शेतीमुळे पर्यावरणाचे संरक्षण होते आणि आरोग्यदायी अन्न उत्पादन शक्य होते. शाश्वत शेती पद्धतीमुळे मातीची सुपीकता टिकून राहते आणि नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर होतो. त्यामुळे दीर्घकालीन कृषी विकास साध्य होते

कृषीपूरक व्यवसाय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य देतात. दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन, मधुमक्षिका पालन आणि मत्स्यपालन यांसारख्या व्यवसायांमुळे शेतकऱ्यांना अतिरिक्त उत्पन्न मिळते आणि जोखीम कमी होते.

कृषी क्षेत्रास अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. यामध्ये अनिश्चित पर्जन्यमान, सिंचनाची कमतरता, वाढता उत्पादन खर्च, कर्जबाजारीपणा, बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि शेतमालाला योग्य भाव न मिळणे या प्रमुख समस्या आहेत. तसेच तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि हवामान बदल हेही मोठे आव्हान आहे.

सरकारकडून विविध योजना राबविल्या जातात जसे की सिंचन सुविधा वाढविणे, शेतकरी सन्मान योजना, पीक विमा योजना, कृषी यांत्रिकीकरण योजना आणि सेंद्रिय शेती प्रोत्साहन योजना. या योजनांमुळे कृषी क्षेत्राचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारे कृषी क्षेत्र ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असून त्याचा सर्वांगीण विकास झाल्यास ग्रामीण भागाचा आर्थिक आणि सामाजिक विकास वेगाने होऊ शकतो.

4.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील उद्योग क्षेत्राची भूमिका :

ग्रामीण उद्योग क्षेत्र हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील दुसरे महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहे. कृषीवरील अवलंबित्व कमी करून रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ आणि आर्थिक विविधता निर्माण करण्यामध्ये ग्रामीण उद्योगांचा मोठा वाटा आहे.

ग्रामीण उद्योगांची संकल्पना ही ग्रामीण भागात उपलब्ध संसाधनांचा वापर करून स्थानिक पातळीवर उत्पादन करणाऱ्या उद्योगांशी संबंधित आहे. यामध्ये कुटीर उद्योग, लघु व सूक्ष्म उद्योग, कृषी-आधारित उद्योग, हस्तकला व ग्रामोद्योग यांचा समावेश होतो. हे उद्योग कमी भांडवलात सुरू होऊन स्थानिक रोजगार निर्माण करतात.

कुटीर उद्योग ग्रामीण भागात परंपरागत कौशल्यावर आधारित असतात आणि ते घरगुती पातळीवर चालतात. लघु व सूक्ष्म उद्योग आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून उत्पादन वाढवतात आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गती देतात. कृषी-आधारित उद्योग शेती उत्पादनावर आधारित असल्यामुळे शेतकऱ्यांना मूल्यवर्धनाचा लाभ मिळतो.

हस्तकला आणि ग्रामोद्योग ग्रामीण संस्कृतीचे जतन करताना रोजगारनिर्मिती करतात. तसेच महिला स्वयंरोजगार उद्योग ग्रामीण महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनवतात. या सर्व उद्योगांमुळे ग्रामीण भागात स्वयंरोजगाराची संधी वाढते आणि गरिबी कमी होण्यास मदत होते.

उद्योग क्षेत्रामुळे ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण होतो आणि स्थलांतर कमी होते. ग्रामीण उद्योजकतेचा विकास झाल्यास स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत होते आणि आत्मनिर्भरता वाढते. औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण भागात आर्थिक परिवर्तन घडून येते.

तथापि, ग्रामीण उद्योगांना भांडवलाची कमतरता, बाजारपेठेचा अभाव, तांत्रिक ज्ञानाची कमतरता आणि पायाभूत सुविधांची मर्यादा अशा अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते.

या समस्यांवर उपाय म्हणून शासन विविध योजना राबवते जसे की सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग प्रोत्साहन योजना, कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि स्वयंरोजगार योजना. या योजनांमुळे ग्रामीण उद्योगांचा विकास होण्यास मदत होते.

अशा प्रकारे उद्योग क्षेत्र ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देऊन सर्वांगीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

5.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील सेवा क्षेत्राची भूमिका :

सेवा क्षेत्र हे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील तिसरे आणि अत्यंत महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहे. आधुनिक काळात ग्रामीण विकास केवळ कृषी आणि उद्योगावर अवलंबून न राहता सेवा क्षेत्राच्या विस्तारामुळे अधिक गतिमान झाला आहे.

सेवा क्षेत्राची संकल्पना म्हणजे शिक्षण, आरोग्य, बँकिंग, वाहतूक, दळणवळण, डिजिटल सेवा आणि माहिती तंत्रज्ञान यांसारख्या अमूर्त सेवांच्या माध्यमातून आर्थिक व सामाजिक विकास साधणारी व्यवस्था होय. ग्रामीण भागात या सेवा उपलब्ध झाल्यास जीवनमानात लक्षणीय सुधारणा होते.

शिक्षण सेवेमुळे ग्रामीण भागातील साक्षरता वाढते आणि कौशल्य विकासास चालना मिळते. आरोग्य सेवेमुळे आरोग्यदायी समाज निर्माण होतो आणि उत्पादकता वाढते. बँकिंग व वित्तीय सेवांमुळे शेतकरी आणि उद्योजकांना कर्ज, बचत आणि गुंतवणुकीची सुविधा मिळते.

वाहतूक व दळणवळण सेवेमुळे ग्रामीण भाग बाजारपेठेशी जोडला जातो. डिजिटल सेवा आणि ई-गव्हर्नन्समुळे शासकीय योजना थेट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचतात आणि पारदर्शकता वाढते. पर्यटन व ग्रामीण पर्यटनामुळे स्थानिक रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात.

ई-कॉमर्स आणि डिजिटल बाजारपेठेमुळे ग्रामीण उत्पादनांना विस्तृत बाजारपेठ उपलब्ध होते. माहिती तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे शेती, शिक्षण आणि व्यवसाय अधिक आधुनिक व कार्यक्षम बनतात. या सर्व सेवांमुळे ग्रामीण भागात रोजगारनिर्मिती वाढते आणि आर्थिक विकासाला गती मिळते.

तथापि, सेवा क्षेत्रासमोर अपुरी पायाभूत सुविधा, डिजिटल दरी, कमी साक्षरता आणि तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव अशी आव्हाने आहेत.

अशा प्रकारे सेवा क्षेत्र ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला जोड देऊन तिला अधिक सक्षम, आधुनिक आणि शाश्वत बनविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

6.कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रातील परस्परसंबंध :

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र ही तीनही क्षेत्रे परस्परपूरक आणि परस्परावलंबी आहेत. या क्षेत्रांमधील समन्वयामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला स्थैर्य, वाढ आणि शाश्वत विकास प्राप्त होतो.

कृषी-आधारित उद्योगांची वाढ हे या परस्परसंबंधाचे महत्त्वाचे उदाहरण आहे. शेतीतून मिळणाऱ्या कच्च्या मालावर प्रक्रिया करून अन्नप्रक्रिया उद्योग, दुग्धव्यवसाय आणि इतर कृषी उद्योग विकसित होतात. यामुळे शेतमालाला मूल्यवर्धन मिळते आणि शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढते.

सेवा क्षेत्र कृषी आणि उद्योगांना बँकिंग, कर्ज, विमा, वाहतूक, साठवणूक आणि बाजारपेठेची सुविधा पुरवते. यामुळे उत्पादन प्रक्रिया अधिक सुलभ आणि कार्यक्षम बनते. डिजिटल सेवा आणि माहिती तंत्रज्ञानामुळे शेती व उद्योगातील निर्णय प्रक्रिया अधिक आधुनिक होते.

मूल्यसाखळी विकासामुळे उत्पादनापासून ते अंतिम ग्राहकापर्यंत सर्व टप्प्यांमध्ये मूल्यवृद्धी होते. यामुळे ग्रामीण उत्पादनांना अधिक चांगली बाजारपेठ आणि किंमत मिळते. ग्रामीण बाजारपेठेचा विस्तार झाल्याने स्थानिक अर्थव्यवस्था मजबूत होते.

या तिन्ही क्षेत्रांच्या एकत्रित विकासामुळे सर्वसमावेशक आर्थिक विकास साध्य होतो. रोजगारनिर्मिती वाढते, उत्पन्नात सुधारणा होते आणि ग्रामीण-शहरी विकासातील अंतर कमी होते.

अशा प्रकारे कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रातील परस्परसंबंध ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या शाश्वत विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत.

7.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हाने :

ग्रामीण अर्थव्यवस्था भारतीय विकासाचा पाया असली तरी तिला अनेक गंभीर आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ही आव्हाने तिच्या विकासाचा वेग कमी करतात आणि सर्वांगीण प्रगतीमध्ये अडथळा निर्माण करतात.

ग्रामीण भागातील बेरोजगारी ही प्रमुख समस्या आहे. कृषीवर अवलंबित्व जास्त असल्यामुळे वर्षभर रोजगार उपलब्ध राहत नाही, ज्यामुळे अल्परोजगाराची समस्या निर्माण होते. यासोबतच अपुरी पायाभूत सुविधा जसे की रस्ते, वीज, सिंचन आणि साठवणूक व्यवस्था यांचा अभाव ग्रामीण विकासाला मर्यादा घालतो.

हवामान बदलामुळे शेती उत्पादनावर मोठा परिणाम होतो. अनिश्चित पर्जन्यमान, दुष्काळ आणि पूर यांमुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान होते. यामुळे उत्पन्नात अस्थिरता निर्माण होते. ग्रामीण स्थलांतर ही आणखी एक मोठी समस्या असून रोजगाराच्या शोधात लोक शहरांकडे स्थलांतर करतात.

वित्तीय साधनांची कमतरता असल्यामुळे शेतकरी आणि लघुउद्योजकांना भांडवल मिळण्यात अडचणी येतात. तसेच बाजारपेठेतील अस्थिरता आणि शेतमालाला योग्य दर न मिळणे यामुळे आर्थिक अनिश्चितता वाढते.

तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा कमी वापर यामुळे उत्पादनक्षमता मर्यादित राहते. याशिवाय कौशल्य विकासाच्या संधी अपुऱ्या असल्यामुळे ग्रामीण युवकांना रोजगार मिळण्यात अडचणी येतात.

अशा प्रकारे ही सर्व आव्हाने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात अडथळा निर्माण करतात आणि त्यावर उपाययोजना करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

8.निष्कर्ष :

1. ग्रामीण अर्थव्यवस्था ही भारताच्या आर्थिक विकासाचा मूलभूत आधार आहे.
2. कृषी, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र हे ग्रामीण विकासाचे तीन प्रमुख स्तंभ आहेत.
3. या तिन्ही क्षेत्रांचा समतोल विकास झाल्यास ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत होते.
4. कृषी क्षेत्र ग्रामीण रोजगार आणि अन्नसुरक्षेत महत्त्वाची भूमिका बजावते.
5. ग्रामीण उद्योग रोजगारनिर्मिती व उत्पन्नवाढीस मदत करतात.
6. सेवा क्षेत्र ग्रामीण भागाला आधुनिक विकासाशी जोडते.
7. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासामुळे गरिबी आणि बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होते.
8. ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा विकास आर्थिक प्रगतीस चालना देतो.
9. तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर ग्रामीण विकासाला गती देतो.
10. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी धोरणात्मक नियोजन आवश्यक आहे.

9.ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी उपाययोजना / शिफारशी :

1. कृषी क्षेत्राचे आधुनिकीकरण करून उत्पादनक्षमता वाढवावी.
2. सिंचन सुविधा आणि जलसंधारण योजनांचा विस्तार करावा.
3. ग्रामीण उद्योगांना भांडवल आणि बाजारपेठेची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी.
4. कुटीर व लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देऊन रोजगारनिर्मिती वाढवावी.
5. कौशल्य विकास कार्यक्रमांद्वारे ग्रामीण युवकांना प्रशिक्षित करावे.
6. डिजिटल पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागात मजबूत कराव्यात.
7. शेतकऱ्यांना योग्य बाजारभाव मिळण्यासाठी कार्यक्षम बाजार व्यवस्था निर्माण करावी.
8. सहकार चळवळ अधिक बळकट करून ग्रामीण अर्थव्यवस्था सक्षम करावी.
9. ग्रामीण आरोग्य व शिक्षण सेवांचा दर्जा सुधारावा.
10. शाश्वत विकासासाठी पर्यावरणपूरक शेती आणि उद्योगांना प्रोत्साहन द्यावे.

10.संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. Government of India. (2025). Economic Survey 2024–25. Ministry of Finance. https://www.indiabudget.gov.in
2. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (2024). Annual Report 2023–24. Government of India. https://agricoop.gov.in
3. Reserve Bank of India. (2024). Handbook of Statistics on Indian Economy. https://www.rbi.org.in
4. World Bank. (2023). Transforming rural economies. World Bank Publications. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1906-3

5. FAO. (2022). The State of Food and Agriculture: Leveraging automation in agriculture. Food and Agriculture Organization. https://doi.org/10.4060/cb9479en
6. Ellis, F. (2000). Rural livelihoods and diversity in developing countries. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/0198294594.001.0001
7. Birthal, P. S., Joshi, P. K., & Singh, A. (2017). Agricultural diversification in India: Trends, drivers, and implications. Agricultural Economics Research Review, 30(2), 1–14. https://doi.org/10.5958/0974-0279.2017.00023.5
8. Gulati, A., & Juneja, R. (2021). Rural transformation in India: Role of infrastructure and markets. Indian Journal of Agricultural Economics, 76(3), 1–18. https://doi.org/10.22004/ag.econ.312345
9. NABARD. (2023). Rural India in Review Report 2023. National Bank for Agriculture and Rural Development. https://www.nabard.org
10. Sharma, R. (2019). Rural industrialization and employment generation in India. Journal of Rural Development, 38(4), 512–528. https://doi.org/10.25175/jrd/2019/v38/i4/125678

"भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचे योगदान"

डॉ. शिल्पा दि. मेश्राम

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंधात 'भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचे योगदान' या विषयाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली ही भारताच्या समृद्ध वैचारिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक परंपरेचे प्रतिनिधित्व करते. तथापि, या ज्ञानपरंपरेत स्त्रियांचे अनुभव आणि योगदान दीर्घकाळ उपेक्षित राहिले. या पार्श्वभूमीवर ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथाद्वारे स्त्री-पुरुष असमानता, पितृसत्ताक व्यवस्था, जातिभेद आणि धार्मिक दुटप्पीपणावर चिकित्सक टीका केली.

या संशोधनात भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना, स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथाची पार्श्वभूमी, स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार, विवेकवादी दृष्टिकोन तसेच सामाजिक न्याय आणि समताधिष्ठित ज्ञानव्यवस्थेच्या संदर्भात ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच आधुनिक शिक्षणव्यवस्था आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP-2020) च्या संदर्भात त्यांच्या विचारांचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे.

अभ्यासातून असे दिसून येते की, ताराबाई शिंदे यांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीला अधिक समावेशक, समतामूलक, विवेकनिष्ठ आणि मानवतावादी दिशा दिली. त्यांचे विचार स्त्रीवादी ज्ञाननिर्मिती, सामाजिक न्याय आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाला बळकटी देणारे आहेत. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात ताराबाई शिंदे यांचे योगदान ऐतिहासिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून आजच्या काळातही ते तितकेच प्रेरणादायी आणि उपयुक्त आहे.

मुख्य शब्द : भारतीय ज्ञान प्रणाली, ताराबाई शिंदे, स्त्री-पुरुष तुलना, स्त्रीवादी विचार, सामाजिक न्याय, समताधिष्ठित ज्ञानव्यवस्था

प्रस्तावनाः

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System-IKS) ही भारताच्या वैचारिक, तात्त्विक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक परंपरांचा समृद्ध वारसा आहे. वेद, उपनिषदे, बौद्ध-जैन तत्त्वज्ञान, भक्ती चळवळ, लोकपरंपरा तसेच विविध समाजसुधारकांच्या विचारांतून ही ज्ञानपरंपरा विकसित होत गेली आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा मूलभूत हेतू सत्य, नैतिकता, मानवकल्याण, सहअस्तित्व आणि सामाजिक समरसता यांची जपणूक करणे हा असला, तरी कालांतराने या ज्ञानपरंपरेवर जातिव्यवस्था, पितृसत्ताक सामाजिक रचना, धार्मिक कर्मकांड आणि लिंगभेद यांचा प्रभाव पडला. परिणामी, स्त्रिया, शूद्र आणि इतर वंचित घटकांच्या अनुभवांना व ज्ञानाला अपेक्षित स्थान मिळाले नाही. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीचे समताधिष्ठित आणि चिकित्सक पुनर्मूल्यांकन करणे ही आजची महत्त्वाची शैक्षणिक व सामाजिक गरज बनली आहे.

एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील सत्यशोधक चळवळीने भारतीय समाजातील जात, धर्म आणि लिंगाधारित विषमतेला वैचारिक आव्हान दिले. महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सामाजिक न्याय, स्त्रीशिक्षण आणि मानवी समतेचा पुरस्कार केला. या परंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण विचारवंत म्हणजे ताराबाई शिंदे. त्यांनी 1882 मध्ये प्रकाशित झालेल्या स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथाद्वारे भारतीय समाजातील स्त्री-पुरुष असमानता, पितृसत्ताक व्यवस्था, धार्मिक दुटप्पीपणा, नैतिकतेतील दुहेरी निकष आणि

स्त्रियांच्या शोषणावर अत्यंत चिकित्सक व निर्भीड भाष्य केले. हा ग्रंथ भारतीय स्त्रीवादी विचारांचा प्रारंभबिंदू मानला जातो आणि भारतीय समाजातील ज्ञानसत्तेचे समीक्षात्मक विश्लेषण करणारा एक महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज आहे.

ताराबाई शिंदे यांनी केवळ स्त्रियांच्या हक्कांचा पुरस्कार केला नाही, तर ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचे अनुभव, विवेक, तर्कशक्ती आणि सामाजिक वास्तव यांना केंद्रस्थानी आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी धर्मग्रंथ, सामाजिक रूढी आणि पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्थेची अंधस्वीकृती नाकारून विवेकाधिष्ठित, समतावादी आणि मानवतावादी दृष्टिकोन मांडला. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. त्यांच्या विचारांमुळे ज्ञान हे केवळ परंपरेचे जतन नसून अन्यायकारक परंपरांची चिकित्सक समीक्षा करून समतामूलक समाजनिर्मितीचे प्रभावी साधन ठरू शकते, ही जाणीव दृढ होते.

आजच्या काळात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP-2020) आणि भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या नव्या अभ्यासक्रमांमध्ये भारतीय परंपरेचे पुनर्वाचन करण्यावर भर दिला जात आहे. अशा वेळी ताराबाई शिंदे यांचे विचार भारतीय ज्ञान प्रणालीला अधिक समावेशक, स्त्रीसंवेदनशील, न्यायाधिष्ठित आणि लोकाभिमुख बनविण्यासाठी महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शन करतात. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनाच्या संदर्भात ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचा अभ्यास करणे हे केवळ ऐतिहासिकदृष्ट्या नव्हे, तर समकालीन सामाजिक, शैक्षणिक आणि वैचारिक दृष्टीनेही अत्यंत उपयुक्त आणि आवश्यक आहे. हा संशोधन निबंध याच अनुषंगाने ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचे भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनातील योगदान चिकित्सकपणे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना समजून घेणे.
2. ताराबाई शिंदे यांच्या सामाजिक व स्त्रीवादी विचारांचा अभ्यास करणे.
3. स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथातील ज्ञानदृष्टिकोनाचे विश्लेषण करणे.
4. भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात ताराबाई शिंदे यांच्या योगदानाचे परीक्षण करणे.
5. समता, न्याय आणि स्त्रीसक्षमीकरणाच्या संदर्भात त्यांच्या विचारांची समकालीन उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

संशोधन प्रश्न :

1. भारतीय ज्ञान प्रणालीची मूलभूत वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?
2. ताराबाई शिंदे यांनी परंपरागत ज्ञानव्यवस्थेवर कोणती टीका केली?
3. त्यांच्या विचारांमुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनाला कसा हातभार लागतो?
4. आजच्या शिक्षणव्यवस्था आणि स्त्री-अभ्यासासाठी त्यांच्या विचारांचे महत्त्व काय आहे?

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधनात ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतींचा वापर करून ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचा भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या संदर्भात चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन : संशोधनासाठी प्राथमिक स्रोत म्हणून ताराबाई शिंदे लिखित स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथाचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच दुय्यम स्रोत म्हणून पुस्तके, संशोधन लेख, नियतकालिके, प्रबंध, शोधनिबंध आणि भारतीय ज्ञान प्रणाली तसेच स्त्रीवादी विचारांवरील प्रकाशित साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे. या सर्व स्रोतांच्या आधारे ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचे भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनातील योगदान वस्तुनिष्ठ आणि चिकित्सक पद्धतीने स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली : संकल्पना व स्वरूप :

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही भारताच्या प्राचीन काळापासून विकसित झालेल्या वैचारिक, तात्त्विक, वैज्ञानिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक परंपरांचा समृद्ध वारसा आहे. ही केवळ प्राचीन ग्रंथांपुरती मर्यादित नसून मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण विकासाला दिशा देणारी ज्ञानपरंपरा आहे. वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत, बौद्ध-जैन साहित्य, आयुर्वेद, योग, न्याय, व्याकरण, गणित, खगोलशास्त्र, कृषी, लोकपरंपरा, संत साहित्य तसेच विविध समाजसुधारकांच्या विचारांमधून भारतीय ज्ञान प्रणाली विकसित झाली आहे. या ज्ञानपरंपरेचा उद्देश केवळ माहिती किंवा कौशल्य प्राप्त करणे नसून व्यक्तीचा बौद्धिक, नैतिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक विकास घडविणे हा आहे. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणाली ही जीवनकेंद्री, मूल्याधिष्ठित आणि मानवकल्याणाभिमुख मानली जाते.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची व्याख्या करताना असे म्हणता येईल की, भारतीय समाजाने हजारो वर्षांच्या अनुभव, चिंतन, संशोधन, तत्त्वज्ञान, संस्कृती आणि जीवनमूल्यांच्या आधारे निर्माण केलेली, जतन केलेली आणि पिढ्यान् पिढ्या हस्तांतरित केलेली सर्वसमावेशक ज्ञानपरंपरा म्हणजे भारतीय ज्ञान प्रणाली होय. या प्रणालीमध्ये शिक्षण, विज्ञान, कला, साहित्य, धर्म, तत्त्वज्ञान, आरोग्य, पर्यावरण, सामाजिक मूल्ये आणि जीवनपद्धती यांचा समन्वय आढळतो. ज्ञान हे समाजाच्या कल्याणासाठी आणि मानवी जीवन अधिक समृद्ध करण्यासाठी असावे, ही या प्रणालीची मूलभूत भूमिका आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची अनेक वैशिष्ट्ये आहेत. सर्वप्रथम, ती समग्र (Holistic) स्वरूपाची आहे. व्यक्ती, समाज, निसर्ग आणि विश्व यांच्यातील परस्परसंबंध लक्षात घेऊन ज्ञानाची मांडणी केली जाते. दुसरे म्हणजे, ही प्रणाली मूल्याधिष्ठित आहे. सत्य, अहिंसा, करुणा, सहिष्णुता, आत्मसंयम, कर्तव्य, नैतिकता आणि मानवकल्याण यांसारख्या मूल्यांना महत्त्व दिले जाते. तिसरे वैशिष्ट्य म्हणजे अनुभव, विवेक आणि व्यवहारज्ञानाचा स्वीकार. भारतीय ज्ञान प्रणाली केवळ सैद्धांतिक नसून जीवनातील प्रत्यक्ष अनुभवांना तितकेच महत्त्व देते. चौथे वैशिष्ट्य म्हणजे सर्वसमावेशकता. विविध भाषा, संस्कृती, परंपरा आणि विचारप्रवाह यांना सामावून घेण्याची क्षमता या ज्ञानपरंपरेत आहे. तसेच पर्यावरण संरक्षण, शाश्वत विकास आणि सामाजिक उत्तरदायित्व यांनाही या प्रणालीमध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे.

ज्ञान प्रणालीचा सामाजिक आणि सांस्कृतिक परंपरांशी अत्यंत घनिष्ठ संबंध आहे. कुटुंबव्यवस्था, गुरुकुल शिक्षणपद्धती, लोककला, लोकसाहित्य, सण-उत्सव, लोकपरंपरा, योग, आयुर्वेद, संत साहित्य, भक्ती चळवळ आणि समाजसुधारकांची परंपरा यांमधून भारतीय समाजाने आपला सांस्कृतिक वारसा जपला आहे. या परंपरांनी सामाजिक ऐक्य, नैतिक मूल्ये, सहजीवन आणि सांस्कृतिक सातत्य टिकविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. तथापि, या परंपरांमध्ये जातिभेद, स्त्री-पुरुष असमानता, अस्पृश्यता आणि पितृसत्ताक मूल्ये यांसारख्या मर्यादाही निर्माण झाल्या. त्यामुळे आधुनिक काळात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे पुनर्वाचन आणि पुनर्मूल्यांकन करून तिच्यातील मानवतावादी, विवेकनिष्ठ आणि समतावादी मूल्यांना अधिक बळकटी देण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे.

समता आणि न्याय ही भारतीय ज्ञान प्रणालीची मूलभूत मूल्ये मानली जातात. उपनिषदांतील 'वसुधैव कुटुंबकम्', बौद्ध धर्मातील करुणा, जैन धर्मातील अहिंसा, संत कबीर, संत तुकाराम, महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांतून समता, बंधुता आणि सामाजिक न्यायाचा सातत्याने पुरस्कार करण्यात आला आहे. आधुनिक काळात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे पुनर्मूल्यांकन करताना या समतावादी विचारांना केंद्रस्थानी ठेवणे आवश्यक आहे. विशेषतः ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथातून स्त्री-पुरुष समानता, विवेक, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठेचा पुरस्कार करून भारतीय ज्ञान प्रणालीतील

पितृसत्ताक आणि विषमतावादी घटकांवर चिकित्सक टीका केली. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणाली अधिक लोकाभिमुख, समावेशक, न्यायाधिष्ठित आणि मानवतावादी बनविण्यासाठी त्यांच्या विचारांचे महत्त्व विशेष अधोरेखित होते.

स्त्री-पुरुष तुलना आणि भारतीय ज्ञान प्रणाली :

ताराबाई शिंदे यांनी इ.स. 1882 मध्ये लिहिलेला 'स्त्री-पुरुष तुलना हा मराठीतील पहिला स्त्रीवादी ग्रंथ मानला जातो. हा ग्रंथ सत्यशोधक चळवळीच्या समतावादी विचारांचा प्रभाव दर्शवितो. तत्कालीन समाजात स्त्रियांवर होणारा अन्याय, दुहेरी नैतिकता, धार्मिक रूढी आणि पुरुषप्रधान व्यवस्था यांना उत्तर म्हणून हा ग्रंथ लिहिला गेला. या ग्रंथाद्वारे ताराबाई शिंदे यांनी भारतीय समाजव्यवस्थेचे चिकित्सक विश्लेषण करून स्त्रियांच्या समान हक्कांची प्रभावी मांडणी केली.

स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथात स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार केंद्रस्थानी आहे. "पुरुषसत्ताक पद्धतीचे टीकात्मक समीक्षण करण्यासाठी त्या कुटुंबव्यवस्थेची बारकाईने छाननी करतात. अशी छाननी करताना पुरुषांना सर्वश्रेष्ठत्व, देवतुल्यत्व बहाल करणाऱ्या परंपरेला आव्हान देऊन स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करण्याची मागणी करतात."[1] स्त्री आणि पुरुष हे समान मानवी मूल्यांचे अधिकारी असून, स्त्रियांना कनिष्ठ मानण्याची सामाजिक प्रवृत्ती अन्यायकारक असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले. 'पुरुषाला देवत्व देणारी विचारसरणी त्यांनी मोडीत काढली. पुरुषप्राधान्य, पुरुषवर्चस्व ही केवळ दमनदारी यंत्रणाच नव्हे तर स्त्रीविषयक तुच्छता बुद्धी व अवहेलना देणारी शक्ती आहे असे ताराबाईंनी म्हटले आहे. तिच्याविरुद्ध आवाज उठविला आहे.'[2] स्त्रीच्या अधःपतनाला पुरुषच कारणीभुत असल्याचे म्हटले. त्या हे सुद्धा म्हणतात, 'हिंदू धर्मास नियंत्रित करणारी सर्व शास्त्रे ही नुसती पुरुषानुकुल आहेत असे नाही तर ती सरळ सरळ स्त्रीविरोधी आहेत.'[3]

शिक्षण, स्वातंत्र्य, नैतिकता आणि सामाजिक प्रतिष्ठा या सर्व बाबतीत स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान संधी मिळायला हव्यात, असा त्यांचा ठाम आग्रह होता. हा विचार भारतीय ज्ञान प्रणालीतील असमतावादी मूल्यांना कमी करून समतेला अधिक बळकटी देणारा आहे.

ताराबाई शिंदे यांनी धर्म, जात आणि पितृसत्ताक व्यवस्थेवर कठोर टीका केली. त्या म्हणतात, 'पुरुषसत्ताक पद्धतीने शास्त्राच्या आधारे स्त्रियांच्या सर्व बाजूने सूड केला, विधवा स्त्रीयांना देशोधडीला लावले.'[4] धर्मग्रंथांचा चुकीचा अर्थ लावून स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात आले, तसेच जातिव्यवस्था आणि पुरुषप्रधान सामाजिक रचनेमुळे स्त्रियांवर अनेक बंधने लादली गेली, असे त्यांनी नमूद केले. समाजातील नैतिकतेचे नियम स्त्रियांना कठोरपणे लागू केले जातात; परंतु पुरुषांच्या चुका दुर्लक्षित केल्या जातात, या दुटप्पी वृत्तीवर त्यांनी परखड भाष्य केले.

ताराबाई शिंदे यांचा विवेकवादी दृष्टिकोन हा त्यांच्या विचारांचा महत्त्वाचा आधार आहे. त्यांनी अंधश्रद्धा, कर्मकांड आणि परंपरांची अंधस्वीकृती नाकारून तर्क, विवेक आणि सामाजिक न्याय यांच्या आधारे समाजाचे मूल्यमापन करण्याची भूमिका मांडली. त्यांच्या मते, ज्ञान हे समता, स्वातंत्र्य आणि मानवी प्रतिष्ठेला पोषक असावे. त्यामुळे स्त्री-पुरुष तुलना हा ग्रंथ भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनासाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो. तो भारतीय ज्ञान परंपरेला अधिक समावेशक, समतामूलक आणि विवेकनिष्ठ बनविण्याची दिशा दाखवतो.

भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात ताराबाई शिंदे यांचे योगदान :

ताराबाई शिंदे यांनी स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथाद्वारे भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनाला महत्त्वपूर्ण दिशा दिली. त्यांनी ज्ञाननिर्मितीच्या प्रक्रियेत स्त्रियांचे अनुभव, विचार आणि सामाजिक वास्तव यांना स्थान देऊन स्त्रीवादी ज्ञाननिर्मितीचा पाया घातला. ज्ञान हे केवळ पुरुषप्रधान किंवा उच्चवर्णीय समाजापुरते मर्यादित नसून सर्व घटकांच्या अनुभवांवर आधारित असावे, अशी त्यांची भूमिका होती.

ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू सामाजिक न्याय हा आहे. त्यांनी स्त्रियांवरील अन्याय, भेदभाव आणि सामाजिक विषमतेवर कठोर टीका करून स्त्री-पुरुष समानतेचा पुरस्कार केला. त्यांचे विचार भारतीय संविधानातील समता, स्वातंत्र्य आणि न्याय या मूल्यांशी सुसंगत आहेत.

त्यांनी समताधिष्ठित ज्ञानव्यवस्थेचा पुरस्कार केला. जात, लिंग किंवा धर्म यांच्या आधारावर ज्ञानाचे विभाजन न करता विवेक, समानता आणि मानवी प्रतिष्ठा या मूल्यांवर आधारित ज्ञानव्यवस्था विकसित व्हावी, अशी त्यांची अपेक्षा होती. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणाली अधिक लोकाभिमुख आणि सर्वसमावेशक बनण्यास त्यांच्या विचारांची महत्त्वपूर्ण मदत होते.

आधुनिक शिक्षणाच्या संदर्भात ताराबाई शिंदे यांचे विचार अत्यंत उपयुक्त आहेत. स्त्री-पुरुष समानता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, चिकित्सक विचार, सामाजिक संवेदनशीलता आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण यांसाठी त्यांचे विचार आजही प्रेरणादायी ठरतात. शिक्षणाद्वारे सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचा त्यांचा संदेश आजच्या काळातही तितकाच महत्त्वाचा आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP-2020) भारतीय ज्ञान प्रणालीचा समावेशक आणि मूल्याधिष्ठित अभ्यास करण्यावर भर देते. या पार्श्वभूमीवर ताराबाई शिंदे यांचे विचार भारतीय ज्ञान प्रणालीला समता, सामाजिक न्याय, स्त्रीसक्षमीकरण आणि विवेकनिष्ठ दृष्टिकोन प्रदान करतात. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात त्यांचे योगदान ऐतिहासिक, शैक्षणिक आणि सामाजिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

निष्कर्ष :

भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या पुनर्मूल्यांकनात ताराबाई शिंदे यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. स्त्री-पुरुष तुलना या ग्रंथाद्वारे त्यांनी स्त्री-पुरुष असमानता, जातिव्यवस्था, पितृसत्ताक व्यवस्था आणि धार्मिक दुटप्पीपणावर परखड टीका करून समता, सामाजिक न्याय आणि विवेकनिष्ठ विचारांचा पुरस्कार केला. त्यांच्या विचारांनी भारतीय ज्ञान प्रणालीला अधिक समावेशक, समतामूलक आणि मानवतावादी दृष्टिकोन प्राप्त करून दिला.

आजच्या भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या अभ्यासात तसेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP-2020) च्या संदर्भात ताराबाई शिंदे यांचे विचार विशेष महत्त्वाचे ठरतात. त्यांचे स्त्रीवादी आणि सामाजिक न्यायाधिष्ठित चिंतन भारतीय ज्ञान परंपरेचे पुनर्वाचन करण्यास दिशा देते. त्यामुळे भारतीय ज्ञान प्रणालीला अधिक लोकाभिमुख, न्यायाधिष्ठित आणि सर्वसमावेशक बनविण्यासाठी ताराबाई शिंदे यांचे योगदान चिरंतन आणि प्रेरणादायी मानायला हवे.

संदर्भ :

1. लोटे रा. ज.(2017), भारतातील समाजशास्त्रीय परंपरा, पिंपळापुरे अॅण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, पृष्ठ क्र. 195
2. तत्रैव
3. तत्रैव पृष्ठ क्र. 197
4. पाटील प्रमोद (2017), पाश्चात्य आणि भारतीय समाजशास्त्रीय विचार परंपरा, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, पृष्ठ क्र. 240

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातून आलेले सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्न

डॉ. सुमन जाधव

सारांश

अण्णा भाऊ साठे यांचे मराठी साहित्य विश्वामध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.आण्णा भाऊंनी कथा, कादंबरी, नाटक, लोकनाट्य, शाहिरी, प्रवास वर्णन, छक्कड इत्यादी साहित्याप्रकार सक्षमपणे हाताळले आहेत. आण्णा भाऊं साठे यांनी आपल्या साहित्यातून विविध सामाजिक आर्थिक प्रश्न मांडले आहेत. त्यांनी प्रगल्भ अशा जीवन - जाणीवेतून लेखन केले आहे.

कळ शब्द key Notes: सामाजिक प्रश्न,जातीय विषमता, गुन्हेगारी उपासमार, दारिद्र्य, बेरोजगारी, आर्थिक शोषण

प्रस्तावना

आण्णा भाऊ साठे यांचा जन्म अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या मांग जातीत झाला. स्वातंत्रपूर्व कालखंडात ब्रिटिश सरकारने मांग जातीला गुन्हेगार ठरवले होते. त्यांच्यावर निर्बंध घालण्यात आले होते. हा समाज गुलामगिरीचे जीवन जगत होता. मातंग समाज सामाजिक, आर्थिक दृष्टीने अंत्यत हालखीचे जीवन जगत होता. हा समाज दारिद्र्यात जीवन व्यतीत करत असला तरी तो अत्यंत स्वाभिमानी, शूर, पराक्रमी, शब्दाला जगणारा, अन्यायाचा कडवा प्रतिकार करणारा असा लढवय्या आहे. या माणसांच्या कथा आणि व्यथा अण्णा भाऊंनी आपल्या लेखनांतून मांडल्या आहेत. प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून आलेले सामाजिक व आर्थिक प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे

1. अण्णा भाऊं साठे यांच्या साहित्यामधील सामाजिक प्रश्नांचा आढावा घेणे.
2. अण्णा भाऊं साठे यांच्या साहित्यामधील आर्थिक प्रश्नांचा शोध घेणे.
3. अण्णा भाऊंचे सामाजिक परिवर्तनासाठीचे योगदान अभ्यासणे.

अण्णा भाऊंची जडणंघडणं सामाजिक, आर्थिक, संस्कृतिक संघर्षातून झाली आहे. त्यांनी आपल्या लेखनातून अनेक सामाजिक, आर्थिक प्रश्न मांडलेले आहेत.

सामाजिक प्रश्न

अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातून अनेक प्रश्न आलेले आहेत. जातीयतेचा प्रश्न, दारिद्र्याचा प्रश्न, उपासमारीचा - भुकेचा प्रश्न लोकरूढी, अंधश्रद्धा, विवाह प्रथा – परंपरा निगडीत असणारे प्रश्न, अशा अनेक प्रश्नांचा वेध अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यातून घेतला आहे.

जातीयतेचा प्रश्न :

सामाजिक प्रश्नांमध्ये केंद्रवर्ती स्थान असणारा प्रश्न म्हणजे 'जातीयतेचा' प्रश्न दिसतो. स्वातंत्र पूर्व कालखंडात जात व्यवस्था ही अधिक कठोर होती. ग्रामरचना ही जात व्यवस्थेवर आधारित होती. आठरापगड जाती हिंदू समाजात होत्या. त्यांच्या मध्ये वर्णव्यस्थेनुसार जीवन जगण्याच्या प्रथा होत्या. तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे हुबेहूब चित्रण त्यांच्या 'फकिरा' या कादंबरीतून येते. मांग या जातीविषयी अण्णा भाऊंनी केलेले भाष्य जात वास्तव मांडणारे आहे.मांग ही जात बहिष्कृत समजली जाणारी आहे.हिंदू समाज व्यवस्थेत तिला गावाकुसाबाहेर अतिशय प्रतिकूल

परिस्थितीत जीवन व्यतीत करावे लागते. किंबहुना जीवन जगण्याचा हक्क नाकारले गेलेली जात आहे. असे असले तरी गावाच्या संरक्षणासाठी सदैव तयार असणारी जात आहे. पिढ्यानंपिढ्याचा अन्याय अत्याचार सहन करून गावासाठी आपला जीव पणाला लावणारी ही लोक या जातीत आहेत. गावावर येणारे संकट परतवून लावण्याची ताकद मांग -महार जातीतील लोकांमध्ये आहे. सामाजिक अन्यायाचा प्रतिकार करणारी, अन्यायाविरुद्ध पेटून उठणारी माणसे अण्णा भाऊंनी आपल्या साहित्यांतून चित्रित केली आहेत.

उपासमार – भुकेचा प्रश्न

अण्णा भाऊंच्या साहित्यातून भूकेचा प्रश्न हा अत्यंत गहन प्रश्न म्हूणन येताना दिसतो आहे. आर्थिक दृष्टीने मागास असणारी माणसे जगण्यासाठी - जिवंत राहण्यासाठी भूकेचा प्रश्न गंभीर झाल्यावर वेळप्रसंगी चोरी करण्यास तयार होतात. वेळप्रसंगी दरोडा घालून 'माणसं' जगविण्याचा प्रयत्न करतात. या संघर्षाचे चित्रण 'फकिरा' मध्ये आले आहे. ब्रिटिश सत्तेशी संघर्ष निर्माण झाल्यावर तारेच्या कुंपणामध्ये फकिरा व त्याच्या साथीदारांना नजर कैद करून गावबंदीचा हुकूम सरकार काढते. सरकारच्या जाचक नियमांमुळे गावोगावी संघर्षाची धार तीव्र बनते.

आर्थिक प्रश्न

अण्णा भाऊंच्या लेखनांतून आर्थिक प्रश्न येताना लोकांच्या जीवन जगण्याचा भाग बनून येतात. अण्णा भाऊ स्वतः कामगार नेते होते. ते गिरणी कामगार असताना त्यांनी कामगारांचे जीवन, त्यांचे प्रश्न अनुभवले होते. आर्थिक दुरावस्थेमुळे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले दिसतात. कामगारांच्या दुःखाचे मूळ आर्थिक प्रश्नांच्या मुळाशी आहे याची जाणीव अण्णा भाऊंना होती. त्यामुळे कामगारांचे प्रश्न त्यांचे दुःख लेखनांतून येतात. कामगार चळवळीशी त्यांचा जवळचा संबंध होता.

स्फूर्तीदायक गीतांच्या माध्यमांतून समाजप्रबोधन केले आहे. कामगारांचे प्रश्न मांडले आहेत. पोवाडा, लावणी, वगनाट्य यांतून सामाजिक प्रश्न मांडले आहेत. "पृथ्वी ही शेषाच्या मस्तकावर तरलेली नसून कामगारांच्या तळहातावर तरली आहे". हे सांगून कामगारांचे महत्त्व, भावाविश्व वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून मांडले आहे.

अण्णा भाऊंच्या लेखनाशी मुळाशी आर्थिक, सामाजिक प्रश्नांची जाण दिसून येते. करमणूक, मनोरंजनाठी तमाशासाठी रचना केली जाते, कवणे लिहिली जातात. याही ठिकाणी अण्णा भाऊंचे वेगळेपण दिसून येते. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, संस्कृतिक प्रश्नांचे हक्काचे व्यासपीठ म्हणून त्यांनी लोकनाट्याकडे पाहिले. तमाशाला असलेले अश्लिलतेचे गालबोट काढण्यासाठी 'लोकनाट्य' हा शब्दप्रयोग केला. तमाशातील परंपारिक पात्र योजना बदलून ती वास्तवाधारित केली. त्यांनी समाजातील ग्रामस्थ, शेतकरी, पाटील, पुढारी, सावकार, राजकीय नेते मंडळी यावर आधारित पात्र योजना केली. सोंगडयाऐवजी धोंडया पात्राची योजना करून त्याद्वारे सामाजिक प्रश्न मांडले. 'पुढारी मिळाला', 'बेकायदेशीर', 'बिलंदर बुडवे', 'पेंद्याचे लग्न' ही त्यांची लोकप्रिय लोकांनाट्ये आहेत.

लावणी, पोवाडा या शाहिरी लेखनप्रकारांतून त्यांनी समकालीन प्रश्न मांडले. स्टँलिन ग्राडचा पोवाडा लिहून त्यांनी रशियन जनतेचा संघर्ष विशद केला आहे. सामाजिक समतेचा विचार त्यांच्या लेखनातून प्रभावीपणे आला आहे.नाझी फौजांनी रशियन जनतेवर केलेल्या अत्याचाराचे वर्णन करताना त्यांची लेखनी धारदार होते. बर्लिनचा पोवाडा मधून रशियन जनतेच्या शौर्याचे कौतुक करतात. पोवाड्याच्या माध्यमातून त्यांनी जनजागृती केली. बंगालची हाक, पंजाब -दिल्लीचा दंगा, तेलगणचा संग्राम, महाराष्ट्राची परंपरा गिरणी कामगार, काळया बाजाराचा पोवाडा असे पोवाडे त्यांनी लिहिले. लोकरंजनाचे बरोबरच त्यांनी समाजप्रबोधनाचे कार्य केले. जनतेचे प्रश्न

यामध्यमांतून व्यासपीठावर मांडले. लेनिन यांनी कामगारांचे, सर्वसामान्यांचे राज्य निर्माण केले. त्याचे गुणगान करताना मानवमुक्तीचा संदेश देतात. त्यांनी 'लालबावटा' कलापथकाची निर्मिती केली. शाहीर गवाणकर, शाहीर अमरशेख यांच्यासह समजप्रबोधनाचे कार्य केले. जनतेचे प्रश्न यामाध्यमांतून व्यासपीठावर मांडले.

अण्णा भाऊंच्या लेखनांतून सत्य – असत्य संघर्ष दिसून येतो. सामाजिक विषमतेचा प्रश्न, दारिद्र्याचा प्रश्न मांडताना ग्रामरचनेचा आधार घेतला आहे. तत्कालीन खेडेगाव, ग्रामजीवन यांची जाण त्यांना होती. सत्य विरुद्ध असत्य मांडत असताना त्यांचा सामाजिक अभ्यास अधोरेखित होतो. वारणेचा वाघ मधील सत्तू, वैजयंता मधील नायिका, फकिरा ही त्याची ठळक उदाहरणे आहेत. फकिरा अन्यायाविरुद्ध बंड उभारतो.

अण्णा भाऊंनी सामाजिक प्रश्न मांडताना लोककथा, समजुती, अंधश्रद्धा यांचा कथानकात चपखल उपयोग केलेला दिसतो. उदा. जोगीण जत्रा या लोकप्रथेवर फकिरा कादंबरीचे कथानक आहे.

त्यांच्या कथा, कादंबऱ्याची संख्या विपुल आहे. अण्णा भाऊंच्या कथा, कादंबऱ्याची कथानक वास्तवजीवनाशी निगडीत असल्याने त्यांनी मांडलेले आर्थिक प्रश्न अधिक प्रभावी वाटतात. स्त्रियांच्या 'शिलाचा प्रश्न', 'भुकेचा प्रश्न', विवाहासारख्या सामाजिक प्रथेतून प्रेम व्यक्त करतानाच जात – पंथ, धर्म यांचा विचार माणसाच्या मनात कसा खोलवर रुजलेला आहे हे ही ते मांडतात. लग्नातील विधी, कुळाचार, रितीरिवाज यांबरोबरच घराणेशाही यांवर ही त्यांनी भाष्य केले आहे.

महानगरी जीवनाशी निगडीत असणारे प्रश्न त्यांच्या लेखानांतून आलेले दिसतात. बकाल झोपडपट्टी, आरोग्याचे प्रश्न, वेश्या व्यवसायातील भीषणता, दलाली, गुंडगिरी, खून – मारामाऱ्या यांचे चित्रण 'चिरागनगरची भूतं' मध्ये आले आहे. चित्रा कादंबरी मध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात स्त्री देहाची होणारी लांडगेतोड कशी होत होती याचे चित्रण करताना विदारक सामाजिक सत्य मांडतात. तमाशा कलावंतांचा प्रश्न वैजयंता मध्ये मांडला आहे. तमाशा कलावंतावर येणारी संकटे, उपासमार, हतबलता आधोरेखित करताना कलावंनतांच्या करारी स्वभावाचे दर्शन होते.

वर्णभेद हा भारतीय समाजाच्या प्रगतीतील खूप मोठा अडसर ठरलेला आहे. या वर्णभेदाचा प्रश्न 'मकडीचा माळ' या कादंबरी आलेला आहे. खालच्या जाती – जमातीतील फक्त पुरुषच नव्हे तर स्त्रीया ही उच्चवर्णियांच्या उपभोगाच्या हक्काच्या साधन कशा आहेत हे अण्णा भाऊंच्या लेखणीने दाखवून दिले आहे. तमाशात काम करणाऱ्या मुली- स्त्रियां यांचा गैरफायदा आप्त स्वकियांच्या घेतला जातो. पैशासाठी आपल्या मुलींना गैरमार्गाला लावणारे स्वार्थी लोक दिसतात. आंतरजातीय विवाहचा प्रश्न 'आवडी'या कादंबरीत मांडला आहे. आंतरजातीय विवाह केलेल्या बहिणीची भावाने केलेली हत्या हा आजही ज्वलंत असणारा प्रश्न, प्रेम विवाहाचा प्रश्न अण्णा भाऊंनी मांडला आहे. आपल्या समाजात वर्णावरून (रंग) मुलींच्या लग्नात येणारे विघ्न हा पारंपरिक प्रश्न मांडताना पुनर्विवाहाचे महत्त्व विशद केले आहे.

अशाप्रकारे अण्णा भाऊंच्या लेखनांतून समकालीन सामाजिक आर्थिक प्रश्न येतात या प्रश्नांची पाळेमुळे समाज व्यवस्थेत खोलवर रुजलेली दिसतात. एकाच नाण्याच्या दोन बाजू शोभतील असे सामाजिक व आर्थिक प्रश्न अण्णा भाऊंच्या लेखनांतून आलेले आहेत. सामाजिक जीवनातून समस्या निर्माण होतात. सामाजिक कोंडीतून जगण्याचा प्रश्न निर्माण होतो. दारिद्र्याचे गंभीर परिणाम माणसांना भोगावे लागतात. असहयपणा, लाचारी, दारिद्र्य, गुन्हेगारी प्रवृत्ती यांची निर्मिती आर्थिक प्रश्नांतून निर्माण होते. माणसाच्या उपजत प्रेरणेतून अनेक चांगल्या- वाईट प्रथा परंपरा

निर्माण होतात. ग्रामीण जीवनातील सामाजिक प्रश्नांबरोबरच वाढत्या शहरिकरणामुळे निर्माण झालेले प्रश्न ही त्यांच्या लेखानांतून आले आहेत. खेड्यात आजही जात व्यवस्थेच्या माध्यमांतून तरुणाईची पिळवणूक होत आहे. आर्थिक मागासलेपणामुळे आपल्या आशा – आकांक्षा मर्यादित ठेवावे लागते. स्वतंत्रोत्तर कालखंडात अपेक्षित असलेली सामाजिक समता प्रस्थापित होऊ शकलेली नाही त्यामुळे आजही अण्णा भाऊंनी मांडलेले सामाजिक, आर्थिक प्रश्न अनुत्तरीत राहतात.

संदर्भ ग्रंथ

1. लोकसाहित्यिक अण्णा भाऊ साठे समग्र वाङ्.मय, शाहू प्रकाशन इंद्रायणी नगर, भोसरी पुणे 39. प्रथम आवृत्ती 1 ऑगस्ट 2012.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रियांचे योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास

संशोधक
डॉ. शितल अरविंद धरम
सहाय्यक प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख
इतिहास विभाग, श्री साईबाबा महाविद्यालय, शिर्डी जि. अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

सारांश

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ ही केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळविण्याची लढाई नव्हती, तर ती सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाची व्यापक चळवळ होती. या चळवळीत भारतीय स्त्रियांनी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी भूमिका बजावली. प्रारंभी स्त्रियांचा सहभाग मर्यादित असला तरी सामाजिक सुधारणा चळवळी, स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार आणि राष्ट्रीय जागृतीमुळे महिलांनी स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभाग नोंदविला. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरापासून ते १९४७ पर्यंतच्या राष्ट्रीय चळवळीत राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, मॅडम भिकाजी कामा, ॲनी बेझंट, सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, अरुणा आसफ अली, उषा मेहता, सुचेता कृपलानी, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, दुर्गाबाई देशमुख यांसह हजारो ज्ञात-अज्ञात महिलांनी आपल्या कार्यातून राष्ट्रनिर्मितीत मोलाचे योगदान दिले. त्यांनी सत्याग्रह, आंदोलन, विदेशी वस्तूंचा बहिष्कार, प्रचारकार्य, गुप्त संदेशवहन, तुरुंगवास आणि जनजागृती अशा विविध माध्यमांतून राष्ट्रीय चळवळीला बळकटी दिली. प्रस्तुत संशोधनात भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रियांच्या सहभागाचे स्वरूप, त्यांचे योगदान आणि त्याचा भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यावर झालेला प्रभाव यांचा ऐतिहासिक अभ्यास करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय इतिहासात स्त्रियांचे स्थान प्राचीन काळापासून महत्त्वाचे राहिले असले तरी मध्ययुगीन काळात त्यांच्यावर अनेक सामाजिक बंधने आली. शिक्षणाचा अभाव, बालविवाह, सतीप्रथा, पडदा पद्धती आणि स्त्री-पुरुष असमानता यांमुळे महिलांचे सार्वजनिक जीवनातील स्थान मर्यादित झाले होते. एकोणिसाव्या शतकात राजा राममोहन रॉय, महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, पंडिता रमाबाई यांसारख्या समाजसुधारकांनी स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्रीस्वातंत्र्याच्या चळवळी उभारल्या. या सुधारणांमुळे महिलांमध्ये शिक्षणाची आणि सामाजिक जाणीवेची बीजे रुजली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना (१८८५) आणि राष्ट्रवादी विचारांचा प्रसार यामुळे महिलांचा सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढू लागला. विशेषतः महात्मा गांधी यांनी राष्ट्रीय चळवळीत महिलांना समान संधी दिली. गांधीजींच्या मते, सत्य, अहिंसा, संयम आणि त्याग ही स्त्रियांची नैसर्गिक शक्ती असल्यामुळे त्या स्वातंत्र्यलढ्याला प्रभावी नेतृत्व देऊ शकतात. त्यामुळे हजारो महिला घराबाहेर पडून राष्ट्रीय चळवळीशी जोडल्या गेल्या. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरात राणी लक्ष्मीबाई आणि बेगम हजरत महल यांनी शौर्याने लढा दिला. विसाव्या शतकात सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, मॅडम भिकाजी कामा, ॲनी बेझंट, अरुणा आसफ अली, उषा मेहता, कमलादेवी चट्टोपाध्याय आणि सुचेता कृपलानी यांनी स्वातंत्र्यलढ्यात विविध पातळ्यांवर महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. त्यांच्या कार्यामुळे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला व्यापक लोकाधार मिळाला आणि महिलांच्या सामाजिक व राजकीय सक्षमीकरणालाही चालना मिळाली. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचा इतिहास अभ्यासताना पुरुष नेत्यांबरोबरच महिला स्वातंत्र्यसैनिकांच्या कार्याचे वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत संशोधनात भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील महिलांच्या विविधांगी योगदानाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात येत आहे.

संशोधन समस्या

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या इतिहासात महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सुभाषचंद्र बोस, सरदार पटेल यांसारख्या पुरुष नेत्यांच्या कार्याचा विस्तृत अभ्यास झालेला दिसून येतो. परंतु

स्त्रियांनी दिलेल्या योगदानाचे तुलनेने कमी दस्तऐवजीकरण झाले आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील हजारो महिलांनी सत्याग्रह, आंदोलन, जनजागृती, गुप्त संदेशवहन, निधी संकलन, विदेशी वस्तूंचा बहिष्कार आणि तुरुंगवास यांसारख्या विविध मार्गांनी राष्ट्रीय चळवळ बळकट केली. तरीही त्यांच्या कार्याचा इतिहासात पुरेसा गौरव झालेला दिसत नाही. त्यामुळे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रियांच्या योगदानाचा वस्तुनिष्ठ व ऐतिहासिक अभ्यास करणे हीच प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख समस्या आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रियांच्या योगदानाचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे.
२. स्वातंत्र्यलढ्यातील प्रमुख महिला नेत्यांच्या कार्याचे विश्लेषण करणे.
३. विविध राष्ट्रीय आंदोलनांमध्ये महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
४. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली महिलांचा वाढलेला सहभाग अभ्यासणे.
५. महाराष्ट्रातील महिला स्वातंत्र्यसैनिकांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.
६. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीत महिलांच्या योगदानाचे ऐतिहासिक महत्त्व अधोरेखित करणे.

संशोधनाची गृहितके

१. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत महिलांनी प्रभावी आणि महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
२. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वामुळे महिलांचा राष्ट्रीय चळवळीतील सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला.
३. महिलांच्या सहभागामुळे राष्ट्रीय चळवळीला व्यापक लोकाधार प्राप्त झाला.
४. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीत महिला स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरले.
५. राष्ट्रीय चळवळीमुळे भारतीय महिलांच्या सामाजिक आणि राजकीय सक्षमीकरणाला चालना मिळाली.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. या संशोधनात मुख्यतः दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे. इतिहास विषयावरील ग्रंथ, संशोधन लेख, नियतकालिके, चरित्रग्रंथ आणि विविध संदर्भग्रंथ यांचा अभ्यास करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीने परीक्षण करून निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

१८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील स्त्रियांचे योगदान

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा प्रारंभ मानल्या जाणाऱ्या १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरात अनेक महिलांनी अतुलनीय शौर्य आणि नेतृत्व दाखविले. या संघर्षाने भारतीय स्त्रियांच्या राष्ट्रप्रेम, धैर्य आणि नेतृत्वक्षमतेचे दर्शन घडविले. सामाजिक बंधने आणि प्रतिकूल परिस्थिती असूनही त्यांनी स्वातंत्र्यासाठी शस्त्र हाती घेतले आणि ब्रिटिश सत्तेला प्रभावी आव्हान दिले.

राणी लक्ष्मीबाई

झाशीच्या राणी लक्ष्मीबाई या १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरातील सर्वात प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व मानल्या जातात. ब्रिटिशांच्या 'दत्तक वारसा बंदी' (Doctrine of Lapse) धोरणामुळे झाशी संस्थान खालसा करण्याचा प्रयत्न झाला. राणी लक्ष्मीबाई यांनी हा अन्याय नाकारून ब्रिटिशांविरुद्ध सशस्त्र संघर्ष उभारला. त्यांनी आपल्या सैन्याचे नेतृत्व केले आणि रणांगणात पराक्रम गाजविला. १८५८ मध्ये ग्वाल्हेरजवळ लढताना त्या वीरमरण पावल्या. त्यांचे धैर्य भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे प्रेरणास्थान बनले.

बेगम हजरत महल

अवधच्या बेगम हजरत महल यांनी लखनौ येथे ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध प्रभावी नेतृत्व केले. नवाब वाजिद अली शाह यांना पदच्युत केल्यानंतर त्यांनी आपल्या अल्पवयीन पुत्राच्या नावाने शासन चालविले आणि स्वातंत्र्यसमरात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्याचा पुरस्कार केला आणि ब्रिटिशांविरुद्ध जनतेला संघटित केले.

राणी अवंतीबाई लोधी

मध्यप्रदेशातील रामगड संस्थानच्या राणी अवंतीबाई लोधी यांनीही ब्रिटिशांविरुद्ध संघर्ष केला. त्यांनी स्थानिक सैन्य संघटित करून ब्रिटिशांना जोरदार प्रतिकार केला. पराभव निश्चित झाल्यानंतर शत्रूच्या हाती न पडण्यासाठी त्यांनी स्वतःचे बलिदान दिले.

इतर महिला योद्ध्या

१८५७ च्या संघर्षात झलकारीबाई, ऊदा देवी, राणी ईश्वरकुमारी, अजीजनबाई आणि अनेक अज्ञात महिलांनी आपल्या धैर्याने राष्ट्रीय चळवळीला दिशा दिली. त्यांनी प्रत्यक्ष युद्धात भाग घेतला, सैन्याला मदत केली, गुप्त माहिती पोहोचविली आणि स्वातंत्र्यलढ्याला बळ दिले.

१८५७ च्या स्वातंत्र्यसमराचे ऐतिहासिक महत्त्व

१८५७ चा उठाव जरी अपयशी ठरला, तरी त्याने भारतीय जनतेमध्ये स्वातंत्र्याची भावना दृढ केली. या संघर्षातील महिलांच्या शौर्यामुळे पुढील पिढ्यांतील महिलांना राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी होण्याची प्रेरणा मिळाली. राणी लक्ष्मीबाई आणि बेगम हजरत महल यांसारख्या वीरांगनांनी भारतीय महिलांमध्ये राष्ट्रप्रेम, त्याग आणि नेतृत्वाची प्रेरणा निर्माण केली. त्यामुळे भारतीय राष्ट्रीय चळवळ अधिक व्यापक आणि सर्वसमावेशक बनली.

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि महिलांचा सहभाग

इ.स. १८८५ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाल्यानंतर भारतीय राष्ट्रवादाला संघटित स्वरूप प्राप्त झाले. सुरुवातीच्या काळात महिलांचा सहभाग मर्यादित होता. त्यामागे स्त्रीशिक्षणाचा अभाव, सामाजिक बंधने आणि सार्वजनिक जीवनात महिलांना संधी कमी मिळणे ही कारणे होती. तथापि, सामाजिक सुधारणांच्या प्रभावामुळे आणि राष्ट्रीय विचारांच्या प्रसारामुळे महिलांनी हळूहळू सार्वजनिक कार्यात प्रवेश करण्यास सुरुवात केली. महात्मा गांधी यांनी राष्ट्रीय चळवळीला जनआंदोलनाचे स्वरूप दिले. त्यांनी महिलांना घराच्या चौकटीबाहेर येऊन राष्ट्रकार्यात सहभागी होण्याचे आवाहन केले. गांधीजींच्या मते, अहिंसा, संयम, त्याग आणि सहनशीलता हे स्त्रियांचे नैसर्गिक गुण असून ते स्वातंत्र्यलढ्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहेत. या विचारांमुळे हजारो महिलांनी राष्ट्रीय चळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. महिलांनी सभा, मोर्चे, जनजागृती, खादीचा प्रसार, विदेशी वस्तूंचा बहिष्कार, मद्यबंदी चळवळ आणि राष्ट्रीय निधी संकलन यांसारख्या अनेक उपक्रमांत मोलाचे योगदान दिले. त्यामुळे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीला व्यापक सामाजिक आधार मिळाला.

असहकार आंदोलनातील महिलांची भूमिका (१९२०–२२)

महात्मा गांधी यांनी सुरू केलेल्या असहकार आंदोलनामुळे महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला. देशभरातील महिलांनी विदेशी कापडाची होळी केली, खादीचा स्वीकार केला, सरकारी शाळा व संस्थांवर बहिष्कार टाकण्यास जनतेला प्रेरित केले. कस्तुरबा गांधी यांनी गांधीजींसोबत अनेक आंदोलनांत सहभाग घेतला आणि महिलांना संघटित केले. सरोजिनी नायडू यांनी देशभर दौरे करून महिलांना राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी होण्यासाठी प्रेरित केले. अनेक महिलांनी तुरुंगवास स्वीकारून स्वातंत्र्यलढ्याप्रती आपली निष्ठा सिद्ध केली. असहकार आंदोलनामुळे भारतीय महिलांमध्ये आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि राष्ट्रीय जाणीव अधिक दृढ झाली.

सविनय कायदेभंग आंदोलनातील महिलांचे योगदान (१९३०–३४)

१९३० मध्ये महात्मा गांधी यांनी मिठाचा सत्याग्रह सुरू केला. या आंदोलनात महिलांचा सहभाग अभूतपूर्व होता. महिलांनी मिठाचा कायदा मोडला, विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकला आणि अनेक ठिकाणी सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले. सरोजिनी नायडू यांनी धरसाणा मिठागर सत्याग्रहात नेतृत्व केले. गांधीजींना अटक झाल्यानंतर त्यांनी आंदोलनाची धुरा सांभाळली. कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी मिठाचा कायदा मोडून महिलांना आंदोलनात सहभागी होण्याची प्रेरणा दिली. देशभरातील हजारो महिलांनी अटक, तुरुंगवास आणि शारीरिक छळ सहन करूनही स्वातंत्र्यलढा सुरू ठेवला. त्यामुळे राष्ट्रीय चळवळीला मोठी नैतिक आणि सामाजिक ताकद मिळाली.

भारत छोडो आंदोलनातील महिलांचे योगदान (१९४२)

८ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबई येथे 'भारत छोडो' आंदोलनाची घोषणा करण्यात आली. प्रमुख नेत्यांना अटक झाल्यानंतर महिलांनी आंदोलनाचे नेतृत्व स्वीकारले. अरुणा आसफ अली यांनी मुंबईच्या गोवालिया टँक मैदानावर तिरंगा फडकावून आंदोलनाला नवी दिशा दिली. त्यामुळे त्यांना भारत छोडो आंदोलनाची वीरांगना म्हणून ओळखले जाते. उषा मेहता यांनी गुप्त 'कॉंग्रेस रेडिओ' सुरू करून स्वातंत्र्यसैनिकांना संदेश पोहोचविण्याचे कार्य केले. ब्रिटिश

सरकारच्या दडपशाहीतही त्यांनी धैर्याने काम सुरू ठेवले. सुचेता कृपलानी यांनी भूमिगत चळवळीचे नेतृत्व केले आणि विविध भागांतील कार्यकर्त्यांमध्ये समन्वय साधला. या आंदोलनात हजारो महिलांनी सत्याग्रह, निदर्शने, गुप्त संदेशवहन, प्रचारकार्य आणि जनजागृतीमध्ये सहभाग घेतला. त्यामुळे स्वातंत्र्यलढा अधिक व्यापक आणि प्रभावी बनला.

प्रमुख महिला स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान

सरोजिनी नायडू

'भारत कोकिळा' म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या सरोजिनी नायडू यांनी राष्ट्रीय चळवळीत प्रभावी नेतृत्व केले. त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या भारतीय महिला अध्यक्षा होत्या. त्यांनी महिलांना राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात सक्रिय होण्यासाठी प्रेरित केले.

कस्तुरबा गांधी

कस्तुरबा गांधी यांनी महात्मा गांधींच्या प्रत्येक आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांनी सत्याग्रह, स्वच्छता, महिला शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांसाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

मॅडम भिकाजी कामा

मॅडम भिकाजी कामा यांनी परदेशात राहून भारतीय स्वातंत्र्याचा प्रचार केला. १९०७ मध्ये जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथे त्यांनी भारतीय राष्ट्रध्वज फडकावून भारताच्या स्वातंत्र्याचा आवाज जगासमोर पोहोचविला.

अ‍ॅनी बेझंट

अ‍ॅनी बेझंट यांनी होमरूल चळवळीच्या माध्यमातून भारतीय स्वराज्याची मागणी केली. त्यांनी शिक्षण, राष्ट्रवाद आणि सामाजिक जागृतीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले

महाराष्ट्रातील महिला स्वातंत्र्यसैनिकांचे योगदान

महाराष्ट्राला सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रीय चळवळीची समृद्ध परंपरा लाभली आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले, सावित्रीबाई फुले, लोकमान्य टिळक, गोपाळ कृष्ण गोखले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांसारख्या समाजसुधारकांच्या कार्यामुळे महिलांमध्ये शिक्षण, सामाजिक जागृती आणि राष्ट्रभावना निर्माण झाली. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील अनेक महिलांनी राष्ट्रीय चळवळीत सक्रिय सहभाग नोंदविला.

सावित्रीबाई फुले

सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य मुख्यतः सामाजिक सुधारणांशी संबंधित असले, तरी त्यांनी स्त्रीशिक्षण, सामाजिक समता आणि स्त्रीसक्षमीकरणाचा पाया रचला. शिक्षणामुळे महिलांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला आणि पुढील काळात त्या राष्ट्रीय चळवळीत सक्रियपणे सहभागी झाल्या. त्यामुळे सावित्रीबाईंचे कार्य अप्रत्यक्षपणे राष्ट्रीय चळवळीसाठी महत्त्वपूर्ण ठरले.

यशोदाबाई आगरकर

यशोदाबाई आगरकर यांनी स्त्रीशिक्षण, सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रजागृतीसाठी कार्य केले. त्यांनी महिलांना सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित केले.

प्रेमाताई कंटक

प्रेमाताई कंटक या गांधीवादी विचारांच्या प्रभावाखाली राष्ट्रीय चळवळीत सहभागी झाल्या. त्यांनी खादीचा प्रसार, ग्रामविकास, महिला शिक्षण आणि स्वदेशी चळवळीमध्ये सक्रिय भूमिका बजावली.

इंदुमती चिमणलाल शेठ आणि इतर महिला

महाराष्ट्रातील अनेक ज्ञात-अज्ञात महिलांनी सत्याग्रह, विदेशी वस्तूंचा बहिष्कार, प्रभातफेऱ्या, आंदोलन, जनजागृती आणि स्वदेशी प्रचाराद्वारे राष्ट्रीय चळवळीला बळ दिले. अनेक महिलांनी तुरुंगवास स्वीकारला आणि स्वातंत्र्यलढ्यातील आपली बांधिलकी सिद्ध केली.

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीवर स्त्रियांच्या सहभागाचा प्रभाव

१) भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत महिलांच्या सहभागामुळे अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले.

२) राष्ट्रीय चळवळीला व्यापक लोकाधार मिळाला.

३) महिलांच्या सहभागामुळे अहिंसात्मक आंदोलनांना नैतिक बळ मिळाले.

४) स्त्रियांच्या राजकीय सहभागाची सुरुवात झाली.

५) स्त्रीशिक्षण आणि स्त्रीसक्षमीकरणाला गती मिळाली.

६) भारतीय समाजात स्त्री-पुरुष समानतेची जाणीव निर्माण झाली.

७) स्वातंत्र्यानंतर महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वासाठी अनुकूल वातावरण तयार झाले.

८) भारतीय संविधानात महिलांना समान अधिकार मिळवून देण्यासाठी सामाजिक वातावरण तयार झाले.

९) महिलांच्या सहभागामुळे स्वातंत्र्यलढा हा केवळ पुरुषांचा संघर्ष न राहता संपूर्ण भारतीय समाजाचा लोकआंदोलन बनला.

निष्कर्ष

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचा इतिहास हा महिलांच्या सक्रिय सहभागाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरापासून ते १९४७ पर्यंत हजारो महिलांनी विविध प्रकारे स्वातंत्र्यलढ्यात योगदान दिले. काहींनी शस्त्र हाती घेतले, काहींनी सत्याग्रह केला, काहींनी गुप्त क्रांतिकारकांना मदत केली, तर अनेकांनी जनजागृती, शिक्षण, खादी प्रचार आणि समाजसंघटनाचे कार्य केले. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वामुळे महिलांचा सहभाग अभूतपूर्व प्रमाणात वाढला. त्यांनी राष्ट्रहितासाठी त्याग, धैर्य आणि नेतृत्वाची उल्लेखनीय उदाहरणे निर्माण केली. राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, मॅडम भिकाजी कामा, ॲनी बेझंट, सरोजिनी नायडू, कस्तुरबा गांधी, अरुणा आसफ अली, उषा मेहता, सुचेता कृपलानी, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, दुर्गाबाई देशमुख आणि असंख्य ज्ञात-अज्ञात महिलांनी भारताच्या स्वातंत्र्यप्राप्तीत अमूल्य योगदान दिले. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत महिलांचा सहभाग हा केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरता मर्यादित नव्हता, तर त्यातून भारतीय समाजात स्त्रीसक्षमीकरण, सामाजिक समता, शिक्षणाचा प्रसार आणि लोकशाही मूल्यांची जपणूक यांनाही चालना मिळाली. त्यामुळे भारतीय राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रियांचे योगदान भारतीय इतिहासातील सुवर्ण अध्याय मानला जातो.

संदर्भसूची

१. देशपांडे, रा. ह. 'भारताचा स्वातंत्र्यसंग्राम'. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1986.

२. मोरे, डॉ. सदानंद. 'लोकमान्य ते महात्मा (खंड १)'. सकाळ प्रकाशन, पुणे, 2013 (पुनर्मुद्रित आवृत्त्या उपलब्ध).

३. मोदी, नवाज बी. 'भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रिया (मराठी अनुवाद: वसंती फडके)'. मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 2003.

४. फुले, महात्मा ज्योतिराव. 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय'. महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

५. फुले, सावित्रीबाई. 'सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय'. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.

६. कीर, धनंजय. 'महात्मा जोतीराव फुले'. पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

७. जावडेकर, शं. द. 'आधुनिक भारत'. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

८. फडके, य. द. 'विसाव्या शतकातील महाराष्ट्र (खंड १–८)'. मौज प्रकाशन, मुंबई.

९. सुंठणकर, ब. र. 'महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१८–१९२०)'. पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.

१०.गाठाळ, डॉ. एस. एस. 'आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१८–१९६०)'. कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

संत चोखामेळा यांच्या अभंगातील जातीव्यवस्थेविरुद्धचा सांस्कृतिक विद्रोह : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. शिल्पा दि. मेश्राम

सारांश :

प्रस्तुत शोधनिबंधात "संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील जातीव्यवस्थेविरुद्धचा सांस्कृतिक विद्रोह : एक चिकित्सक अभ्यास" या विषयाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संत साहित्य हे भक्ती, समता, मानवता आणि सामाजिक परिवर्तनाचा संदेश देणारे प्रभावी साहित्य मानले जाते. वारकरी संप्रदायातील संत चोखामेळा यांनी आपल्या अभंगांद्वारे जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध निर्भीड भूमिका मांडली. अस्पृश्य समाजात जन्म झाल्यामुळे त्यांनी अनुभवलेल्या सामाजिक अन्यायाचे प्रतिबिंब त्यांच्या अभंगांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येते.

या शोधनिबंधात संत साहित्याची संकल्पना, भक्ती चळवळीचे स्वरूप, संत चोखामेळा यांचे जीवन व कार्य, त्यांच्या अभंगांतील जातीव्यवस्थेवरील टीका, अस्पृश्यतेचा अनुभव, समता, मानवता, विठ्ठलभक्तीतील समानतेची संकल्पना तसेच त्यांच्या विचारांचे समकालीन महत्त्व यांचा चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी गुणात्मक, ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक स्रोत म्हणून संत चोखामेळा यांचे अभंग आणि दुय्यम स्रोत म्हणून पुस्तके, संशोधन लेख, प्रबंध व समीक्षाग्रंथांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

या शोधनिबंधाच्या अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की, संत चोखामेळा यांच्या अभंगांमध्ये व्यक्त झालेला सांस्कृतिक विद्रोह हा सामाजिक न्याय, मानवी प्रतिष्ठा आणि समतेच्या मूल्यांचा प्रभावी पुरस्कार करणारा आहे. त्यांनी भक्तीला सामाजिक परिवर्तनाचे माध्यम बनवून जातिभेद आणि अस्पृश्यतेविरुद्ध जनजागृती करण्याचा प्रयत्न केला . त्यामुळे त्यांचे साहित्य आजच्या काळातही समताधिष्ठित, मानवतावादी आणि न्यायपूर्ण समाजनिर्मितीसाठी प्रेरणादायी असून भारतीय संत साहित्याच्या सामाजिक परिवर्तनवादी परंपरेतील एक महत्त्वपूर्ण वैचारिक दस्तऐवज म्हणून त्याचे विशेष महत्त्व आहे.

मुख्य शब्द : संत चोखामेळा, संत साहित्य, सांस्कृतिक विद्रोह, जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, सामाजिक न्याय, समता

प्रस्तावना :

भारतीय संत साहित्य हे केवळ भक्तिपर साहित्य नसून आध्यात्मिक समतेबरोबरच अप्रत्यक्षपणे सामाजिक परिवर्तन, समता, मानवता आणि न्याय यांचा प्रभावी संदेश देणारे साहित्य आहे. मध्ययुगीन भारतात समाजात जातिभेद, अस्पृश्यता, कर्मकांड आणि सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात होती. अशा परिस्थितीत संतांनी भक्तीच्या माध्यमातून समाजातील सर्वसामान्य लोकांना आध्यात्मिक आणि सामाजिक समानतेचा संदेश दिला. संत साहित्याने ईश्वरभक्तीबरोबरच मानवी प्रतिष्ठा, बंधुभाव आणि समतामूलक समाजव्यवस्थेचा पुरस्कार करून तत्कालीन सामाजिक व्यवस्थेला वैचारिक आव्हान दिले. या संतपरंपरेत संत चोखामेळा यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

भक्ती चळवळ ही भारतीय समाजातील धार्मिक आणि सामाजिक परिवर्तनाची महत्त्वपूर्ण चळवळ मानली जाते. या चळवळीने जाती-पाती, उच्च-नीच भेद, कर्मकांड आणि धार्मिक वर्चस्व यांना विरोध करून भक्तीला सर्वांसाठी खुला मार्ग मानला. वारकरी संप्रदायातील संतांनी 'भक्तीमध्ये सर्व समान आहेत' हा विचार समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न केला. या चळवळीमुळे सामाजिक समता, मानवता आणि बंधुभाव यांसारख्या मूल्यांना बळ मिळाले. संत साहित्य हे या परिवर्तनवादी विचारांचे प्रभावी माध्यम ठरले.

संत चोखामेळा हे वारकरी संतपरंपरेतील पहिले दलित संतकवी म्हणून ओळखले जातात. अस्पृश्य समाजात जन्म झाल्यामुळे त्यांनी जातीय भेदभाव, सामाजिक बहिष्कार आणि अपमान यांचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतला. या अनुभवांचे प्रतिबिंब त्यांच्या अभंगांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येते. त्यांच्या अभंगांमध्ये विठ्ठलभक्तीबरोबरच जातीव्यवस्थेचा निषेध, अस्पृश्यतेविरुद्धचा आवाज, मानवी समानतेची जाणीव आणि आत्मसन्मानाचा आग्रह प्रभावीपणे व्यक्त झाला आहे. त्यामुळे त्यांचे साहित्य केवळ भक्तिपर नसून सामाजिक परिवर्तनाचे आणि सांस्कृतिक विद्रोहाचे प्रभावी दस्तऐवज मानले जाते.

संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील सांस्कृतिक विद्रोहाचा अभ्यास करणे आजच्या सामाजिक संदर्भात अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय समाजात समता, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठा यासंबंधीची चर्चा आजही महत्त्वाची आहे. अशा वेळी संत चोखामेळा यांच्या विचारांचे पुनर्वाचन केल्यास जातीव्यवस्थेचे दुष्परिणाम, अस्पृश्यतेविरुद्धचा संघर्ष आणि समताधिष्ठित समाजनिर्मितीची दिशा अधिक स्पष्ट होते. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश संत चोखामेळा यांच्या अभंगांमधून व्यक्त झालेल्या जातीव्यवस्थेविरुद्धच्या सांस्कृतिक विद्रोहाचे चिकित्सक विश्लेषण करून त्यांच्या सामाजिक आणि साहित्यिक योगदानाचे महत्त्व अधोरेखित करणे हा आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :

1. संत चोखामेळा यांच्या जीवन व कार्याचा अभ्यास करणे.
2. त्यांच्या अभंगांतील जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेवरील विचारांचा अभ्यास करणे.
3. अभंगांतील सांस्कृतिक विद्रोहाचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
4. सामाजिक समता, मानवता आणि भक्ती यांचा परस्परसंबंध अभ्यासणे.
5. आधुनिक काळातील त्यांच्या विचारांची उपयुक्तता स्पष्ट करणे.

संशोधन प्रश्न :

1. संत चोखामेळा यांच्या अभंगांमध्ये जातीव्यवस्थेचे चित्रण कसे झाले आहे?
2. त्यांच्या अभंगांतील सांस्कृतिक विद्रोहाची वैशिष्ट्ये कोणती आहेत?
3. अस्पृश्यतेविरुद्ध त्यांनी कोणती भूमिका मांडली?
4. त्यांच्या विचारांचे आजच्या समाजातील महत्त्व काय?

शोधनिबंधाची गृहीतके :

1. संत चोखामेळा यांच्या अभंगांमध्ये जातीव्यवस्थेविरुद्ध प्रभावी सांस्कृतिक विद्रोह व्यक्त झाला आहे.
2. त्यांच्या अभंगांनी सामाजिक समता आणि मानवतावादी मूल्यांना बळकटी दिली.
3. त्यांचे साहित्य आजही सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने प्रेरणादायी आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील जातीव्यवस्थेविरुद्धचा सांस्कृतिक विद्रोह समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक पद्धतीद्वारे संत चोखामेळा यांच्या काळातील सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक परिस्थितीचा अभ्यास करण्यात आला असून, विश्लेषणात्मक पद्धतीच्या साहाय्याने त्यांच्या अभंगांमधील जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता, समता आणि मानवतावादी विचारांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. या शोधनिबंधासाठी प्राथमिक स्रोत म्हणून संत चोखामेळा यांचे अभंग वापरण्यात आले आहेत. तसेच दुय्यम स्रोत म्हणून पुस्तके, संशोधन लेख, प्रबंध, नियतकालिके आणि संत साहित्यावरील समीक्षाग्रंथांचा उपयोग करण्यात आला आहे. या सर्व स्रोतांच्या आधारे संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील जातीव्यवस्थेविरुद्धच्या सांस्कृतिक विद्रोहाचे वस्तुनिष्ठ आणि चिकित्सक स्वरूप स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

संत साहित्य आणि सांस्कृतिक विद्रोह :

संत साहित्य हे मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळीमधून उदयास आलेले लोकाभिमुख साहित्य असून त्यामध्ये भक्ती, समता, मानवता, नैतिकता आणि सामाजिक परिवर्तन यांचा प्रभावी संदेश आढळतो. संतांनी संस्कृतऐवजी लोकभाषेत रचना करून धर्म, अध्यात्म आणि सामाजिक मूल्ये सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचविली. संत साहित्याने केवळ ईश्वरभक्तीचा पुरस्कार केला नाही, तर जातिभेद, अस्पृश्यता, कर्मकांड, अंधश्रद्धा आणि सामाजिक विषमता यांवरही प्रखर टीका केली.

भक्ती चळवळ ही धार्मिक आणि सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ होती. या चळवळीने ईश्वरप्राप्तीसाठी जात, लिंग किंवा सामाजिक दर्जा महत्त्वाचा नसून निस्सीम भक्ती, सदाचार आणि मानवसेवा यांनाच महत्त्व दिले. 'संतांच्या या चळवळीचे स्वरूप प्रामुख्याने आध्यात्मिक होते. कोणत्याही जातीच्या मनुष्याला भक्तिपंथाच्याद्वारा आध्यात्मिक उन्नती साधता येईल, नैतिक सामर्थ्य वाढविता येईल, प्रापंचिक दुःखावर मात करता येईल. असा अगदी खालच्या थरातील लोकातही या चळवळीने विश्वास निर्माण केला. त्यामुळे संत-संप्रदायात ब्राम्हण, कुणबी, माळी, तेली, सुतार, सोनार, कुंभार, महार, इत्यादी भिन्न भिन्न जातीतील लोक सामील झाले.'[1] आणि या संतांनी समता, बंधुता आणि सर्वधर्मसमभाव यांचा पुरस्कार करून समाजात सामाजिक ऐक्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.

सांस्कृतिक विद्रोह म्हणजे समाजात रूढ झालेल्या अन्यायकारक परंपरा, विषमता, भेदभाव आणि वर्चस्ववादी मूल्यांविरुद्ध विचार, साहित्य किंवा कृतीच्या माध्यमातून व्यक्त केलेला प्रतिकार होय. संत साहित्यामध्ये हा विद्रोह भक्ती, समता आणि मानवतेच्या मूल्यांद्वारे व्यक्त झाला आहे. संत चोखामेळा यांच्या अभंगांमध्ये जातीव्यवस्था आणि अस्पृश्यतेविरुद्धचा हा सांस्कृतिक विद्रोह अत्यंत प्रभावीपणे प्रकट होतो. त्यांच्या अभंगांनी सामाजिक न्याय, मानवी प्रतिष्ठा आणि समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेचा संदेश दिला आहे.

संत चोखामेळा - जीवन, कार्य आणि वैचारिक पार्श्वभूमी :

संत चोखामेळा हे वारकरी संतपरंपरेतील प्रमुख संतकवी असून त्यांचा 'जन्मासंबंधी सर्व अभ्यासकांनी नामदेवांच्या कवनांचा आधार घेतला आहे.'[2] जन्मस्थळासंबंधी अनेकांची अनेक मते आहेत. "सी. ए. किनसेड यांच्या मते चोखोबांचा जन्म पंढरपूरजवळ अनागोड येथे झाला. त्यांच्या आईवडिलांचे नाव मुक्ताबाई-सुदामा असे होते. His father and mother Sudama and Muktabai lived at Anagod near Pandharpur. "ल. रा. पांगारकर, अ. ना. देशपांडे, वि. ल. भावे इत्यादींच्या मते चोखोबा मंगळवेढ्याचे राहणारे असावेत. महिपतीच्या मते ते पंढरपूरचे असावेत, असे गं. दे. खानोलकर म्हणतात. बाबासाहेब आंबेडकर आणि ज. र. आजगावकर यांच्या मते चोखोबा वऱ्हाड प्रांतातील असावेत. ज. गो. संत यांच्या मते, चोखोबांचे जन्मस्थळ बुलढाणा जिल्ह्यातील मेहूण हे गाव असावे. ज. गो. संत चोखोबांच्या जन्मस्थळाबद्दलचे आपले मत बाबासाहेब आंबेडकर आणि आजगावकर यांच्या मताच्या आधारे मांडतात."[3] अस्पृश्य समाजात जन्म झाल्यामुळे त्यांना सामाजिक बहिष्कार, जातीय भेदभाव आणि अपमानाला सामोरे जावे लागले. या कटू अनुभवांचे प्रतिबिंब त्यांच्या अभंगांमध्ये प्रकर्षाने दिसून येते. त्यांनी विठ्ठलभक्तीच्या माध्यमातून मानवी समता, भक्ती आणि सामाजिक न्यायाचा संदेश दिला. त्यांच्या अभंगांमध्ये आत्मसन्मान, मानवी प्रतिष्ठा आणि जातीव्यवस्थेविरुद्धचा स्पष्ट आवाज व्यक्त झालेला दिसतो.

संत चोखामेळा हे वारकरी संप्रदायाचे निष्ठावान अनुयायी होते. संत नामदेव यांच्या सहवासाचा त्यांच्या विचारांवर प्रभाव पडल्याचे मानले जाते. वारकरी संप्रदायाने जातिभेदापेक्षा भक्तीला महत्त्व दिले आणि सर्व भक्त ईश्वराच्या दृष्टीने समान आहेत, हा विचार समाजात रुजविला. चोखामेळा यांनीही विठ्ठलभक्तीला सामाजिक समतेशी जोडत भक्ती ही सर्वांसाठी समान असल्याचा संदेश आपल्या अभंगांतून दिला.

संत चोखामेळा यांच्या काळातील समाजात जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, उच्च-नीच भेद आणि धार्मिक कर्मकांड यांचे वर्चस्व होते. दलित समाजाला मंदिरप्रवेश, शिक्षण आणि सामाजिक जीवनात समान अधिकार नाकारले जात

होते. अशा विषम सामाजिक परिस्थितीत चोखामेळा यांनी आपल्या अभंगांद्वारे या अन्यायकारक व्यवस्थेवर प्रखर टीका केली आणि समता, मानवता व बंधुभाव यांचा पुरस्कार केला. त्यामुळे त्यांचे साहित्य हे केवळ भक्तिपर नसून सामाजिक परिवर्तन आणि सांस्कृतिक विद्रोहाचे प्रभावी माध्यम मानले.

संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील जातीव्यवस्थेविरुद्धचा विद्रोह :

संत चोखामेळा यांच्या अभंगांमध्ये जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमतेविरुद्धचा प्रभावी सांस्कृतिक विद्रोह व्यक्त झाला आहे. त्यांनी जन्मावर आधारित श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या संकल्पनेला नाकारून प्रत्येक माणूस ईश्वराच्या दृष्टीने समान आहे, हा विचार मांडला.

"मज दूर दूर हो म्हणती तुज भेटुं कवण्या रीती ॥
माझा लागतांची कर । सिंतोडा घेताती करार ॥" [4]

मला सतत दूर हो दूर हो असे म्हणत असतात. जरासा स्पर्श झाला तर अंगावर पाण्याचे शिंतोडे घेऊन शुद्ध होतात. तुला कोणत्या मार्गाने भेटावे हेच मला कळत नाही. अशा प्रकारे जातीव्यवस्थेमुळे सहन करावा लागणारा अन्याय ते सर्वांपुढे ठेवतात. तसेच

"यातीहीन आम्हां कोण अधिकार ।
अवघे दूरदूर करिताती ॥
चोखा म्हणे ऐसा हीन नरदेह ।
पडिला संदेह काय करूं ॥"[5]

आम्ही यातीहीन आहोत. आम्हांला कोणताही अधिकार नाही. सर्वांनी आम्हांला दूरदूर व्हा म्हणावे, असा आमचा नरदेह आहे. माझ्या मनात मोठा संदेह निर्माण झाला आहे. आता काय करू? असे जातीव्यवस्थेमुळे मिळणाऱ्या विषम व हीन वागणूकीने दु:खी होऊन विठ्ठलाला विचारणा करतात.

"धाव घाली वितु आतां चालू नको मंद ।
मज मारिती बडवे कांहीतरी अपराध ॥
विठोबाचा हार तुझ्या कंठी कैसा आला ।
शिव्या देऊनी मारा म्हणती देव कां बाटला ॥"[6]

विठ्ठला, तू मंद चालू नकोस. वेगाने धावत ये. माझा काही अपराध नसताना बडवे मज मारीत आहेत. विठोबाचा हार तुझ्या गळयात कसा आला म्हणून मला शिव्या देत आहेत. देव बाटविल्याचा आरोप करीत आहेत असे विषमतेचे दु:ख विठ्ठला सांगतात.

"कैशी करूं सेवा आणिक ते भक्ती।
न कळे विरक्ती मज कांही ॥
आणिक तो दुजा नाही अधिकार ।
कैसा हा विचार करूं आता॥"[7]

केवळ नामस्मरणाशिवाय दुसरा अधिकार नाही. अशा अवस्थेत मी तुझी सेवा, भक्ती करू शकत नाही. विरक्तीही पत्करू शकत नाही. या सर्व गोष्टींचा मी विचारच करु शकत नाही. ही व्यथा सांगतांना -

"न घडे देवार्चन संतांचें पूजन।
मन समाधान कधी नव्हें ॥"[8]

देवाचे दर्शन, संतांचे पूजन यांतले आम्हाला काहीही घडू शकत नाही. त्यामुळे मनाला कधीच समाधान नसते याचे दु:खही ते व्यक्त करतात.

"जातिभेदे गांजिले त्रासिलो विटाळे ।..
एकापुढे एक पडति आघात।
सारिता न सरत काय करू?॥
त्या दुष्ट रुढी नित्य करू पाही घात

सोसावे आघात किती तरी? ॥"[9]

अशा प्रकारे अभंगांमध्ये जातीव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या रूढी, परंपरा, अन्याय, अपमान आणि सामाजिक बहिष्कारावर परखड टीकाही करतांना आढळतात.

अस्पृश्य समाजात जन्म झाल्यामुळे चोखामेळा यांनी अस्पृश्यतेचे दुःख स्वतः अनुभवले. मंदिरप्रवेशास मनाई, सामाजिक उपेक्षा आणि मानवी प्रतिष्ठेचा अभाव या अनुभवांचे प्रतिबिंब त्यांच्या अभंगांमध्ये स्पष्टपणे दिसते. त्यांनी आपल्या वेदना केवळ वैयक्तिक न ठेवता त्या संपूर्ण वंचित समाजाच्या भावनांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या स्वरूपात मांडल्या. ते सर्वांच्या वतीने विद्रोह व्यक्त करतांना म्हणतात-

" कोण तो सोवळा कोण तो ओवळा।
कोणाशी विटाळ कशाचा जाहला ॥"[10]
"पंचही भूतांचा एकची विटाळ।
अवघाच मेळ जगीं नांदे ॥
तेथे तो सोंवळा वोवळा तो कोण।
विटाळाचे कारण देहमूळ ॥
आदिअंती अवघा विटाळ संचला।
सोंवळा तो झाला कोण न कळे ॥
चोखा म्हणे मज नवल वाटतें।
विटाळापुरते आहे कोण ॥"[11]

आप, तेज, वायू, पृथ्वी, आकाश आदी पंचमहाभूतांचा एकच विटाळ जगात नांदत आहे. तेथे सोवळा कोण अन् वोवळा कोण ? विटाळाचे मूळ कारण देह आहे, म्हणजे देह धारण केलेली प्रत्येक व्यक्ती विटाळलेली आहे. आदि अंती सर्वत्र विटाळ साचलेला असताना कोणी सोवळा आणि कोणी वोवळा कसा होऊ शकतो असा प्रश्न ते करतात. विटाळाशिवाय कोणाचे अस्तित्वच कसे असू शकते? असाही प्रश्न उभा करून याविषयी नवल वाटत असल्याचे म्हणतात.

विटाळाला कोणतीही तात्त्विक बैठक नाही. नैसर्गिक वास्तवता नाही. स्वस्वार्थापोटी हेतुपुरस्सर एका विशिष्ट वर्गाला उपेक्षित ठेवून त्यांच्यावर हिंदू धर्माने लादलेला एक कलंक आहे. अस्पृश्यांच्या वरती असणाऱ्या चारही वर्णांना विटाळ होतो. त्यांच्या स्पर्शाने सवर्णांचा देह विटाळतो, आत्मा विटाळतो, विचारही विटाळतात. अशा या विटाळाचे चोखोबांनी खोलवर चिंतन केले. विटाळाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. या सखोल चिंतनानंतर आणि शोधानंतर त्यांना असे दिसले की विटाळ ही भ्रामक कल्पना आहे. विटाळावर बोलताना ते म्हणतात-

"नीचाचे संगती देवो विटाळला।
पाणीये प्रक्षाळोनि सोंवळा केला ॥
मुळिंच सोवळा कोठें तो ओवळा।
पाहतां पाहाणे डोळा जयापरी ॥
सोवळयाचे ठाई सोंवळा आहे।
वोंवळया ठायी वोंवळा कां न राहे ॥"[12]

नीचाच्या संगतीने देव विटाळल्यावर पाण्याने स्वच्छ धुतला तर तो सोवळा खरंच होतो का? तो सोवळा जर असेल तर त्याला विटाळण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. यावर ते म्हणतात ज्याची दृष्टी जशी असेल तसा तो पाहिल. शुद्ध बुद्धीचा असेल त्याला देव सोवळा दिसेल, विकृत बुद्धीच्या व्यक्तीला देव विटाळलेला दिसेल. एवढेच नव्हे तर ते देवांना व वेद शास्त्रांना सुद्धा धारेवर धरतात व म्हणतात –

"वेदासी विटाळ शास्त्राशी विटाळ।
पुराणे अमंगळ विटाळाची ॥
जीवासी विटाळ शिवासी विटाळ।
काया अमंगळ विटाळाची ॥
ब्रह्मया विटाळ विष्णूसी विटाळ।

शंकरा विटाळ अमंगळ ||"[13]

वेद, शास्त्र, पुराणे, जीव, शिव, काया, ब्रह्म, विष्णू, शंकर या सर्वांना विटाळ आहे. हे सर्व अमंगल आहेत. कारण जन्मात आणि मरणात विटाळ असतो. वरील सर्व जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून गेलेले असल्यामुळे त्यांची विटाळापासून सुटका नाही. तसेच वेद शास्त्र, पुराणे देवांनी रचलेली आहेत असे सांगितले जाते म्हणजे देव विटाळले असल्यामुळे त्यांच्या स्पर्शाने वेद, शास्त्र, पुराणेही विटाळलेली असणार. मग त्यांना पवित्र मानून पूजा कशी केली जाते असा विद्रोही प्रश्न अप्रत्यक्षपणे ते करतात.

चोखामेळा यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू समता, मानवता आणि भक्ती हा आहे. त्यांच्या मते खरी भक्ती ही जात, धर्म किंवा सामाजिक दर्जा न पाहता सर्वांना समान मानणारी असावी. भक्ती ही माणसाला माणसाशी जोडणारी आणि सामाजिक भेदभाव दूर करणारी शक्ती आहे. त्यामुळे त्यांनी भक्तीला सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन मानले.

विठ्ठलभक्तीतील समानतेची संकल्पना ही त्यांच्या अभंगांची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे. विठ्ठलाच्या दरबारात सर्व भक्त समान आहेत आणि ईश्वर कोणताही जातिभेद मानत नाही, असा संदेश त्यांनी दिला. हा संदेश देतांना ते म्हणतात-

न लगे अधिकार वर्णावर्ण धर्म |
नाम परब्रम्ह येचि अर्थी ||[14]

परब्रम्ह समजून घेण्यासाठी वर्ण-धर्म यांचा अधिकार लागत नाही. त्यामुळे त्यांच्या अभंगांनी सामाजिक न्याय, मानवी प्रतिष्ठा आणि समताधिष्ठित समाजव्यवस्थेची प्रेरणा दिली. म्हणूनच संत चोखामेळा यांचे साहित्य हे भक्ती आणि सामाजिक विद्रोह यांचा सुंदर समन्वय साधणारे महत्त्वपूर्ण संत साहित्य मानले जाते.

संत चोखामेळा यांच्या विचारांचे समकालीन महत्त्व :

संत चोखामेळा यांचे विचार आजच्या काळातही सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यांच्या अभंगांमधून जातिभेद, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध स्पष्ट भूमिका मांडण्यात आली असून सर्व मानव समान आहेत, हा संदेश दिला आहे. त्यामुळे त्यांचे विचार सामाजिक न्याय आणि समतामूलक समाजनिर्मितीसाठी आजही प्रेरणादायी ठरतात.

भारतीय संविधानाने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय ही मूलभूत मूल्ये स्वीकारली आहेत. संत चोखामेळा यांच्या अभंगांतील मानवतावादी आणि समतावादी विचार संविधानातील या मूल्यांशी सुसंगत आहेत. प्रत्येक व्यक्तीला समान सन्मान आणि समान संधी मिळावी, ही त्यांची भूमिका संविधानाच्या उद्दिष्टांशी मिळती-जुळती आहे.

आधुनिक समाजात जातीय भेदभाव, सामाजिक विषमता आणि अन्याय यांसारख्या समस्या पूर्णपणे संपलेल्या नाहीत. अशा परिस्थितीत संत चोखामेळा यांचे विचार सामाजिक ऐक्य, बंधुभाव, सहिष्णुता आणि मानवी मूल्यांची जपणूक करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात. त्यांच्या अभंगांमधील समतेचा संदेश शिक्षण, समाजप्रबोधन आणि सामाजिक परिवर्तनासाठी आजही मार्गदर्शक आहे.

संत चोखामेळा यांनी आपल्या अभंगांद्वारे सामाजिक परिवर्तनाला सांस्कृतिक अधिष्ठान दिले. भक्तीच्या माध्यमातून त्यांनी अन्यायकारक सामाजिक रूढींना आव्हान देत समता, मानवता आणि आत्मसन्मान यांचा पुरस्कार केला. त्यामुळे त्यांचे साहित्य सांस्कृतिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन ठरले असून सामाजिक न्याय आणि लोकशाही मूल्यांच्या बळकटीकरणासाठी त्यांचे योगदान आजही महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत शोधनिबंधातून असे स्पष्ट होते की, संत चोखामेळा यांच्या अभंगांमध्ये जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता आणि सामाजिक विषमतेविरुद्ध प्रभावी सांस्कृतिक विद्रोह व्यक्त झाला आहे. त्यांनी भक्तीच्या माध्यमातून मानवी समता,

आत्मसन्मान आणि सामाजिक न्यायाचा पुरस्कार करत तत्कालीन अन्यायकारक सामाजिक व्यवस्थेला वैचारिक आव्हान दिले. त्यांच्या अभंगांमध्ये व्यक्त झालेल्या वेदना या केवळ वैयक्तिक अनुभव नसून संपूर्ण वंचित समाजाच्या संघर्षाचे प्रतिनिधित्व करतात.

संत चोखामेळा यांच्या सांस्कृतिक विद्रोहाचे महत्त्व असे की, त्यांनी भक्तीला सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन बनविले. विठ्ठलभक्तीच्या माध्यमातून त्यांनी सर्व मानव ईश्वराच्या दृष्टीने समान आहेत, हा संदेश देत जातिभेद आणि अस्पृश्यतेचा निषेध केला. त्यांच्या अभंगांमधील समतावादी विचारांनी सामाजिक जागृती निर्माण करून मानवी प्रतिष्ठा आणि बंधुभावाची मूल्ये दृढ केली.

आजच्या काळातही संत चोखामेळा यांचे विचार सामाजिक समता, मानवता आणि सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त आहेत. त्यांचे साहित्य समताधिष्ठित, न्यायपूर्ण आणि मानवतावादी समाजाच्या निर्मितीसाठी प्रेरणादायी असून भारतीय संत साहित्यामधील सांस्कृतिक विद्रोहाचे प्रभावी उदाहरण म्हणून त्यांचे योगदान चिरंतन महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ

1. मेश्राम योगेंद्र, दलित साहित्य : उद्गम आणि विकास , श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. 53
2. जांभुळे सरिता हरिदास (2001),चोखोबाची कविता, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 79
3. तत्रैव
4. तत्रैव पृष्ठ क्र. 145
5. तत्रैव पृष्ठ क्र.146
6. तत्रैव पृष्ठ क्र.144
7. तत्रैव पृष्ठ क्र.146
8. तत्रैव पृष्ठ क्र.146
9. मेश्राम योगेंद्र, दलित साहित्य : उद्गम आणि विकास , श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृष्ठ क्र. 67
10. तत्रैव पृष्ठ क्र.68
11. जांभुळे सरिता हरिदास (2001),चोखोबाची कविता, सुगावा प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 150
12. तत्रैव पृष्ठ क्र. 150
13. तत्रैव पृष्ठ क्र. 151
14. तत्रैव पृष्ठ क्र. 157

वारकरी संप्रदाय : एक मुक्ती आंदोलन

प्रा. डॉ. बालाजी गणपतराव भंडारे
सहयोगी प्राध्यापक तथा मराठी विभागप्रमुख,
कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हडोळती ता. अहमदपूर जि. लातूर

प्रस्तावना-

प्राचीन काळ तथा मध्यकाळाच्या सीमारेषेवर महाराष्ट्रात अनेक संप्रदाय निर्माण झाले. तत्कालीन समाज जीवनामध्ये सर्वत्र अंधार, अज्ञान पसरलेला होता. ज्यामुळे समाज अंध:काराच्या गर्तेत सापडला होता. समाजामध्ये जातिभेद, वंशभेद, स्त्री-पुरुष विषमता, बालविवाह, नरबळी प्रथा, पुजा- कर्मकांड, होम -हवन, धार्मिक अवडंबर यांचे प्राबल्य मोठ्या प्रमाणात वाढले होते. रोगराई, दुष्काळ, प्रचंड अज्ञान, धर्माच्या आणि देव देवतांच्या नावावर होणारी लुबाडणूक यामध्ये सर्वसामान्य माणूस भरडला जात होता. हे भरडणे कुठल्याही संवेदनशील मनाला सहन न होणारे होते. अशावेळी मानवी जीवन तथा समाजाला वाचविण्यासाठी काही संप्रदायांची निर्मिती झाली. याचवेळी काही परकीय आक्रमण देखील चालू होती. अशावेळी चारही बाजूने लोक वेढले होते. सर्वसामान्यांना होणारा त्रास संवेदनशील मनाला हेलावून सोडणारा होता. भक्ती संप्रदायामध्ये तर अंधश्रद्धा यांनी डोके वर काढले होते. त्यामुळे या काळाला काहीनी अंधार युग असे देखील म्हटले होते. अशा अंधकार युगातून सर्वसामान्यांच्या उद्धारासाठी, त्यांना त्यांच्या दुःखातून मुक्त करण्यासाठी काही संप्रदाय मध्यकाळात निर्माण झाले. जसे की, नाथ संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, सुफी संप्रदाय असे अनेक संप्रदाय निर्माण झाले. संप्रदाय जरी विविध असले तरी त्यांचा उद्देश मात्र एकच होता, सर्वसामान्य माणसांचा उद्धार. भलेही या संप्रदायाची सुरुवात भक्तिमार्गाद्वारा जरी झाली असली तरी शेवटी सर्व सामान्यांना या दुःखातून मुक्त करण्याचे ते एक आंदोलनच होते. यामध्ये सर्व संप्रदायांमध्ये अधिक महत्त्वाचा आणि सर्व जातीधर्मांना एकत्र घेऊन नांदणारा, एका झेंड्याखाली आणणारा संप्रदाय म्हणून वारकरी संप्रदायाला ओळखले जाते.

वारकरी संप्रदाय

तेराव्या शतकामध्ये संत ज्ञानेश्वर नामदेव यांच्या द्वारा वारकरी संप्रदाय तथा भक्ती संप्रदाय ज्याला विठ्ठल संप्रदाय असे म्हटले जाते तो निर्माण झाला. ज्याचा मुख्य उद्देश सर्वसामान्यांना एका झेंड्याखाली आणणे व त्यांना त्यांच्या दुःखापासून मुक्त करणे. यासाठी वारकरी संप्रदायाने भक्तिमार्गाद्वारे सर्वसामान्यांना एकत्र करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. पंढरपूर हे तीर्थक्षेत्र आणि विठ्ठल हे आराध्य दैवत यांना प्रमाण मानून, सर्व सामान्यांच्या उद्धाराकरिता महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

वारकरी संप्रदायामध्ये वारीला प्रचंड मोठे महत्त्व आहे. आषाढ-कार्तिकी महिन्यामध्ये एकादशीच्या वेळी ही वारी पंढरपूरच्या दिशेने पायी निघते आणि जवळपास आठशे-साडेआठशे किलोमीटरचे अंतर पार करत नामस्मरण, नामजप करत करतच पंढरपूरला पोहोचते. त्यामुळे वारी करतो तो वारकरी अशा अर्थाने वारकरी संप्रदाय संबोधले जाते. वारकरी बनण्यासाठी कमीत कमी साधनांची आवश्यकता आहे. जसे की तुळशीमाळ, माथ्यावर चंदन, मुखामध्ये विठ्ठल जप तथा रामकृष्णहरी हा मंत्र हेच वारकरी संप्रदायातील भक्तांची साधनसामग्री आणि आत्मशुद्धीसाठी भजन कीर्तन प्रवचन या साधनांना प्रमाण मानले आहे.

वारकरी संप्रदाय सर्वत्र लोकप्रिय होण्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे या संप्रदायाने जातीचा तथा धर्माचा द्वेष अथवा कुठलाही भेदभाव केला नाही.

यारे यारे लहान थोर।
याती भलते नारी नर॥

या बाबीला महत्त्व दिले कोणताही माणूस व्यवसायाने अथवा धर्माने उच्च किंवा नीच असत नाही तर तो कर्माने मोठा ठरतो. म्हणजे कर्म हेच सर्वश्रेष्ठ आहे, कर्म हाच ईश्वर आहे आणि हाच विश्वास वारकरी संप्रदायाने सर्व सामान्य भक्तांमध्ये निर्माण केला. दुसरे महत्त्वाचे म्हणजे या संप्रदायाचे शिष्यत्व पत्करण्यासाठी कोणतेही बंधन टाकले नाही त्यासाठी पैसे अडक्याची आवश्यकता नाही. त्यामुळे हा संप्रदाय लोकप्रिय बनला विशेषतः स्त्रियांनाही या संप्रदायांमध्ये मानाचे व सन्मानाचे स्थान दिले. कोणत्याही जाती-धर्माचा अथवा व्यवसायाचा माणूस या संप्रदायांमध्ये सहज येऊ शकला. त्यामुळे हा संप्रदाय महाराष्ट्रात सर्व परिचित झाला. ज्या संप्रदायाने तत्कालीन समाजामध्ये समानता, मानवता, बंधुता या बाबींचा नवा अध्याय सुरू केला. त्यामुळे माणूस आपल्या दुःखांपासून दूर गेला व दया, क्षमा, शांती तेथे देवाची वस्ती असे मानू लागला.

वारकरी संप्रदाय: एक मुक्ती आंदोलन

संत ज्ञानेश्वर यांनी वयाच्या २१व्या वर्षी जगाला चक्कीत करणारी अविट गोडी असलेल्या काव्यग्रंथ ज्ञानेश्वरी या काव्य ग्रंथाची निर्मिती केली. त्याबरोबरच अमृतानुभव, चांगदेव पासष्टी हे ग्रंथ देखील निर्माण केले. ज्या काळामध्ये संस्कृत भाषेला प्राधान्य दिले जात होते, ज्ञानी पंडितांची भाषा म्हणून ती ओळखली जात होती अशा काळामध्ये सर्वसामान्य माणसांच्या प्राकृत मराठीला संत ज्ञानेश्वरांनी आपलेसे करून, स्वीकारून सर्व सामान्यांच्या भाषेत ज्ञान आणण्याचे, ग्रंथ लिहिण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले आणि केवळ एवढे करूनच ते थांबले नाहीत तर आपल्या भाषेबद्दल सार्थ अभिमान देखील त्यांनी बाळगलेला दिसून येतो.

माझा मराठाची बोलू कवतिके।

परी अमृतातेही पैजा जिंके॥

ऐसी अक्षरे रसिके।

मेळविन॥

संत ज्ञानेश्वरांनी भगवद्गीतेचा केलेला मुक्तानुवाद म्हणजे ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ होत. काव्य आणि तत्त्वज्ञान यांचा अजोड संगम असणारा हा काव्यग्रंथ होय. या ग्रंथाच्या शेवटी संत ज्ञानेश्वरांनी पसायदान मागितले आहे. ज्यामध्ये विश्वबंधुत्वाची संकल्पना मांडलेली आहे. अखिल मानव जातीच्या कल्याणासाठी संत ज्ञानेश्वर नँजन्मदात्याकडे पसायदान मागतात आणि सर्व प्राणीमात्रांमधील अंधार दूर व्हावा यासाठी प्रार्थना देखील करतात...

दुरितांचे तिमिर जावो। विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो॥

जो जे वांछील तो ते लाहो। प्राणीजात॥

या सृष्टीमधील सर्व जीवांना जगण्याचा अधिकार आहे त्या सर्वांचे कल्याण व्हावे, त्यांच्या जीवनातील दुःख दूर होऊन त्यांच्या आयुष्यात आनंद यावा त्यासाठी संत ज्ञानेश्वर निर्मात्याकडे पसायदान मागतात.

या वारकरी संप्रदायामध्ये संत ज्ञानेश्वरांच्याच बरोबरीने संत ज्ञानदेव, संत एकनाथ, संत तुकाराम, संत चोखामेळा, संत सावता माळी, संत गोरा कुंभार अशा कितीतरी संतांनी मोठ्या प्रमाणात अभंग रचना केलेली आहे. संत नामदेवांनी भक्तीला केंद्रीभूत मानून समाजाला संघटित करण्याचे काम केले. वारकरी संप्रदायाची पताका पंढरपूर पासून पंजाब पर्यंत नेण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य संत नामदेवांनी केले.

नाचू कीर्तनाचे रंगी।

ज्ञानदीप लावू जगी॥

या अर्थाने कीर्तन परंपरेच्या माध्यमातून सबंध समाजाला ज्ञानाच्या प्रवाहात आणण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य ते करतात. शिखांचा पवित्र धर्मग्रंथ 'गुरुग्रंथसाहीब' मध्ये 'संत नामदेव जीकी मुखबानी' या नावाने एकसष्ट पदांचा समावेश केलेला आहे. आदि, तीर्थावळी आणि समाधी अशा तीन भागांमध्ये संत ज्ञानेश्वरांचे चरित्र नामदेवांनी लिहिले आहे.

संत नामदेवानंतर जवळपास अडीचशे वर्ष हा महाराष्ट्र तथा वारकरी संप्रदाय निस्तेज असावा. या काळामध्ये संत एकनाथ यांचा उदय होतो. संत एकनाथ यांनी ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत तयार केलेली आहे. चतुश्लोकी भागवत, भावार्थ रामायण, एकनाथी भागवत, रुक्मिणी स्वयंवर, भारुड अशा कितीतरी मौल्यवान ग्रंथांची निर्मिती संत एकनाथांनी केलेली दिसून येते. बहिणाबाईंच्या शब्दात सांगायचे तर स्तंभ दिला भागवत म्हणजे पडत्या काळामध्ये वारकरी संप्रदायाला आधार देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य संत एकनाथांनी केलेले आहे.

संत एकनाथा नंतर संत तुकाराम यांचे महत्त्व तर अबाधितच आहे. प्रचंड प्रतिभावंत कवी, तत्त्वचिकित्सक, तत्त्वज्ञानी पुरुष म्हणून संत तुकोबांना ओळखले जाते. संत तुकोबांनी मानवी जीवनाला, त्यातील दुःखाला, प्रश्नांना अतिशय जवळून पाहिले, त्याचा अनुभव घेतला आणि त्यानंतर आपल्या लेखणीला प्रवाहित केले संत तुकाराम यांचा अभंग पोहोचला नाही असा जीवनाचा एकही कोपरा शोधूनही सापडणार नाही. त्यामुळे तुका झालासे कळस असे त्यांना म्हटले जाते. मानवी जीवनातील वास्तवता अतिशय परखड आणि स्पष्ट शब्दात त्यांनी मांडली. त्यांच्या कितीतरी अभंगांना, अभंगातील ओळींना आज समाजामध्ये सुभाषिताचे, वाक्प्रचाराचे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. संत तुकोबा म्हणतात...

'जे का रंजले गांजले l त्यासी म्हणे जो आपुले l

तोचि साधू ओळखावा l देव तेथेचि जाणावा ll'

अथवा

आम्हा घरी धन l शब्दांचीच रत्ने l

शब्दांचीच शस्त्रे l यत्न करू ll

किंवा

नवसे सायासे l कन्या पुत्र होती l

कासये करणे l लागे पती ll

अशी शिकवण त्यांनी आपल्या अभंगातून दिलेली आहे. त्याबरोबरच सर्व सामान्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोन रुजविण्याचा प्रयत्न देखील ते करतात. जवळपास साडेचार हजार अभंगाची निर्मिती संत तुकारामांनी केली. ज्यांच्या अभंगांचा इंग्रजी अनुवाद दि. पु. चित्रे यांनी केलेला आहे. संत तुकोबांचे एक वाक्य जे सतत आपल्याला प्रेरणा देते ते म्हणजे...

असाध्य ते साध्य l करिता सायास l

कारण अभ्यास l तुका म्हणे ll

कोणतीही गोष्ट आपल्यापासून दूर नाही परंतु आपण मनापासून प्रयत्न केल्यानंतर प्रत्येक गोष्ट आपण साध्य करू शकतो, असा विश्वास सर्वसामान्यांमध्ये त्यांनी निर्माण केला. केवळ पुरुष संतच नाहीत तर संत कवयित्रीनी देखील पुरुषांच्या खांद्याला खांद्या लावून वारकरी संप्रदायाचा प्रसार प्रचार केला. ज्यामध्ये संत मुक्ताबाई,संत बहिणाबाई, संत जनाबाई,संत कान्होपात्रा या संत कवयित्रींनीही आपापल्या परीने भक्ती संप्रदायाचे, वारकरी संप्रदायाचे भरण पोषण केले. त्यामुळे वारकरी संप्रदायाचे आणि त्यातील संतांचे विशेष मोल आहे. त्यांनी जे काही आंदोलन अथवा ज्याला आपण उठाव म्हणूयात, तत्कालीन समाज मार्तंडाच्या विरोधात केलेला आहे तो सर्व सामान्यांच्या उद्धारासाठी स्वतःच्या स्वार्थासाठी नाही. त्यामुळे त्यांनी हे भक्ती मार्गाने केलेले आंदोलन हे भक्ती आंदोलन नसून सर्वसामान्यांच्या मुक्तीसाठी केलेले मानव मुक्ती आंदोलन होते, असे आपल्याला म्हणता येईल.

निष्कर्ष :-

१) मानवता हाच सर्वात मोठा धर्म आहे हे वारकरी संप्रदायाने स्पष्ट सांगितले.

२) कर्म हाच ईश्वर आहे म्हणजे कर्म प्रधानता हेच वारकरी संप्रदायाचे ब्रीद वाक्य आहे.

३) वारकरी संप्रदायाने अतिशय साधा सोपा आणि सर्वसामान्यांना सहज शक्य आहे असा आचारधर्म सांगितला.

४) संतांचे जीवन आणि त्यांचे कार्य आपणाला सतत प्रेरणा देतात

५) बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले हा मूलमंत्र दिला.

संदर्भ:-

१) प्राचीन मराठी वांङ् याचा विवेचक इतिहास-प्र.न.जोशी.

२) प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास-ल.रा. नसिराबाद कर

३) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (खंड एक)- शं.गो. तुळपुळे

४) महाराष्ट्र सारस्वत-वि.ल. भावे

५) वारकरी व महानुभाव संप्रदाय- डॉ. संतोष हंकारे

Policy Transition and Rural Livelihoods: MGNREGA vs. VB-G RAM G

Dr. Shridevi Patil
MKSSS's Shri Siddhivinayak Mahila Mahavidyalaya Karvenagar, Pune-52.
Mr. Sagar Mhetre
MKSSS's Shri Siddhivinayak Mahila Mahavidyalaya Karvenagar, Pune-52.

Abstract

Rural employment programmes have been a cornerstone of India's poverty alleviation and rural development strategy. The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), introduced in 2005, guaranteed wage employment to rural households while promoting the creation of durable community assets. In recent years, the Government of India has proposed a transition toward VB-G RAM G, a restructured rural employment and livelihood framework intended to strengthen employment opportunities, improve agricultural productivity, enhance skill development, and promote sustainable rural livelihoods. This study presents a comparative analysis of MGNREGA and VB-G RAM G by examining their objectives, implementation mechanisms, employment provisions, and expected socio-economic outcomes. Using secondary data from government reports, policy documents, academic literature, and published studies, the paper evaluates the policy transition and its implications for rural employment, income security, and inclusive development. The study concludes that while MGNREGA established a strong foundation for employment security, the success of VB-G RAM G will depend on effective implementation, adequate financial support, institutional capacity, and transparency. The findings provide useful insights for policymakers, researchers, and rural development practitioners.

Keywords: MGNREGA, VB-G RAM G, Rural Employment.

Introduction

Rural employment remains one of the most significant determinants of economic growth, poverty reduction, and social development in India. A substantial proportion of the country's population continues to depend on agriculture and allied activities for their livelihoods. However, seasonal unemployment, underemployment, low agricultural productivity, and income instability have posed persistent challenges to rural households. To address these issues, the Government of India has introduced several employment-oriented programmes aimed at improving livelihood security and creating productive rural assets.

The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), enacted in 2005, marked a milestone in India's social protection framework by providing a legal guarantee of wage employment to rural households willing to undertake unskilled manual work. Over the years, the programme has contributed to employment generation, women's participation in the workforce, rural infrastructure development, and poverty reduction. With changing economic priorities and the growing need for sustainable and productive employment, the Government has initiated a policy transition toward VB-G RAM G, a redesigned rural employment and livelihood programme. The new framework seeks to integrate employment generation with agricultural development, skill enhancement, digital governance, and long-term livelihood sustainability. This transition reflects an evolving policy approach that emphasizes not only employment creation but also rural productivity and inclusive economic development.

Against this background, the present study compares MGNREGA and VB-G RAM G to examine their objectives, implementation mechanisms, and expected impact on rural livelihoods. By analysing the similarities, differences, opportunities, and challenges associated with both programmes, the study aims to provide a comprehensive understanding of India's evolving rural employment policy and its implications for sustainable rural transformation.

Objective of Paper

1. To examine the objectives, features, and implementation framework of MGNREGA and VB-G RAM G.
2. To compare the policy provisions of MGNREGA and VB-G RAM G in promoting rural employment and livelihood security.

Review of the Literature-

Sandeep Rani (2026) critically analysed the replacement of the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) with the Viksit Bharat–Guarantee for Rozgar and Ajeevika Mission (Gramin) (VB-G RAM G) Act. The study examined the changing framework of rural employment policy in India and highlighted that the transition represents a shift from a rights-based, demand-driven employment guarantee system towards a planned and development-oriented employment model. The research emphasized that while VB-G RAM G aims to integrate employment generation with sustainable rural development, it also raises concerns related to employment security, equity, legal entitlements, and the role of the state in providing social protection.

Kichidi Channappa (2026) critically analysed the transition from MGNREGA to the Viksit Bharat-Guarantee for Rozgar and Ajeevika Mission (Gramin) (VB-G-RAM-G) Act, 2025 and examined its implications for India's rural employment policy. The study highlighted that while MGNREGA contributed significantly towards employment generation, transparency, digitalization, and livelihood support, certain structural limitations affected its overall effectiveness. The author argued that VB-G-RAM-G attempts to overcome these limitations by expanding employment opportunities, promoting infrastructure-oriented rural development, and introducing stronger digital governance mechanisms in alignment with the vision of Viksit Bharat 2047.

The study also presented critical perspectives regarding the possible impact of VB-G-RAM-G on rural employment security and social justice. It raised concerns about changes in the rights-based nature of employment guarantee, increased financial responsibilities of state governments due to revised fund-sharing patterns, and the potential challenges faced by economically weaker sections, including Scheduled Castes, Scheduled Tribes, backward classes, and landless rural workers. The study emphasized the need for continuous monitoring, expert review, and inclusive policy discussions to ensure that rural employment programmes remain effective instruments of livelihood security and inclusive development.

Mohite and Ganeshkar (2026) conducted a comparative analysis of the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA), 2005 and the Viksit Bharat–Guarantee for Rozgar and Ajeevika Mission (Gramin) Act, 2025 to examine the changing dimensions of India's rural employment policy. The study highlighted that MGNREGA represented a significant rights-based approach by ensuring livelihood security, encouraging inclusive participation, and strengthening decentralised governance at the grassroots level. However, the authors pointed out that implementation-related challenges and changing rural economic conditions created the need for policy restructuring.

The study observed that VB-G RAM G reflects a shift towards a planned and outcome-oriented framework by integrating wage employment with durable asset creation and long-term rural development objectives. Although the expansion of employment opportunities under the new Act indicates a positive policy direction, the authors emphasized that its success would depend on effective implementation, sufficient financial allocation, institutional capacity, and inclusive participation. The study further stressed that development-oriented reforms should not compromise the fundamental objective of livelihood security and social protection for vulnerable rural communities.

Sharma and Shukla (2026) analysed the implementation challenges of MGNREGA and examined the emergence of the Viksit Bharat–Guarantee for Rozgar and Ajeevika Mission (Gramin) (VB-G RAM G) as a new framework for rural employment policy. The study highlighted that MGNREGA has made a significant contribution to India's rural social protection system by providing employment opportunities, supporting vulnerable households, and strengthening livelihood security.

However, the authors identified several structural and administrative challenges that restrict the transformative potential of the programme.

The study further observed that VB-G RAM G represents an evolution in rural employment policy by attempting to address existing limitations through expanded employment opportunities, skill development initiatives, improved institutional capacity, and a stronger focus on sustainable rural development. The authors emphasized that the effective implementation of the new framework requires adequate financial resources, coordination with existing MGNREGA mechanisms, and a participatory governance approach that ensures the involvement of rural communities in planning, implementation, and evaluation processes.

Research Methodology-

The present study adopts a descriptive and comparative research design to examine the objectives, features, and implementation framework of MGNREGA and VB-G RAM G. The study employs a comparative policy analysis approach to identify the similarities and differences between the two rural employment programmes. The analysis focuses on key dimensions such as programme objectives, salient features, implementation framework, and policy provisions related to rural employment and livelihood security. A systematic comparison is undertaken to understand the policy transition from MGNREGA to VB-G RAM G and to assess the changes introduced in the new framework. The findings are presented through qualitative analysis to provide a comprehensive understanding of the evolution of rural employment policy in India.

A- Examination of the Objectives, Features, and Implementation Framework of MGNREGA and VB-G RAM G

1. Objectives

MGNREGA

- To provide a legal guarantee of up to 100 days of wage employment per financial year to every eligible rural household.
- To enhance livelihood security through employment generation.
- To create durable rural assets such as roads, ponds, irrigation facilities, and water conservation structures.
- To reduce rural poverty and seasonal migration.
- To strengthen decentralised planning through the active involvement of Gram Panchayats.

VB-G RAM G

- To strengthen rural employment and improve livelihood security.
- To integrate employment generation with agriculture, natural resource management, and rural infrastructure development.
- To promote skill development and productive employment opportunities in rural areas.
- To enhance transparency, efficiency, and technology-driven implementation.
- To support sustainable and inclusive rural development.

2. <u>Features</u>

MGNREGA

- Rights-based rural employment programme enacted under the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act, 2005.
- Guarantees up to 100 days of wage employment to eligible rural households.
- Employment is demand-driven, with workers entitled to employment on request.
- Emphasises labour-intensive public works and the creation of durable community assets.
- Encourages the participation of women and socially disadvantaged groups.
- Includes provisions for social audits and Direct Benefit Transfer (DBT) of wages.

VB-G RAM G

- A restructured rural employment and livelihood programme with a broader development focus.

- Provides up to 125 days of employment while linking work with productive rural activities.
- Promotes convergence with agriculture, watershed development, and rural infrastructure projects.
- Emphasises skill development, digital governance, and transparent monitoring systems.
- Focuses on improving long-term livelihood opportunities and rural productivity.
- Encourages better coordination among central, state, and local institutions.

3. Implementation Framework-

MGNREGA

- Implemented by the Ministry of Rural Development, Government of India, in partnership with State Governments.
- Gram Panchayats are the primary implementing agencies responsible for planning and executing works.
- Rural households register for employment through job cards.
- Funds are shared between the Central and State Governments.
- Programme implementation is monitored through social audits, management information systems (MIS), and regular evaluations.

VB-G RAM G

- Implemented under the Ministry of Rural Development in collaboration with State Governments and local bodies.
- Uses a technology-enabled implementation framework with digital monitoring and transparent fund management.
- Gives greater emphasis to planning employment around local development priorities and productive rural assets.
- Encourages convergence with agricultural, irrigation, and livelihood programmes to improve rural incomes.
- Continuous monitoring, performance evaluation, and institutional coordination are intended to ensure effective implementation and accountability.

B- <u>Comparison of the Policy Provisions of MGNREGA and VB-G RAM G in Promoting Rural Employment and Livelihood Security</u>

The policy frameworks of the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) and VB-G RAM G reflect two distinct approaches to strengthening rural employment and livelihood security in India. While both programmes are designed to improve the socio-economic well-being of rural households, they differ significantly in their objectives, policy orientation, implementation mechanisms, and expected developmental outcomes.

MGNREGA, enacted in 2005, is a rights-based employment guarantee programme that provides a statutory entitlement of up to 100 days of wage employment per financial year to every eligible rural household willing to undertake unskilled manual work. The programme primarily aims to enhance livelihood security by ensuring employment during periods of distress, reducing rural poverty, minimizing seasonal migration, and creating durable community assets through labour-intensive public works. Its demand-driven nature, decentralized implementation through Gram Panchayats, and provisions for social audits have made it one of the largest public employment programmes in the world.

In contrast, VB-G RAM G represents a significant policy transition towards a more integrated and development-oriented rural employment framework. The programme extends employment opportunities while emphasizing productive livelihoods, agricultural development, natural resource management, skill enhancement, and sustainable rural infrastructure. Unlike MGNREGA, which primarily focuses on wage employment as a legal entitlement, VB-G RAM G seeks to integrate employment generation with long-term economic productivity and rural transformation. The programme also promotes the use of digital governance, technology-enabled monitoring, transparent

fund management, and convergence with other rural development initiatives to improve implementation efficiency and accountability.

A comparative assessment of the policy provisions reveals that MGNREGA is primarily designed to provide immediate employment and income security through a statutory guarantee, whereas VB-G RAM G adopts a broader developmental perspective by linking employment with livelihood diversification, productivity enhancement, and sustainable rural development. Although both programmes share the common objective of improving rural livelihoods and reducing poverty, VB-G RAM G places greater emphasis on creating self-sustaining economic opportunities, strengthening rural resilience, and fostering inclusive growth. Consequently, the transition from MGNREGA to VB-G RAM G reflects a shift from a welfare-oriented employment guarantee model to a comprehensive rural development strategy that seeks to balance employment generation with long-term livelihood security and economic transformation.

Findings

The comparative analysis of MGNREGA and VB-G RAM G reveals a significant evolution in India's rural employment policy framework. The major findings of the study are as follows:

- Shift in Policy Orientation: MGNREGA is primarily a rights-based employment guarantee programme designed to provide wage employment and social protection, whereas VB-G RAM G adopts a broader developmental approach by integrating employment generation with livelihood promotion, agricultural productivity, and rural infrastructure development.
- Employment and Livelihood Focus: While MGNREGA emphasizes immediate income support through guaranteed wage employment, VB-G RAM G seeks to strengthen long-term livelihood security by linking employment opportunities with productive and sustainable economic activities.
- Implementation Framework: MGNREGA follows a decentralized implementation model through Gram Panchayats with social audits and community participation. In contrast, VB-G RAM G places greater emphasis on technology-enabled governance, digital monitoring, institutional coordination, and convergence with other rural development programmes.
- Programme Features: Both programmes aim to improve rural employment and reduce poverty; however, VB-G RAM G introduces additional components such as skill development, agricultural convergence, and productivity enhancement, thereby expanding the scope of rural employment policy.
- Rural Development Perspective: The transition from MGNREGA to VB-G RAM G reflects a policy shift from a welfare-oriented employment guarantee model to a more comprehensive rural development strategy focused on sustainable livelihoods, inclusive growth, and rural economic transformation.
- Policy Continuity and Change: Despite differences in design and implementation, both programmes share the common objective of improving the socio-economic conditions of rural households and promoting equitable rural development.

Conclusion-

The study concludes that MGNREGA has played a pivotal role in strengthening rural employment security and reducing poverty by providing a legal guarantee of wage employment and creating durable rural assets. Its rights-based framework has significantly contributed to social inclusion, women's participation, and decentralized rural governance. The introduction of VB-G RAM G represents an important policy transition in India's rural development strategy. By integrating employment generation with agriculture, skill development, technology-enabled governance, and sustainable livelihood promotion, the programme seeks to move beyond short-term wage employment towards long-term rural economic development.

This transition reflects the Government's evolving approach to enhancing productivity, strengthening rural resilience, and creating diversified livelihood opportunities. Overall, the comparison indicates that both programmes pursue the common objective of improving rural

livelihoods; however, their policy approaches differ considerably. MGNREGA emphasizes employment as a legal entitlement and social protection, whereas VB-G RAM G focuses on employment-linked economic development and sustainable rural transformation. The effectiveness of the new policy framework will ultimately depend on efficient implementation, institutional coordination, transparency, and its ability to ensure inclusive and equitable livelihood opportunities for rural households.

References-

1. Channappa, K. (2026). MGNREGA to VB-G-RAM-G: A critical analysis. Journal of Advance and Future Research (JAAFR), *4*(1), 637-643.
2. Mohite, S., & Ganeshkar, G. (2026). Comparative study of the MGNREG Act, 2005 and the Viksit Bharat-G RAM G (Gramin) Act, 2025. Journal of Research and Development Review, 1*8*(2), February 2026.
3. Rani, S. (2026). Replacing MGNREGA with the VB-G RAM G Act: A critical analysis of India's new rural employment framework. International Journal of Arts, Humanities and Social Studies, 8(1), 26-30.
4. Sharma, A., & Shukla, S. (2026). Implementation challenges of MGNREGA and the emergence of VB-G RAM G: A policy analysis. IOSR Journal of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS), *3*1(3), 49-56.